

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası**

RAHİB ƏKBƏROV

HÜQUQ ELMİNİN TARİXİ VƏ METODOLOGİYASI

(tədris-metodik mühazirələr toplusu)

“060212-Hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə magistrant hazırlığı üçün

BAKI-2023

Elmi redaktor: h.f.d. dos. A. H. Bayramov
Rəyçilər: h.e.d. prof. N. H. Cəfərli
h.f.d. dos. A. M. Abdullayev

Rahib Əkbərov Hüquq elminin tarixi və metodologiyası

Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2023, 320 səh.

Kitabda, hüquqşünaslığın tədqiqat metodları və bu metodların məcmusunu təşkil edən hüquq elminin metodologiyası və hüquq elminin inkişafı tarixi təqdim olunmuşdur. Məlumdur ki, metod və metodologiya problemləri elmi tədqiqatların bazisini təşkil edir. Çünki, metod tədqiq edilən predmetin qanunauyğunluq və səbəbiyyət əlaqələrini, obyektin daxili təbiətinə xas, uyğun öyrənilməsi prosesini ehtiva edir. Məhz, metodların məcmusu və sistemi metodologiyanı formalaşdırır.

Magistrantlar, təqdim olunan mövzulara səhih yanaşmalı, hüquq elminin inkişaf tarixini yaxşı mənimsəməli, metodlar sisteminin elmi aparatını dərinlən öyrənməli, elmi idrak və intuitiv düşüncə qabiliyyəti vərdişinə yiyələnməli, öz hüquqyaradıcılıqlarını təkmilləşdirməli və tədqiqat prosesində mötəbər elmi biliklərə və yüksək nəticələrə nail olmağa çalışmalıdırlar. Zənnimizcə, vəsait nəinki magistrantlar, həmçinin bütün hüquqşünasların peşəkar fəaliyyətləri üçün nəzəri və praktiki baxımdan faydalı olacaqdır.

ISBN

© Rahib Əkbərov, 2023

© Qanun nəşriyyatı, 2023

Mündəricat

Giriş	5
I Mövzu: Hüquq elminin tarixi və metodologiyası fənnin anlayışı və predmet	10
II Mövzu: Hüquq elminin tədqiqat metodları, elmi əsasları, tərkibi və növləri	21
III Mövzu: Empirik hüquqi tədqiqatların metodologiyası	51
IV Mövzu: Sosial hüquqi tədqiqatların metodologiyası	68
V Mövzu: Sosial hüquqi tədqiqatların metodları	81
VI Mövzu: Hüquq normasının effektivliyinin öyrənilməsi və ölçülməsinin əsas metodikaları	97
VII Mövzu: Hüquqi tədqiqatların nəzəri metodologiyası	114
VIII Mövzu: Metanəzəri tədqiqatların metodologiyası anlayışı, predmeti və əhəmiyyəti	149
IX Mövzu: Hüquq elminin anlayışı, tərkibi və predmeti	156
X Mövzu: Hüquq elminin sistemi: hüquq sahələri anlayışı və növləri	184
XI Mövzu: Hüquq elminin funksiyaları	204
XII Mövzu: Antik dövrdə hüquq elminin inkişaf tarixi	223
XIII Mövzu: Avropada hüquq elminin inkişaf tarixi	239
XIV Mövzu: İngiltərədə hüquq elminin inkişaf tarixi	265

XV Mövzu: Azərbaycanca hüquq elminin inkişaf tarixi	287
Tövsiyə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	315
İzahlı terminlər.....	317

GİRİŞ

Hüquq elmi, ümumilikdə dövlət və hüquq haqqında elmi biliklərin bütün məcmusundan ibarət olmaqla, bəşər **cəmiyyətində toplanmış çoxəsrlik tarixi** inkişafı əks etdirir. Məhz hüquq elmi, cəmiyyət və dövlət münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, tarixi mərhələlərdən keçərək formalaşmış və bəşər tarixinin hər bir dövrünün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, mövcud siyasi-hüquqi praktikanın təkmilləşdirilməsində yaxından iştirak etmişdir. Hüquq elmi, sosial normaların xüsusi sisteminə daxil olan hüquq normaları və hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin müxtəlif **aspektlərini sistemli yanaşma** mövqeyindən öyrənir. Ona görə də bu prosesdə, qüvvədə olan norma və onun konkret ictimai münasibətlərə tətbiqinin həyata keçirilməsinin bütün məcmusu aşkar edilərək dövriyyəyə daxil olur.

Dövlət və hüquqa dair hüquq elminin əldə etdiyi müasir biliklər, sistemli formada geniş hüquqi məlumatlarla əhatə olunmuşdur. Hüquqi biliklərin məcmusunu tədqiqata cəlb edərək **obyekti necə öyrənmək** sualına isə, yalnız **elmi metodologiya** cavab tapır. Məhz, tədris-metodik vəsaitə daxil edilmiş mövzularda **elmi tədqiqat proseslərinin metodikası və metodologiyasının əsas istiqamətləri** təqdim olunur ki, məhz onların köməyi ilə hüquq elminin **obyektinin** neçə öyrənilməsi məsələləri tamamlanır.

Hüquq elminin metodologiyasının əsas məqsədlərinə daxildir:

- elmi-tədqiqat işinə başlayan magistrantlarda, hüquq elmi barədə geniş elmi-metodoloji dünyagörüşünü formalaşdırmaq;
- onları elmi yaradıcılığa hazırlamaq;
- yeni müasir texnoloji və innovativ düşüncə tərzinə yiyələnmələrinə kömək etmək.

Tədris kursu çərçivəsində hüquq elminin inkişaf tarixi və onun metodoloji əsaslarının öyrənilməsinin əsas vəzifələrinə isə, aid edilir:

- elmi rasionalizm, onun elementlərinin, tarixi tiplərinin, inkişaf yollarının eyni zamanda dərk edilməsi;
- hüquq elmi haqqında toplanmış nəzəri-metodoloji potensialın mənimsənilməsi;
- elmi-tədqiqat işində kreativ düşüncə qabiliyyətinin olması;
- konstruktiv metodoloji üsulun seçilməsi;
- elmi intizama əməl edilməsi;
- tənqidi düşüncə vərdişlərinə malik olmaq.

Hüquq elminin tarixi və metodologiyası öz inkişafında fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, teologiya, dövlətşünaslıq və s. humanitar elmlərlə sıx bağlı olmuşdur. Cəmiyyət, dövlətin quruluşu, hakimiyyət, dövlət-hakimiyyət münasibətləri haqqında konstitusiya əhəmiyyətli ideyalar, hələ antik dövrün görkəmli nümayəndələri olan Platonun, Aristotelin, Siseronun, Polibinin, Qayın və s. müəlliflərin əsrlərində istifadə edilmişdir. Orta əsrlərin və yeni burjua dövrünün məhsulu olan bir sıra fəlsəfi-hüquqi traktatlarda dövlət və hüquq elminin problemlərinə aid olan mükəllimələrə geniş rast gəlinmişdir.

Hüququn elminin metodologiyasının öyrənmə mənbələrinə, ilk növbədə hüquq haqqında **elmi biliklərin və nəzəri düşüncə müddələrinin elmi-metodoloji cəhətdən araşdırılması** daxildir. Kurs çərçivəsində ümumilikdə, cəmiyyətin və dövlətin inkişafının hüquqi **aspektləri tədqiq edilir**, eyni zamanda **praktikada tətbiq olunmuş** nəzəriyyə və metodları tənqidi qiymətləndirərək onların təkmilləşdirilməsi **istiqamətləri və yolları göstərilir**.

Müasir dövrdə elmi tədqiqat fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, **yeni xüsusi texnoloji üsulların** köməyi və eyni zamanda hüquq elminin, bu və ya digər **problemlərinin səriştəli** (kompetent), xüsusi düşüncə tərzinə malik olan mütəxəssisləri tərəfindən **elmi dərk etmə metodlarının** tətbiq ilə davam etdirilir. Hüquqşünas alimlərin elmi fəaliyyətlərinin nəticəsi isə, ilk növbədə **dövlət və hüquqa dair** məlum olmayan yeni **biliklərin** alınması məntiqi ilə xarakterizə olunur. Yekunda, bu biliklərin tədqiqat **obyektləri** əsaslandırıl-

mış arqument və sübutlarla birlikdə digər şəxslərin tanış olmaları üçün yazılı mətn formasında nəşr edilərək geniş oxuculara çatdırılır və yeni biliklər monoqrafiya, məqalə, broşura və digər nəşr formalarından sonra hüquqi elminin bir hissəsinə çevrilir.

Hüquq elmi, dövlət və hüquq haqqında biliklər sisteminin yaradılması, hüququn aktual problemlərini həll edilməsi, elmi biliklərin formalaşdırılması, cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi və peşəkar hüquqi kadrların hazırlanmasının təşkil olunması prosesində fəal iştirak edir. Hüquq elmi tədqiqat işlərin aparılması prosesində isə, tədqiqatçılardan bir sıra zəruri **keyfiyyətlər tələb edir:**

- kifayət qədər inkişaf etmiş idrak düşüncəsi və tədqiq edilən obyektə dərk etmə üçün intuitiv (görmək, hiss etmək) qabiliyyətin olması;
- məntiq qanunlarını nəzərə alan, inkişaf etmiş abstrakt düşüncə qabiliyyətinin olması;
- biliyi zəruri ehtiyatla təmin edən yaxşı yaddaş keyfiyyətinin olması;
- yeni ideyalar irəli sürmək üçün yaradıcılıq fantaziyalarının olması.

Hüquq elminin inkişafının öyrənilməsi tarixi qədim, orta əsrlər, müasir və ən yaxın dövrlərə ayrılır. Kitaba birinci 3 mərhələ daxil edilmişdir. Qədim dövr hüquq elminin inkişaf tarixi, əsasən klassik quldarlıq quruluşu və quldarlıq demokratiyası ənənələri çərçivəsində siyasi-hüquqi fikrin formalaşması xarakterinə həlledici təsir göstərən hüquqi ideyaları və nəzəriyyələri əhatə edir. Bu mərhələ üçün xarakterik cəhət kimi, ilk növbədə Roma hüquqşünaslarının xüsusi hüququn normaları və prinsiplərini təfsilatına qədər işlənib hazırlanması, hüquqi konstruksiya və texnika elementlərinin peşəkarlıqla tətbiq edilməsi və s. möhkəm elmi təməlin yaradılması prosesini qeyd etmək olar. Orta əsrlərin erkən mərhələsi, quldarlıq istehsal üsulunun dağılması və feodalizm quruluşuna keçidi pro-

sesini əhatə etmişdir. Məhz, orta əsrlər mərhələsində qlossatorlar məktəbi tərəfindən yenidən roma hüququna müraciət edilməsi, Roma hüququ nüfuzunun təsdiqi və etirafı idi. Feodalizm dövründə hüquq münasibətlərinin əsas xarakterik cəhətini, hakim feodal təbəqələri və kəndli zümrələri arasında qeyri-bərabər müqaviləyə əsaslanan münasibətlər təşkil etmişdir.

Yeni dövr mərhələsində hüquq elminin intensiv inkişafı obyektiv proseslərlə, cəmiyyət və dövlət hakimiyyətinin feodallardan alınaraq, artıq iqtisadi hökmranlıq edən burjuaziyanın təsir dairəsinə keçməsi prosesinin, nəzəri-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi ilə şərtlənmişdir. Yeni şəraitdə burjuaziya hüquq elmi, ilk növbədə mükəmməl hüquq normaları sistemi yaratmaq, vətəndaş cəmiyyətinin müstəqil fəaliyyətini təmin etmək, demokratiya, bərabərlik, azadlıq, ədalət, şəxslərin pozulmuş hüquqlarına və hüquq qaydasına təminat vermək və beləliklə, mükəmməl normalar sistemini işləyib hazırlamaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

Beləliklə, hüquq elminin tarixi və metodologiyası fənninin öyrənmə predmetinə, hüquq elminin tarixi mərhələlər üzrə formalşması və inkişafı, həmçinin elmi araşdırma prosesində konkret obyektə tətbiq edilən kompleks metodlar və onların məcmusunu təşkil edən metodologiyanın sistemini müəyyən etmək yolları və üsulları daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqşünaslıq ixtisasının magistr pilləsində tədris olunan “Hüquq elminin tarixi və metodologiyası” fənni “Dövlət hüququ”, “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”, “Beynəlxalq hüquq” və s. ixtisaslaşmaların əsas “bünövrə”sini təşkil edir. Çünki, məhz bu fənn çərçivəsində magistrantlar ilk növbədə hüquqşünaslığın **tədris-metodoloji və tədqiqat-terminoloji** biliklərinə yiyələnir, özlərində geniş elmi dərkətmə (idrak) bazasını formalaşdırır və sahə ixtisas elmlərini dərindən mənimsənilməsi üçün zəngin elmi aparata malik olurlar. Hüquqşünaslığın sahə elmlərindən fərqli olaraq predmetin və obyektin elmi-metodoloji tədqiqat qaydaları,

təzahür və proseslərin şərh üsulu, subyektin fəaliyyət forması, onlara məntiqi yanaşma və s. məsələləri əhatə edən hüquq elminin **tarixi və metodologiyası kursu**, mürəkkəb konstataciya olunması ilə xarakterizə edilir. Müəllif kitabın hazırlanmasında bu sahə üzrə fundamental əsərlərin müəllifləri olan görkəmli alimlərin və digər mütəxəssislərin tədqiqatlarından geniş istifadə etmişdir.

Kitabda, təqdim edilən mövzuların daha asan mənimsənilməsi və yaddaşda qalması üçün bir sıra fərqləndirmələr, o cümlədən əsas **obyektlərin konfigurasiyası tünd həmçini, inkar edilən mülahizələrin və seçmələrin qara şiriflərlərlə** və eyni zamanda əyri xətlər formasında işarələnməsi aparılmışdır.

I Mövzu: Hüquq elminin tarixi və metodologiyası fənnin anlayışı və predmeti.

1. *Hüquq elminin tarixi və metodologiyasının anlayışı.*
2. *Hüquq elminin tarixi və metodologiyasının predmeti.*

1. Hüquq elminin tarixi və metodologiyasının fənninin anlayışı.

Bakalavriat pilləsi üzrə ali təhsilə yiyələnmiş hər bir hüquqşünasa yaxşı məlumdur ki, hüquq elmi cəmiyyəti bütövlükdə deyil, əsasən onun iki mühüm komponentini-dövlət və hüququ öyrənir. Dövlət və hüququn araşdırılmasında səhih nəticələr əldə etmək üçün, hüquq elminin tədqiqində iştirak edən əsas və zəruri təzahürləri və hadisələri dəqiq müəyyən edib, tədqiqata cəlb etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nəzərə almaq lazımdır, elmi tədqiqat prosesində hər bir tədqiqatçı, öz biliklərini zənginləşdirmək və yeni uğurlar əldə etmək üçün, məhz **metodologiyamı** yaxşı mənimsəməlidir.

Dövlət və hüququn yaranmasının və mövcudluğunun başlıca səbəbləri, əsasları və onların tarixi inkişafının mühüm faktorları, həmçinin gələcək inkişaf tendensiyaları və perspektivləri kimi məsələlər, vacib **elmi problemlər** olaraq tədqiq edilir. Dövlət və hüquq hadisələrinin obyektiv gerçəkliyə uyğun öyrənilməsi, onların barəsində obyektiv biliklərin və adekvat anlayışların, gerçəkliyi əks etdirən **nəzəri biliklər sisteminin yaradılması, elmi obyektivlik prinsipinin** mühüm vəzifələrindən biridir. Bu hadisələrə aid biliklər, **obyektiv elmi yanaşmanın** nəticəsi olduğu təqdirdə, dövlət və hüququn inkişafı qanunauyğunluqları, ictimai münasibətlər çərçivəsində fərdlərin ictimai həyatda yeri və rolunu düzgün müəyyənləşdirir və dövlətdən və hüquqdan insanların azadlığı, rifahı, həmçinin bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün də, səmərəli şəkildə istifadə etmələri imkanlarını yaradır.

Hüquqşünaslıq istiqaməti üzrə elmi-nəzəri ideyaların hazırlanması, onların praktikada tətbiq olunması, müvafiq norma və institutların müqayisəli təhlilinin aparılması və beləliklə, hüquq elmlərinin predmetinin dərk edilməsi və elmi nəticələrin əldə edilməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. **Ona görə də, bütün elmi idrak prosesinin əsas məsələsi, təkcə nəzəriyyə deyil, həm də yaxşı metodlardan səriştəli istifadə bacarığı ilə əlaqəlidir.**

Ümumilikdə **tədqiqat, yol, şərh üsulu, subyektin fəaliyyət forması** mənasını verən yunan mənşəli **metod termini**, yeni biliklərin əldə edilməsi və inkişaf etdirilməsi, predmetə məxsus olan xüsusiyyətlər haqqında təsəvvürlərin dərinləşməsi və nəzəri biliklərin zənginləşməsi prosesinə kömək edir. Hər bir **elm inkişaf etdiyi kimi**, onun **metodları da inkişaf edir** və elmdə metodoloji dəyişikliklər baş verir.

Metod, elmi məqsədə uyğunluq və səmərəlilik baxımından hazır qaydada əvvəldən *müəyyənləşdirilmir*:

- **metod əvvəlcə hipoteza kimi götürülür;**
- **nəticə baxımından onun əhəmiyyətliliyi araşdırılır;**
- **praktiki baxımdan tətbiq mümkünlüyü yoxlanılır.**

Bu kontekstdə metod, uzun sürən tədqiqatlardan, mübahisələrdən və hətta səhvlərin aşkarlanmasından sonra, yalnız onun nəticələri səhih müəyyən edilərək tətbiq olunur.

Elmin tərkib hissəsi kimi çıxış edən **metod** müvafiq elm sahəsinin bu və ya digər **dövrə həll etməli** olduğu məsələlərlə qarşı-qarşıya olur. Belə ki, **idrak (dərkətmə)** metodunun seçilməsi mütləq ixtiyari olmayıb, əvvəl idrak obyektinin xassə və xüsusiyyətləri ilə, digər tərəfdən isə **predmetin məzmunu** ilə müəyyənləşir. Elmi idrakda tətbiq olunan *metod seçilməsi*, məhz dərkətmə (idrak) **obyektinin xarakteri və elmi predmeti ilə şərtləşir.**

Metod, elmin predmetini spesifikliyinə uyğun **müəyyənləşir** və onun **konyukturyasına uyğun olaraq dəyişir.** Bu sahə üzrə mütəxəssislər metodu, predmetin **“immanent prinsipi”** (öz tə-

biətinə xas, daxili) hesab edir və metodun doğruluğunu həmişə predmetin məzmunu ilə **determinasiya** (bütün hadisələrin qanunauyğunluğu və səbəbiyyət əlaqəsindən asılı olması) olmasını əsas götürürlər.

Metodun mənşəyi nədən ibarətdir və bu sualı necə səhih cavablandırmaq olar? Bunun üçün ilk növbədə göstərmək lazımdır ki:

- metod maddi gerçəklikdən, praktikadan asılı olmadan, maddi gerçəkliyin inkişafının obyektiv qanunlarından kənar qaydada **apriori (təcrübədən əvvəlki vəziyyət)** olaraq müəyyənləşən subyektiv üsulların, qaydaların, prosedurların *məcmusu deyil*;

- metod, eyni zamanda **apriori (fakt əsasən)** olaraq istənilən idrak və praktika problemlərini həll etməyə imkan verən fəaliyyət yollarını və formalarını müəyyənləşdirən *üsul da deyil*.

Bəs onda **metodun mənşəyini** harada və **necə axtarmaq lazımdır?** Bəlkə, metodun mənşəyini insanların beyinlərində, şüurlarında və yaxud **maddi gerçəklikdə** axtarmaq lazımdır? Lakin maddi gerçəkliyin özündə də nə qədər ciddi cəhdlə axtarış aparılsa belə, **heç bir metod tapılmayacaq və aşkarladığımız isə, məhz təbiətin və cəmiyyətin obyektiv qanunları olacaqdır.** Ona görə də metodun mənşəyi, məhz predmetin məzmunu ilə **determinasiya olunan “immanent” prinsipində təzahür edir.**

Hüquq elminin obyektivi dövlət və hüquqdur. Hüquq elmi sosial normaların xüsusi sisteminə daxil olan hüquq normalarının və hüquqtəbqiyyətə fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilir.

Hüquq elminin **predmetini təşkil edir:**

- dövlət və hüququn yaranması, fəaliyyəti və obyektiv xüsusiyyətləri;

- hüquq anlayışlarının dərk edilməsi və ifadə olunması;

- hüquq anlayışlarının ümumi və xüsusi qanunauyğunluqları və struktur komponentlərinin öyrənilməsi.

Ümumhüquq elminin predmeti hüquq anlayışının nəzəri-idrak və ifadə formalarında, məhz onun bütün **aspektləri ilə təzahür**

edir. Ayırı-ayrı hüquq elmlərinin (sahə hüquq elmləri) predmeti kimi isə, müvafiq hüquq sahəsinə aid olan hüquq hərəkətlərinin hər hansı müəyyən elementi çıxış edir və bu baxımdan hüquq elmi **so-sial normaların xüsusi sisteminə** daxil olan **hüquq normalarının və hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini** öyrənir.

Qeyd etdiyimiz kimi, **metod anlayışı hüquq elminin yaranması və təşkili fəaliyyətinin dərk edilməsinin necə öyrənilməsi üsullarını göstərir**. Məhz, hüquq metodunun köməyi ilə müvafiq hüquq elminin predmetinə daxil olan hüquq normasının ifadə anlayışı araşdırılır, tədqiqata cəlb edilərək konkretləşdirilir (hüquqtətbiqetmə üçün) və beləliklə, onun haqqında **vahid biliklər sistemi yaradılır**.

Bir məsələni xüsusi göstərmək lazımdır ki, hüquq metodikası və hüquq texnikası sıx qarşılıqlı əlaqəlidirlər. Hüquq texnikasının premetini, hüquq **sənədlərinin tərtib edilməsi** prosesində, hüquqi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin ümumi qanunauyğunluqları təşkil edir.

Məhz hüquq texnikası, hüquq nəzəriyyəsinin bir hissəsi olmaqla, hüquq predmetinin ümumi qanunauyğunluqlarının, hüquqtətbiqetmə və hüquq realizasiyasını **tədqiq edir**. Hüquqyaratma prosesində **hüquq texnikasından** ümumnəzəri göstərişlər kimi istifadə olunur. Lakin, konkret hüquq sahəsi üzrə hazırlanan məcəllələrdə (cinayət, əmək və s.), onun əsas hissəsinin tərtib edilməsində hüquq nəzəriyyəsi mütəxəssisləri deyil, **məhz konkret hüquq sahəsi üzrə hüquqşünaslar böyük əmək sərf edirlər**.

Bununla belə, bu heç də o demək deyildir ki hüquq texnikası, **yalnız** ümumi qaydalara dair göstərişlər verir və normativ aktlar və onların realizasiyası **texnikasını öyrənmir**. **Məhz hüquq texnikası, elmi necə öyrənmək anlamında dərk edilir və tətbiqi həyata keçirilir**. Başqa sözlə ifadə etsək hüquq texnikası, **“qaranlıqda qaçan adama, hansı yolla ən düzgün getmələri üçün sanki fənərlə işıq saçır”**.

Hüquq sənədlərinin tərtib edilməsi prosesində **hüquq texnikası metodologiyasının** (metodların məcmusu) **əsas bilik bazasını, ilk**

növbədə hüquqi tədqiqat fəaliyyətinə elmi yanaşmaların, üsulların və yolların **məcmusu təşkil edir**.

Beləliklə, *metod* yalnız **obyektivlə, subyektivin mürəkkəb dialektikasında (inkışafında)**, özü də obyektivliyin müəyyənləşdirici rolu hesabına mövcud olur və təkmilləşir. Bu mənada hər bir metod ilk növbədə **obyektivdir, faktikidir**. Bununla bərabər **metod həm də subyektivdir**, ancaq bu sırf özbaşnalıq, hüquqsuz subyektivlik deyil. Onu doğuran **obyektivliyin davamı** və tamamlanması kimi *subyektivdir*.

Hüquq elminin öyrənilməsində tətbiq edilən **metodların funksiyaları da**, xüsusi rola malikdir. Bu funksiyalara aid edilir:

- **metod müəyyən dövrlər** üçün nəzəriyyənin qurulması üsulu, yəni ilk növbədə nəzəri biliyin konkret sisteminin formalaşmasının prinsipləri və daxili məntiqi, həmin sistemin strukturu və komponentləri, bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi;

- **metod keçmiş nəzəriyyə və ideyaların** interpretasiya və qiymətləndirilməsi üsulu, bu aspektdə tarixən dinamik inkışaf edən hüquqi fikirdə müxtəlif nəzəriyyələr və ideyalar arasında münasibətlərin və qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyəti və xarakterinin müəyyən edilməsi kimi;

- **metod ideya və nəzəriyyələr** arasında qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən tipləri və prinsiplərinin ifadə üsulu, dərkətmədə (idrakda), nəzəriyyədə və təcrübədə, maddinin və mənəvinin qarşılıqlı münasibətlərinin fundamental problemlərində ümumdünya görüşü məzmununun təzahür forması kimi.

Göstərmək lazımdır ki, metod funksiyalarının təsnifatı şərtidir. Bununla belə bu təsnifat ayrı-ayrı nəzəriyyələrin və hüquqi ideyaların formalaşması və inkışafı tarixinin mühüm aspektlərini metodoloji əsaslarını aşkar etməyə və öyrənməyə imkan verir. Tətbiq edilən metodlar, predmeti öz mülahizəsinə görə transformasiya edir və konkretləşdirir, öyrənilən obyektlərin elmi idrak xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların spesifik məqsəd və vəzifələrini müəyyən edir.

Elmi tədqiqat üsul və vasitələrinin funksiyaları ilə şərtləşən spesifikliyi, məhz müvafiq elm üçün mühüm olan nəzəri idrakın (dərketmənin) özünəməxsusluğu, keçmişin müxtəlif nəzəriyyələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin xüsusiyyətləri, varislik və yenilik mexanizmlərinin **fərqləndirici cəhətləri**, tarixi və yeni nəzəri baxışların başlanğıclarının qarşılıqlı fəaliyyət prosesi kimi, problemlərə aid həm keçmişin ayrı-ayrı nəzəriyyələri səviyyəsində, həm də bütöv elmi kompleks çərçivəsində təzahür edir.

Dövlət və hüquq elminin **metodoloji spesifikliyi**, müvafiq predmetin tarixi-nəzəri məzmununa və istiqamətinə uyğun olan **tədqiqat prinsipləri, üsul və vasitələrinin** üstünlük təşkil etməsi ilə şərtləşir. Məsələn, **tarixilik** prinsipini gözləmədən nəzəriyyə və ideyaların tarixi haqqında ciddi mülahizə etmək mümkün deyildir və keçmişin nəzəriyyə və ideyalarına tarixi yanaşma üsul və vasitələrinin əhəmiyyəti də, məhz bundan irəli gəlir. Müəyyən dövrün nəzəriyyələrinin yeri və əhəmiyyətinin tədqiq edilməsi, əhəmiyyətin müəyyən edilməsi, hüquqi biliklərdə onların digər ünsürlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteristikası, **keçmiş və müasir dövrün müxtəlif konsepsiyaları arasında əlaqələrin aşkar edilməsi**, ideya və nəzəriyyələrdə spesifik məntiqin, keçmişin və indinin hüquqi təcrübəsinin qarşılıqlı fəaliyyətinin aydınlaşdırılması, məhz **tarixilik metodun mühüm prinsiplərindəndir**. Ona görə də, **tarixilik prinsipi** dövlət və hüquq hadisələrinin tarixi inkişafda öyrənilməsi, həmin hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqlarının aşkar olunmasını tələb edir.

Hüquq elminin inkişaf tarixinə münasibət, tarixilik metodu mövqeyindən yanaşma fikirlərin, ideya və nəzəriyyələrin məzmununun adekvat başa düşülməsi, **interpertasiya edilməsi və qiymətləndirilməsi** üsulu qismində çıxış edir. Bu zaman mütəfəkkirlərin konsepsiya və konstruksiyası heç də o dövr üçün səciyyəvi olan rolu və əhəmiyyəti müasir şəraitdə nümayiş **etdirmir və etdirə bilməz**. Lakin, yeni sosial-tarixi və siyasi-hüquqi vəziyyət, digər gerçəklik kontekstində, bəzən yeni məna və əhəmiyyət kəsb edirlər.

2. Hüquq elminin tarixi və metodologiyasının predmeti.

Müasir dövrdə hüquq elminin predmeti, dövlət və hüquq haqqında biliklər sisteminin yaradılması, hüququn aktual problemlərini həll edilməsi, elmi biliklərin formalaşdırılması, cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi və peşəkar hüquqi kadrların hazırlanmasının təşkil olunması prosesində fəal iştirak edir. Hüquqi tədqiqatlar çərçivəsində elmin predmetinin öyrənilməsinə sistemli mövqeyindən yanaşma prioritetdir. İstifadə edilən sistemli yanaşmanın köməyi ilə, bu prosesdə qüvvədə olan norma və onun konkret münasibətlərə tətbiq formalarının bütün məcmusu aşkar edilir. Ümumilikdə müasir hüquq elmi, hüququn təkcə normativ dərketmə deyil, eyni zamanda hüquq mənbələrinin birtərəfli, ehkamçı və formaloji analizlərdən xilas olmuş və sistemli məcmu yanaşmadan istifadə etməklə geniş tətbiq edir. Dövlət və hüquqa dair hüquq elminin əldə etdiyi müasir biliklər geniş hüquqi məlumatlarla zəngindir. Məhz, hüquq elmi məlumatlı və sosial-mədəni institut olaraq dövlət orqanları və cəmiyyətin idarə olunması metodlarına dair qanunvericiliyin yaradılması, təkmilləşdirilməsi və inkişafı, o cümlədən də dövlət və hüquq institutlarını hüquqi məlumatlarla təmin etmək prosesində müvafiq biliklər kompleksinə malikdir.

Elmi metod **konsepsiyaları**, məhz biliyin **konkret-tarixi** və **nəzəri** cəhətlərini fərqləndirməyi tələb edir:

- **konkret-tarixi aspekt**, cəmiyyətdə və dövlətdə hüquqa və siyasətə tarixən hansı ideyaların, müəyyən sosial qrupların, zümrələrin və siniflərin necə münasibət bildirməsi, mövcud tələbatın hansı mənafeləri və inkişaf əhəmiyyətini ifadə etdiklərini və ideya müəlliflərinin öz dövrü kontekstində hansı mövqey tutması kimi cəhətləri aşkar edilərək öyrənilir;

- **nəzəri aspekt** isə ümum metodoloji və **idrak-qnoseoloji (təcürübi dərketmə)** məzmununu konstataasiya etməklə, nəzəri baxışların necə və hansı konsepsiyada rəsmiləşdirildiyini, onların əsasında hansı prinsiplərin təsbit edildiyini, nəzərdən keçirilən doktrinada fikirlərin hansı formalarının, modellərinin və konstruksiyalarının

əks olunduğu və həmin mütəfəkkir üçün onların hansının aparıcı və müəyyənədicisi, yaxud müəllif tərəfindən nəzəriyyə kimi ilk dəfə istifadə olunub-olunmamasını müəyyən edir.

Dövlət və hüquq elminə daxil edilən materiallar: **a) xronoloji, b) problem-nəzəri üsullarla, c) ifadətmə vasitələri** ilə öyrənilir. **Xronoloji və problem-nəzəri** yanaşmaların uyğunlaşdırılması, müxtəlif konsepsiyalarda ümumi və xüsusi dərəcəyə qədər aşkar edilməsinə, ideyalar tarixində ənənələrin radikal dəyişiklərin işlənilməsi, öz növbəsində obyektiv və subyektiv amillərin qarşılıqlı münasibətlərinin açılması və qarşılıqlı təsirin izlənilməsinə imkan verir. Materialların tədqiqat üsulu və **ifadətmə vasitələrinin** tətbiqi müxtəlif konsepsiyaların müqayisəli təhlili (sinxron və diaxron), onların ümumi və spesifik cəhətləri haqqında bilikləri konkretləşdirməklə məzmunlarını daha düzgün qiymətləndirməyə kömək edir. Bu zaman metodun əsas funksiyası, bu və ya digər obyektin dərk edilməsi və ona dəyişdirici təsir göstərilməsi prosesini, məhz elm daxilində təşkil etmək və tənzimlənməkdən ibarət olur.

Dövlət və hüququn tədqiq edilməsinin **komplekslilik prinsipi**, nəzəri-hüquqi aspektdə aparılan araşdırmalar zamanı **politoloji, fəlsəfi, teoloji, kulturoloji və s. elmlərə aid biliklərdən** istifadə olunmasını və kursun hərtərəfli dərk edilməsini ehtiva edir. Dövlət və hüquq hadisələrinin kompleks öyrənilməsi ictimai həyatın dövlət və hüquqla yaxın əlaqəsi olan bir çox xüsusi sahələrinə aid hadisələrin də nəzərə alınmasına, **dövlət-hüquq mexanizminin ən ümumi məsələlərinin xüsusi problemləri ilə əlaqədə öyrənilməsinə və problemlərin optimal həlli yolunu müəyyənləşdirməyə** imkan verir. Komplekslilik prinsipi, elmi materiallardan geniş istifadə edərək dövlət və hüququn genezisinin bütövlükdə tədqiq etməklə, dövlət və hüquq tiplərini bir-birindən fərqləndirən bütün əsas cəhətlərinin nəzərə alınmasına imkan yaradır.

Dövlət və hüquq hadisələrinin obyektiv elmi idrakını reallaşdırmaq üçün, həmin hadisələrin öyrənilməsində müəyyən əhəmiyyət

kəsb edən müxtəlif təlimləri, fəlsəfi yanaşmaları nəzərə almaq və yalnız bir yanaşmanın ideologiyanın, təlimin elmi cəhətdən düzgün olmasını iddia etməklə, digərlərini qəti olaraq inkar edən **ehkamçılıq** (doqmatik fikir) mövqeyindən **uzaq olmaq çox vacibdir**. Məhz, **plyuarizm prinsipi** dövlət və hüququn yaranması və inkişafı, bu inkişafın qanunauyğunluqları, tarixi tipləri və formaları, mahiyyəti ilə bağlı fərqli nəzəriyyələri, təlimləri nəzərə alaraq müqayisələr aparmağa, elmin öz daxilində müxtəlif baxışların, yanaşmaların dialoquna və yanlılıqların aşkar olunmasına kömək edir. Bunun nəticəsində həqiqi biliklər əldə olunur və elmin özü yaradıcı, inklüziv təmayül üzrə inkişaf edir.

Bu və ya digər formada özünü göstərən metod, elmi idrakın (dərk etmənin) və praktiki fəaliyyətin müəyyən qaydalarını, üsullarını və vasitələrini əks etdirir. Metod müvafiq məqsəd və nəticələrin əldə olunmasına yönəlmiş elmi tədqiqatı nizamlayır və müəyyən doğru istiqamətə yönəldir. Məhz, **düzgün seçilmiş metod elmi idrakın subyektlərinə yol göstərən və onu səhvlərə yol verməkdən çəkindirən, özünəməxsus bir kompas rolunu oynayır**. Hər bir **metodun əsas təyinatı** müvafiq prinsiplərdən çıxış etməklə müəyyən idrak problemlərini, təcrübə ilə bağlı olan problemləri həll etməklə, **elmi biliklərin zənginləşməsi ilə də, şərtləşir**.

Bütün hüquq elmlərinin **predmetinin dərk edilməsi və elmi nəticələrin əldə edilməsi üçün ümumelmi, xüsusielmi və spesifikasi metodlar** həmişə aktualdır.

Hüquq elminin metodları kompleksi: **dialektika, tarixilik, sistemlilik, analiz, sintez, induksiya, deduksiya, analogiya və s. elmi biliyin dərk edilməsinin texniki üsulları kimi çıxış etməklə, hüquq texnikası metodologiyasının məcmusunu** təşkil edirlər. Hüquq texnikası metodologiyası sisteminə daxil olan metodların tədqiqat vəzifələrinə ilk növbədə aşağıdakılar daxildir:

- **dialektik metod** tədqiqat zamanı ziddiyyətləri, kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsinə, tarixi yanaşmada obyektiv və hərtərəfli dərk etməni özündə ifadə edir;

- **tarixilik metodu** hüquq və onun institutlarının yaranması, baş vermiş tarixi dəyişikliklər və şəraiti nəzərə almaqla öyrənməyi tələb edir;

- **sistemli metod** sistemin ayrı-ayrı elementlərinin qarşılıqlı və bütün sistemə təsiri və əksinə təsir etməməsi səbəblərini öyrənir;

- **analiz metodu** öyrənilən obyekt şərti olaraq bir-birindən təcrid olunmuş hissələrə ayırır və onların hər birini ayrılıqda tədqiq edir;

- **sintez metodu** ayrı-ayrı faktların ümumiləşdirilməsinə əsaslanır;

- **deduksiya metodu** ümumidən xüsusiyyə getməyi, ümumi anlayış və ya reallığın əsasında məlum olmayan xüsusiyyəni tədqiq etməyi nəzərdə tutur;

- **induksiya metodu** xüsusidən ümumiyyə getməyi, aşkar olunan obyektə dair biliklərin ümumiləşdirməsini nəzərdə tutur;

- **analogiya metodu** bir neçə anlayış və ya kateqoriyalar arasındakı oxşarlığa əsaslanır.

Dövlət və hüquq elmində tətbiq edilən metodlar, elmi öyrənilən obyektə dair yeni biliklərlə zənginləşdirmək qabiliyyəti şərti ilə, tədqiq edilən obyektlərdə yeni məqamları aşkar etmək, onları daha məzmunlu, daha dərin dərk etməyə imkan verir. Bu mənada istifadə edilən **metod məqsəd, axtarılan həqiqət deyil, yalnız idrakin (dərkətmənin), tədqiqatın üsul və vasitələridir**. Elmi biliyin daxilən idrak metodlarının inkişafı ilə bağlı olan tərəqqi etməsi isə, öz mahiyyətinə görə məhz tarixi prosesdir.

Beləliklə, elmi dərkətmə (idrak) metodlarının sistemi, konkret elmin metodologiyasının formalaşması ilə nəticələnir. Metodologiya konkret sahələr üzrə nəzəri prinsiplərin, məntiqi üsulların və tədqiqatın özünəməxsus spesifik vasitələrinin vəhdətində tətbiqi ilə həqiqi gerçəklikləri daha effektiv öyrənir. Hegelə görə, metodologiya məzmunun hərəkətidir. Məzmunun dəyişməsi, metodik üsulların da, dəyişməsini şərtləndirir. Məzmunun hərəkətini izləmək və ona ən düzgün metodu tətbiq etmək isə, tədqiqatçının bacarağından asılıdır.

Metodologiya anlayışı ilə **metod** anlayışı arasında üzvi əlaqə, sıx bağlılıq mövcuddur. **Metodologiya** anlayışının məzmun və ma-

hiyyəti nədən ibarətdir? **Metodologiya hansı cəhətləri konstata-siya edir?** Metodologiya anlayışı hansı mənalarda işlədilir? Bu su-allar cavab tapmaq üçün metodologiyanın aşağıdakı spesifik vəzifə və xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır:

- təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşma üsulu kimi;
- məqsədə çatmaq, müəyyən məsələni həll etmək üçün istifadə olunan yol və üsullar haqqında **təlim və ya daha dəqiq nəzəriyyə kimi;**

- tədqiqat üsulları haqqında **təlim kimi və ya daha dəqiq me-todika kimi;**

- elmin bu və ya digər sahələrində **tətbiq olunan tədqiqat üsul-larının məcmusu, yəni metod kimi;**

- **gerçəkliyin dərk və onun dəyişdirilməsi metodları haqqın-da təlim kimi;**

- bu və ya digər elm çərçivəsində tətbiq olunan müəyyən me-todlar sistemi kimi;

- **dərketmə (idrakin) prinsipləri və ya elmi tədqiqatın bu dərketmə prinsipləri üzərində inkişaf edən qayda və üsulları haqqında təlimi kimi;**

- və nəhayət metodologiya, **metodu** özünün tədqiqat predme-tinə çevirən **elm sahəsi** kimi.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə almaqla *metodologiyaya belə bir tərif* vermək olar: **metodologiya, tədqiq edilən obyektin öz daxi-li təbiətinə xas xüsusiyyətlərini konkret səbəbiyyət və ümumi qanunauyğunluq əlaqəsi əsasında aşkar edərək, predmeti necə öyrənmək metodlarının formasını müəyyən edən elm sahəsidir.**

*Sonda yekun nəticə kimi göstərmək olar ki, məhz metodologi-ya elmi tədqiqatın inteqrasiyaedici komponentlərini, o cümlədən dünyagörüşü və fundamental ümumnəzəri konsepsiyaları, məntiqi, hüquqi düşüncəni, ümumi fəlsəfi qanunları, kateqoriyaları, ümumi və xüsusi metodları özündə **birləşdirən böyük elmi aparatdır.***

II Mövzu: Hüquq elminin tədqiqat metodları, elmi əsasları, tərkibi və növləri.

1. *Elmi idrakın (dərkətmə) ümumi prinsipləri.*
  2. *Fərdi faktların toplanması və ümumiləşdirilməsi.*
  3. *Hüquq elmi predmetinin nəzəri dərkətmə metodları.*
  4. *Hüquq elminin tədqiqat metodları və hüquqi tədqiqatların elmi əsasları.*
  5. *Hüquqi tədqiqatların tərkibi və hüquqi tədqiqatların növləri.*
- 1. Elmi idrakın (dərkətmə) ümumi prinsipləri.**

Ümumiyyətlə insan ətrafında baş verən gerçəklikləri dərk etmək, daim onun izahını axtarıb tapmağa çalışır. Digər elm sahələrində olduğu kimi, hüquq elmi də ictimai düşüncə forması olaraq bu sahədə böyük inkişaf yolu keçmişdir. Baş verən hadisələr və təzahürlər haqqında müvafiq elmi araşdırmaların aparılması və əldə edilən nəticələrin məntiqi sonluğa çatdırılması **elmi idrak düşüncənin aktual vəzifəsidir**. Elm hər şeyi tədqiq edir, elmi prinsipləri rəhbər tutaraq ən müxtəlif metodlar tətbiq edir, diskussiya aparır, suallara cavab tapır, bir suladan digər sual doğulur və beləliklə, **elmi axtarışlar bitmir**.

Məhz, elmi idrakın ümumi prinsiplərinin öyrənilməsi, ictimai düşüncə forması kimi, **bəşəriyyətin ən mədəni və məlumatlı dəyər olan hüququn** cəmiyyətdə yeri və müstəsna rolunu görməyə və təyin etməyə böyük elmi əsas yaradır. Hüquq elmi üçün daimi və əbədi olan bir xassəni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, hansı məkanda və zamanda baş verməsindən asılı olmayaraq hüququn ümumi prinsipləri həmişə üstündür, prioritetdir və dəyişməzdir. Bəşəriyyət yarandan ədalət axtarışında olan insan, hüququn ümumi prinsiplərini kifayət qədər mükəmməl formalaşdırmağa nail ola bilib. **Hüququn prinsipləri** təbiətin ümumi **fəaliyyəti kimidir**. Təbiətdə olduğu kimi, günəş doğaraq təkcə bir ölkəni işıqlandırmır və ya **külək, yağış bir ölkəyə görə çıxmır**. Günəş, külək, yağış hamı

üçündür. Təbiət sərhəd bilmədən ümumi oduğu kimi, hüququn prinsipləri də, ümumidir və heç bir quruluş ondan imtina edə bilməz. İnsan hüquqlarının mahiyyət qanunauyğunluqlarında, məhz bu prinsip dayanır. Ona görə də, insan hüquqları sərhəd tanımır və bəşəri hüquq sahəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Hüquq elmi sahəsində dərketmənin ümumi prinsiplərinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Belə ki, obyektivlik, obyektiv aləmin dərk edilməsi, əhatəli dərketmə, tarixi və konkret-tarixi yanaşma, ayrı-ayrı təzahürlərin ziddiyyətli məqamlarını dərk etmək və onları fərqləndirməklə təqdim etmək və s. bu **prinsiplərə** daxildir.

Obyektivlik prinsipi, dərketmə prosesində tədqiq olunan predmetin və hadisənin baş vermə prosesindəki mövcud reallığı gözləməklə, həqiqətdən **kənar anlaşılmazlıq və ikimənalılıq** əlavə etmənin qəti əleyhinədir. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlət və hüququn çoxəsrlik inkişafı prosesi, onun real əlaqələri və münasibətləri, cəmiyyətin iqtisadi mütanasibliyi ilə şərtləşən problemləri, dövlətin məramları, məqsədləri və s. cəhətləri, məhz siyasətçilər və hüquqşünaslar qanunvericiliyin istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən, obyektivliyin qorunması prinsipini əsas başlanğıc kimi götürməlidirlər.

Dərketmə (idrak) prinsipi. Bu prinsip fərdlərin və cəmiyyətin real dünyanın dərk edilməsi və onun qanunauyğunluqlarının əks olunmasını optimis əhval-runda təsdiq edir. Əgər hal-hazırda elmi dərketmə yolunda hər hansı bir sədd mövcuddursa, onun hüdudları məhz, **dərketmə və hələ də dərketmədən** keçir. Bu prinsipin obyekti və predmeti, bütün çətinliklərinə və müxtəlifliklərinə baxmayaraq, hüquq elmi üçün məqbuldur. Hüquq elmində mövcud olan və ənənəvi olaraq həll edilməmiş problemlər (hüquqi dərketmə) müvəqqəti xarakter daşıyır. Hüquqşünaslar tərəfindən elmi dərketmə üçün doğru yol tapılması isə, bu fundamental problemin həll edilməsi ilə şərtləşir.

Dövlət və hüququn mahiyyətini aşkara çıxarmaq, hərtərəfli dərketmənin ümumi prinsiplərinin, yəni onun təzahürlərinin bütün

cəhətlərini, əlaqələrini, münasibətlərini öyrənmək olduqca mühümdür. Bu tələblər, hüquq elmi üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Çünki burada məhz, hüquqa bir mövqeydən yanaşma prinsipi pozulur. Müvafiq hüquqi doktrinalara görə hüquq, hakim sinfin iradəsi (**hüquqi pozitivizm nəzəriyyəsi**), fərdin psixi-hüquqi həyəcanının, emosiyalarının, duyğularının (**psixoloji nəzəriyyə**) nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Bununla belə, dövlət bazis və üstqurumla qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqə diqqətlə, təfsilatlarına (detallarına) qədər mükəmməl aydınlaşdırılmadıqca, nə bu təzahürlər, nə də onun mahiyyəti, funksiyası və inkişafının qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək olduqca çətin proses olaraq qalacaqdır.

Hərtərəfli dərkətmə prinsipi bütün əlaqələrin, tərəflərin, münasibətlərin tədqiq edilməsini tələb edir ki, bu cəhətlər tədqiqat prosesi anından başlayır. Bununla yanaşı, əvvəllər mövcud olmuş əlaqələr və onun əsas tərəflərini aşkar etmək, eyni zamanda tədqiq edilən hadisənin necə yaranması və öz inkişafında hansı mərhələləri qət etdiyini müəyyən etmək lazımdır. **Sosial təzahürlərin elmi idraki (elmi dərkətmə)**, sarsılmaz (dəyişməz) olaraq və tarixi yanaşma prinsipinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutaraq, sosial təzahürlərin və proseslərin yaranması tarixini, onların tarixi **inkişaflarının əsas mərhələlərini** və nəhayət müasir dövrdəki vəziyyətini onun əvvəlki inkişafının yekun nəticəsi kimi baxmağı nəzərdə tutur.

Tədqiq olunan hal və onun inkişafı həqiqəti əks etdirir və bu real vəziyyətə müvafiqdir. Qarşıdakı mərhələdə, bu tədqiqatın inkişaf etdirilməsi isə, o deməkdir ki, artıq **elmi məlumatlar köhnəlib, ona dəyişiklik və əlavələr edilməsinə ehtiyac** vardır. Dəyişiklik və əlavələr, obyektin məruz qaldığı köhnəlmiş məlumatlardan xilas olması üçündür. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq ümumi məntiqi tələblərə uyğun tədqiq edilən hadisə və konkret-tarixi etiraf, konkret-tarixi yanaşma prinsiplərində və elmin düzgün nisbi xarakterində ifadə olunur. **Abstrak, gərəkli, yararlı, münasib bilinən təzahürlər** bütün zamanlarda həqiqi ola bilməz, o həmişə konkret-tarixi

xarakter daşıyır. İstənilən metod, hətta idrak prosesində (dərketmədə) böyük rola malik olduğu halda belə, onun məhsuldar nəticələri, üzvü (orqanik) fəlsəfi metodlarla qarşılıqlı əlaqədə, müəyyən məcmu halda və onun **prinsiplərinin konkretləşdirilməsi keyfiyyətinə** formalaşır.

Ümumi dərketmə prinsipinin hər hansı ümumi, **xüsusi və ya məxsusi (spesifik)** metodlarla əlaqə **bağlılığı yoxdur**. Ancaq, bu prinsip dərketmə vəzifələrini yerinə yetirən bir neçə metodun iştirakı ilə realizə edilir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən **social hüquqi praktikanın analizi**, yeganə faktın ümumiləşdirməklə öyrənməsi, öz növbəsində əhatəli vasitələr dairəsinə malikdir və onun bu cəhəti, prosesin yüksək işlənmə səviyyəsi barədə məlumat verir.

Fəlsəfi metod, faktiki materialların spesifik cəhətlərinə müvafiq olaraq, elmin inkişaf səviyyəsi, tədqiqatın vəzifələri və s. üsulların istifadəsi üçün, ümumi və xüsusi metodların tətbiqində böyük seçim azadlığı, sərbəstlik müəyyən edir. Məhz, bu kontekstdə elmi dərketmə konkret elmin predmetinin ən müxtəlif və təkmilləşdirilmiş metodlarından, elmi nailiyyətlərindən və mövcud şəraitindən yararlanaraq, dərketmə prosesində mümkün qədər geniş və dərin həyata keçirilərsə, elmi dərketmə də bir o qədər yüksək, mükəmməl səviyyəyə çatır. Ümumi, xüsusi və spesifik (məxsusi) metodlar, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin öyrənilməsində birləşib bütöv, tam olaraq, bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəyə daxil olurlar.

Konkret metodun tətbiqi isə, müəyyən dərketmə vəzifələri və digər elmi dərketmənin **məcmusu halında**, onun predmetinin tam və hərtərəfli açılması üçün əsas vəzifəni yerinə yetirir.

2. Fərdi faktların toplanması və ümumiləşdirilməsi.

Dövlət və hüququn **nəzəri analizi empirik (təcrübi) dərketmədən, yəni siyasi-hüquqi və digər sosial praktikadan** başlayır. Bu mərhələdə empirik faktların toplanması və öyrənilməsi, tədqiqatçının əsas vəzifəsi olaraq qalır. Bunun üçün kifayət qədər inkişaf etmiş spesifik (məxsusi) və xüsusi-hüquqi sistemdən istifadə edi-

lır. Bu sistemlər dövlət və hüququn real həyatda, digər hadisə və proseslərin gedişatında qəbul edilmiş çoxcəhətli təzahürlərinin düşüncəyə daxil edilməsini ehtiva edir. Siyasi-hüquqi praktikanın özünəməxsus keyfiyyət komponentləri (ünsürləri), onun öyrənilməsində qəbul edilən və məqbul hesab edilən çoxcəhətli üsullarla şərtləşir. Dövlət və hüququn yuxarıda göstərilən mərhələ səviyyəsi ilə şərtləşən dərkətmə prosesinə **daxil edilir**:

- **hüququn təfsir edilməsi metodu.** Bu metodun köməyi ilə hüquq normalarının məzmunu, mahiyyəti, normativ-hüquqi aktda qanunvericinin iradəsi aydınlaşdırılır;

- **konkret-sosioloji metod.** Konkret-sosioloji metod kifayət qədər inkişaf edən və mürəkkəb metodlar və metodikalar sistemi olmaqla **aşağıdakı metodoloji qrupları əhatə edir**:

- **müşahidə metodu**;
- **analiz metodu**;
- **anketləşdirmə** və ya müsahibə metodu;
- **sosial-psixoloji metod.**

Beləliklə, tədqiqatçı metodoloji qrupa daxil olan metodlardan aşağıdakı qaydada istifadə edir:

- **müşahidə metodundan**, siyasi-hüquqi praktikanın dövlət hakimiyyət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən tətbiq edilməsi prosesində, həmçinin konkret-tarixi şəraitdə ayrı-ayrı hüquq normalarının və digər sənədlərin realizasiyası zamanı istifadə edir.

- **yazılı mənbələrin analiz metodundan**, hadisələr, faktlar, hüquq tətbiqedici hallar, hesabatlar, xidməti materiallar, o cümlədən ən müxtəlif sənədlərlə tanışlıq prosesində, tədqiqatçını dürüst biliklərlə təmin edilməsi üçün istifadə edir.

- **anketləşdirmə** və ya müsahibə-dövlət orqanlarının qanunvericilik fəaliyyəti və onun praktikada tətbiqi haqqında məlumatların, ilk növbədə vəzifəli şəxslərin və əhalinin rəyi, həmçinin müxtəlif növ anket sorğuları və ya müsahibə alınması məqsədi ilə istifadə edir.

- **sosial-psixoloji metod**-konkret-sosioloji metodların çürbəcür müxtəlifliyini (tezislər, cədvəllər, şkalalar, sorğular və s.) təqdim edərək, **vətəndaşların hüquqi, siyasi psixologiyası və şüurunda modifikasiya olunmuş motivlərin hüquqa uyğun və yaxud hüquqa zidd davranışlarını** müəyyən etmək üçün istifadə edir.

Empirik faktların toplanması və öyrənilməsi metodlarının sistemi hər bir **tədqiqatçı** üçün açıq olmaqla, sosiologiyada və psixologiyada yaranan yeni metodlarla təkmilləşdirilə və artırıla bilər. Digər elm sahələri də, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin obyektinin bu və ya başqa cəhətlərinin öyrənilməsində faydalı hesab edilir. Hüquqşünasların özləri də **kompyuter texnologiyası**, həmçinin elmi-texniki tərəqqinin digər nailiyyətlərindən istifadə etməklə bu metodların sistemini təkmilləşdirə bilirlər.

Müasir dövrdə **hüquqi informasiyaların axtarışı, yeni avtomatlaşdırılmış informasiya-axtarış sistemlərinin qanunvericilik sahəsindəki funksiyaları və həmçinin digər müasir yeni üsullardan istifadə etməklə məlumatların toplanması, empirik (təcrübi) informasiyaların qorunması və s. təhlükəsizlik prosesləri** əhəmiyyətli səviyyədə genişləndirilməlidir.

Müstəqil informasiya üsulu olaraq, qanunauyğun **empirik faktların toplanması və öyrənilməsi, kompleks metod** kimi qəbul edilməlidir. Empirik dərkətmənin bu mərhələsində istifadə edilən, lakin məzmununa və tətbiq olunma sahəsinə görə, müxtəlif metodlar kimi ümumi məqsəd üçün elə **bir informasiyanın alınması təmin edilməlidir ki, onlar dürüst, bütöv və hərtərəfli** olsun. İdeal vəziyyətdə nəinki tədqiq olunan hadisə, proses təzələnməli, eyni zamanda konkret-tarixi şərait və onun mövcudluğu yenidən canlandırılmalıdır. Ayrı-ayrı nümunələr deyil, tam və hərtərəfli informasiyalar tədqiq edilən obyektin reallığı kimi empirik baza rolunda çıxış etməklə həqiqi, əsl elmi nəzəri biliyin artmasına, inkişafına xidmət etməlidir. Məlum yeganə, tək faktın toplanması və öyrənilməsi mərhələsində əldə edilmiş **məlumatlar mühüm, lakin elmin spesifik komponenti *ola bilməz***. Onun **qnoseoloji (idrak nəzəriyyə-**

yəsi) təbiəti ondan ibarətdir ki, **nəzəri olaraq bir hissədən öz-özünə götürülmüş fakt (vəziyyətə uyğun)**, nəzəri biliyə xas olan xüsusiyyətə malik deyildir. Çünki:

Birincisi, ümumilik, abstraktlıq kimi xarakterizə edilən anlayış və kateqoriyalardan fərqli olaraq **fakt həmişə konkret**dir. Çünki **fakt**, hər hansı bir hadisə haqqında fərdi, **təkrar olunmaz informasiya məzmununa** malikdir və **baş verməsi məkan və zaman koordinatlarında dəqiq fiksiya** edilmişdir. İstənilən fakt nümunəsi bu və ya digər nəzəri əsaslarla əyani metod kimi göstərilə belə, **mütləq bəzi fərdi əlamətlərə** (məkan, zaman, iştirakçılar, hadisənin gedişi və s.) malik olur.

İkincisi, **fakt mütləq, əbədi həqiqəti** əks etdirir. Hətta bir elmi nəzəriyyənin digər yeni nəzəriyyə ilə əvəz edilməsi mərhələsində də, **dəyişməz** qalır. Hadisə haqqında empirik biliklərin genişləndiyi, hətta əvvəllər məlum olmayan yeni cəhətlər, komponentlər (hissələr) əlavə olunduğu halda belə, **mötəbərlyini itirmir**.

Üçüncüsü, empirik biliklər nisbi müstəqil olmaqla, varlıq nəzəriyyəsinin müəyyən etdiyi **konkretlikdən asılı deyildir**. Konkret hadisələr və təzahürlər bir-birindən uzaq elmlər tərəfindən də araşdırıla bilər. Dövlət və hüquq haqqında empirik biliklər dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, sahə hüquq elmləri, həmçinin politologiya, sosiologiya, etika predmetlərində də, öyrənilir.

Empirik (təcrübi) faktların göstərilən xüsusiyyətləri ona dəlalət edir ki, faktlar, **biliyin nəzəri** funksiyasını **yerinə yetirmir** və bunun nəticəsi olaraq obyektiv reallıqda **hadisə və təzahürlərə elmi izahat və proqnoz verə bilməz**. Buna görə də, nəzəri idrakın konkret məqsədlərdən uzaq və **yalnız bir fraqmentin, bir hissənin** təcrübəsində və kəsimində öyrənilməsi lazımsız və mənasız olacaqdır.

Beləliklə, **hüquqi və digər sosial praktika**, həmçinin normativ hüquqi aktlara dair biliklər, dövlət və hüququn nəzəri əsasını, empirik bazisini təşkil etməsinə baxmayaraq, elmi tədqiqatlar yalnız, **faktların toplanması və öyrənilməsi ilə məhdudlaşa bilməz**.

Elmi dərketmə (idrak) müqayisə edildikdə, məhz **empirik müşahidədən daha yüksək səviyyəyə, induksiya, statistik ümumiləşdirmə səviyyəsinə** qədər qalxır. Dövlət və hüququ bu mərhələdə dərk etmək üçün, ən çox **komparativistika (müqayisəli hüquqsünaslıq) və statistik** metodlar tətbiq edilir.

Müqayisəli hüquq metodunun qneseoloji (mənsə) **təbiəti**, tədqiq edilən obyektin **fərqli və oxşar** cəhətlərinin müəyyən edilməsində ifadə olunur. **Tədqiqatın obyektini** kimi isə, qanunların və digər normativ hüquqi aktların **məzmunu** çıxış edir. Bu məzmun, ilk növbədə ayrı-ayrı qanunvericilik sistemləri üzrə analizin nəticələri və **konkret faktların oxşar və ya fərqli cəhətləri ilə şərtləşir**. İstənilən induksiya metodu üzrə ümumiləşdirmə və müqayisənin nəticələri avtomatik olaraq digər ölkələrin qüvvədə olan qanunvericilik sistemlərinə **keçirilə bilməz**. Qanunvericilik sistemlərinin müqayisəsi üçün xarakterik olan cəhət, digər tədqiq **edilməmiş sistemlər** üçün də xarakterik olması, heç də **mütləq deyildir**. Məhz, nəzəri bilik üçün **xarakterik** əlamətlər ümumi olmalıdır. Nəticə etibarlı ilə, bu xarakterik əlamətlər kateqoriyalar, anlayışlar, təzahürlər (hadisələr) və proseslərin mahiyyətini və zəruriliyini əsaslandırmaq üçün kifayət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təzahürlərin və proseslərin **dərin (çətin, mürəkkəb) tərəflərinin xarakteristikası**, elmi dərketmənin növbəti mərhələsində, məhz müqayisəli analizin köməyi ilə üzə çıxarılır.

Statistik metod, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində fakt üzrə tətbiq edilir. Bu **faktlar anket sorğusu, müşahidə, yazılı mənbələrin analizi** və digər üsullarla həyata keçirilir. **Statistik analizin əsas məqsədi** onunla şərtləşir ki, vahid, yeganə hadisənin, faktın ətrafındakı ümumi və davamlı olaraq **ikincidərəcəli hal, vəziyyət üzə çıxarılsın və aşkar** edilsin. Statistik analizin gedişi prosesində əldə edilmiş ən yüksək bilik səviyyəsi **müntəzəm, ardıcıl və aşırı** olaraq **təkrar olunmayan** yeganə, tək faktların statistik qanunauyğunluqlarını müəyyən etməkdir. Lakin onlar yalnız, statistik analiz

prosesində öyrənilən təzahürlərin (hadisələrin) məcmusu çərçivəsində təkzibolunmaz üstünlüklərə malikdirlər. Bu qanunauyğunluqların prosesin bütün məcmusuna aid edilməsi (sirayət etməsi) şərti, **problematik xarakter** daşıyır. Çünki, belə qanunauyğunluq həm obyektiv-qanunauyğun əlaqə, həm də təsadüfi, ikincidərəcəli, bəzi hallarda isə hətta uydurma, xəyali, saxta əlaqə ola bilər.

Statistik analiz, ümumiləşdirilmiş faktların təsfir və izah edilməsi prosesi ilə başa çatır. Bu halda əsas faktlar hüquq elminin müvafiq qaydaları, həmçinin politologiya, sosiologiya elmlərinin, **digər faktlar** isə məlum nəzəri biliklərin köməyi ilə aydınlaşdırılır. Əsas faktların tədqiqi empirik səviyyədə başa çatır ki, bu da onun **elmi dəyərini azaltmur**.

Nəzəri biliklər çərçivəsində mövcud olan boşluqları, yalnız nəzəri analiz üsullarının köməyi ilə həll etmək mümkündür. Belə ki, **empirik metodlar bu məsələdə gücsüz görünür**. Məhz, **empirik metodların tükənməsi hallarında, nəzəri biliklər aktiv fəaliyyətə** keçir. Digər tərəfdən yeni təzahürlərin müəyyən edilməsi şəraitində, **empirik (təcrübi) metod**, onun aşkarlanmayan niyyətlərini, mahiyyətini, əlaqələrini **izah edə bilmir**.

Empirik səviyyədə məlum olan **yeni faktlar**, bu faktların nəzəri bilik səviyyəsində izah olunması üçün **körpü rolunu** yerinə yetirir. Tədqiq olunan təzahürün əlaqələri, mahiyyəti və tərəfləri abstrakt, mücərrəd deyil, yalnız **nəzəri analiz prosesində həqiqətin məntiqi inkişafı** kimi, **empirik məlumatlar** əsasında həyata keçirilir. Son nəticədə dərkətmə mücərrəd anlayış formasında ifadə olunur. Empirik məlumatlar burada bilavasitə **ifadə olunmur** və ən yaxşı halda onlar nümunə növü, əyani vəsait kimi təqdim edilir.

Beləliklə, nəzəri tədqiqatların mücərrəd xarakteri onunla şərtləşmir ki, o empirik məlumatlar və ya dərk edilən subyektə dair bilavasitə sosioloji **tədqiqat aparmır**, və **məhz onunla şərtləşir ki**, belə tədqiqatların nəticələri obyektiv reallığa **uyğun olmur**, onu bütöv deyil, birtərəfli, təhrif olunmuş formada təqdim edir.

3. Hüquq elmi predmetinin nəzəri dərkətmə metodları.

Dövlət və hüququn *nəzəri idrakının* ilkin mərhələsi, konkret-dən abstrakta doğru inkişaf kimi xarakterizə edilir. **Konkretlik dedikdə**, dərk edilən subyektə aid yeganə və ümumiləşdirilmiş faktların, reallıqda təqdim edilən **obyektivliyi** başa düşülür. **Abstraklıq isə ümumi anlayış olmaqla**, hadisə və proseslərin bəzi ümumi, sabit, dayanaqlı və **keyfiyyət xüsusiyyəti əlaqələrini** əhatə edir.

Hüquq elmində bu **anlayışlar bəzən təsviri xassə** adlanır. Çünki, onlar hüquqi təzahür (hadisə) əlamətlərinin dərin, qanunauyğun proseslərinin tədqiq olunmasından *asılı olmayaraq* təzahürlərin (hadisələrin) **xarici xassələrinə** aid edilir. Buna nümunə olaraq **“fəaliyyət qabiliyyəti”, “hüquqi qabiliyyət”, “dövlət orqanları”, “hüquqpozuntusu”, “qanunçuluq”, “hüquq subyektii” anlayışlarını** göstərmək olar. Konkret-dən abstrakta doğru bir sıra ümumi əlamətlər, xüsusiyyətlər şübhəsiz ki, sadə görünür. Baxmayaraq ki, xassələrin tapılması və üzə çıxarılması üçün formal məntiqlə işlənilib hazırlanmış kifayət qədər geniş dərkətmə vasitələrinədən istifadə olunur.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin anlayışlarının formalaşması prosesində onun təzahürlər üçün xarakterik olan, bu və ya digər əlamətlərin məcmusunun **eyniləşdirilməsi** və ideyaların abstraktlaşdırılması üsullarından istifadə edilir ki, bu da, öz növbəsində abstraktın özünün abstraktlaşdırılmasını təcrid edir. Bu üsullar çərçivəsində **yaxın növ**, növ fərqləri, genetik müəyyənlik, əks **vəziyyətdə və ya münasibətdə olmanın** müəyyən edilməsi və s. kimi **məntiqi proseduralar** geniş tətbiq edilir.

Hüquqşünaslıqda ehkamçılığın metod kimi məlum olan **məntiqi vasitələrinin bütün arsenalı**, uzun müddət dərkətmə vasitəsi kimi şəriksiz hökmranlıq etmiş və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu metod yeni təzahürlərin, faktların öyrənilməsi prosesində əvəz edilməz olmaqla yanaşı, mövcud nəzəri biliklərin köməyi ilə də, izah edilə bilər.

Hüquqi təzahür xassələrinin **dərin tərəflərinə**, onların real mövcudluqlarının ilkin başlanğıcında, yəni konkretdən abstraka doğru inkişafı kontekstində, onun xüsusiyyətlərini, əlaqələrini və münasibətlərini, məhz hüquqi metodların köməyi ilə öyrənmədən **daxil olmaq mümkün deyil**.

Nəzəri dərketmənin **ilkin mərhələsinin** yekununa görə, ümumi **abstraklaşdırma zəruri** olsa da, bilik üçün **kifayət etmir**. Onlar nə ayrılıqda, nə də məcmu halında, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin predmetinin aşkar edilməsi üsullarına **malik olmurlar**:

Birincisi, ümumi abstraklaşdırma onunla xarakterizə edilir ki, onun köməyi ilə öyrənilən təzahürlərin **mexaniki cəmi**, onun ayrı-ayrı **elementlərinin** məcmusudur. Çünki, hər belə bir abstraklaşma, digər abstraklaşmanın xüsusiyyətlərini, tərəflərini, bütövlüyünü, onun **əlaqələri və asılılıq** xüsusiyyətlərini müəyyən edərək üzə çıxarır. Belə ki, konkret xassə seçilərək, onun digər abstraklaşdırılmış xüsusiyyətlərə malik (“normativlik”, “hüquqa zidd”) məzmunu-əşyalar qrupuna, təbəqələrə, siniflərə və anlayışlara (“hüquqi şəxs”, “dövlət forması”) münasibətdə ümumi əlamətlərin məcmusu kimi təqdim edilir.

İkincisi **isə, konkretdən abstraka doğru** ümumi abstraklaşdırmanın məzmununu, bir mənalı olaraq təsəvvür etmək **mümkün deyildir**.

Anlayışın dərketmə prosesində tədqiq olunan komponentini **obyektin ümumi əlaqələrindən ayırmaq, çəkib çıxarmaq** olduqca zəruridir. Bunun üçün real həyatda tədqiq olunan hadisənin çoxcəhətli əlaqələri və münasibətləri və ya onun ayrı-ayrı təzahürləri arasında dəqiq hədlərinin ayrılması və müvafiq olaraq göstərilən **anlayışın kifayət qədər mürəkkəb mahiyyət tərəflərini** müəyyən etmək lazımdır. Bəzi hüquqşünaslar mürəkkəb mahiyyət tərəfləri anlayışın məzmununda, başqaları isə, **məzmundan kənarında görürlər**. Göstərilən fikir ayrılığı-“qanunvericilik”, “hüquqi məsuliyyət”, “hüquqi dövlət” və s. anlayışların interpretasiya edilməsi prosesində baş verir.

Dövlət və hüququn **analizi və onun əsas komponentlərinin fərqləndirilməsi prosesi**, intensiv şəkildə hüquq elminin təşəkkülü və inkişafı mərhələsində olmuşdur. İstifadə etdiyimiz abstraklaşma və digər anlayışların əhəmiyyətli hissəsinin kökləri qədim Şərq, qədim Roma mərhələlərinə qədər gedib çıxır (“qanun”, “hüquqi adət”, “günahlı niyyət”, “yenilməz güc”, “demokratiya” və s.). Lakin, hüquq elminin predmetini öyrənib meydana çıxarmadan, **elm öz funksiyasını tam gücü ilə yerinə yetirə bilməz**. Ona görə də, **nəzəri dərketmənin zəruri və yekun mərhələsi, abstraktdan konkretə doğru hərəkət etməklə siyasi-hüquqi hadisələr, həmçinin dövlət, hüquq və digər təzahürlərin mövcud obyektiv qanunauyğunluğu əlaqələrinin dərk edilməsi cəhətini** özündə ehtiva edir. Qanunauyğun əlaqələrin dərk edilməsi, dövlət və hüququn komponentlərindən asılılığı, özlüyündə mürəkkəb proses olmaqla, mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Sadə təzahürlər haqqında biliklərin artması, əlaqələrin zənginləşməsi isə, hüququn daha mürəkkəb və əhəmiyyətli komponentlərinin analiz edilməsinə keçidi təmin edir.

Dövlət və hüquq 4 müxtəlif səviyyəli qanunauyğunluq keyfiyyəti üzrə öyrənilir:

- siyasi-hüquqi təzahürlərin **ayrı-ayrı komponentləri** üzrə **struktur əlaqələri** (hüquq norması-hipoteza, dispozisiya və sanksiya arasında, hüquqpozuntusunun subyektləri, subyektiv və obyektiv tərəfləri);

- siyasi-hüquqi təzahürlərin bu və ya digər məcmusuna aid olan əlaqələrin sistemli qurulması (normativ hüquqi aktların sistemi, hüquq institutları, hüquq sahələri, hüquqpozuntu növlərinin sistemi);

- hüquqi və siyasi üstqurumun əsas komponentləri arasında **da-xili əlaqələr**: hüququn sistemi, hüquq düşüncəsi və hüquq münasibətləri-dövlət mexanizmi, siyasi düşüncə və siyasi münasibətlər;

- dövlət və hüququ xarakterizə edən onun bütün münasibətləri və komponentləri üzrə, o cümlədən siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və sosial həyatın digər sahələri üzrə **bütöv məcmu əlaqələr**.

Birinci və ikinci səviyyələr üzrə tədqiqatlar, sistem-struktur yanaşmanın köməyi əsasında, həmçinin bu və ya digər təlimlərin təşkil etdiyi konkret hadisələr və proseslərin yaranması, onların qarşılıqlı əlaqələrini məcmusu və komponentləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məhz, “sistem”, “element”, “əlaqə” və digər anlayışlardan istifadə etməklə hüquqşünas alimlər, siyasi-hüquqi təlimlər daxilində və onun hissələri arasında konkret əlaqələri müəyyən edirlər. Belə tədqiqatlar sistemli analizin növbəti, daha yüksək səviyyəsi üçün zəmin hazırlamaqla **yanaşı**, öz-özlüyündə **elmi biliklərin nəzəri əsaslarının formalaşması prosesini başa** çatdırmır.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin **elmi analizi** özünün **son məqsədinə** o halda çatır ki, o üçüncü və dördüncü səviyyələrdə, abstraktdan konkretə doğru inkişafda, müvafiq metodların köməyi vasitəsi dövlət və hüququn anlayış və kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqələri sistemini, vahid tam olaraq aşkar edir. Ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsinin **abstraktdan konkretə doğru getməsi prosesi, məntiq metodun** köməyi ilə öyrənilir.

Abstraktdan gerçəyə doğru getmək metodunun öncədən konkretləşdirilməsi, hüquqşünas-alimlər tərəfindən dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin predmeti üçün **spesifik uyğunlaşdırma qabiliyyətini** tələb edir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin predmeti haqqında **biliklərin tam mənimsənilməsi**, onun ümumi vəziyyətinə neqativ təsir etməklə hüquqşünaslığın fundamental problemləri, o cümlədən hüququn dərk edilməsi, onun qanunvericiliklə qarşılıqlı nisbəti, hüquqi dövlətin təbiəti və prinsipləri, həmçinin hüquqşünas-alimlər tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyə, mövcud siyasi qaydalara, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən görülən tədbirlərə və s. məsələlərə dair, uzunmüddətli diskussiyaların yaranmasına səbəb olur.

Beləliklə, elmin predmeti və obyektinin dərk edilməsi mərhələsində tətbiq edilən ümumi, **xüsusi və spesifik (məxsusi) metodlar 4 qrup** üzrə formalşdırılır:

- **empirik informasiyaların toplanması metodları** (hüququn təfsir edilməsi, müşahidə, testlər, anket və s.);
- ümumiləşdirilmiş metodlar (müqayisəli hüquqi, statistik analiz, modelləşdirmə və s.);
- **ehkamçı metod, ümumi məntiqi metodun məcmusu** (müqayisə, analogiya, analiz, sintez, abstraklaşdırma);
- **sistemli tədqiqat metodları** (sistem-struktur yanaşma, abstraktdan konkretə doğru getmə).

Göstərilən metodlar qarşılıqlı əlaqədə olmaqla nəzəri **metodun bütöv sistemini** yaradır. Bu metodlar dövlət və hüquq nəzəriyyəsi üçün əsas olmaqla, onun predmetinin dərk edilməsində, elmin hərtərəfli və tam öyrənilməsində olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəzəri metodun ayrı-ayrı **komponentlərinin yerarxiya** əlaqələri aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:

- **hər bir metod**, elmi dərkətmənin qəbul edilməsi prosesində və digər üsullara münasibətdə ciddi yeri (yerarxiyası) var və özündən əvvəlki dərkətmə metodlarından asılıdır. Çünki, işlənib hazırlanmış materiallar, məhz onun köməyi ilə tətbiq edilir və öz növbəsində bu proses digər metodların vasitəsilə həyata keçirilən daha yüksək elmi dərkətmə biliyin alınmasına imkan verir. Belə ki, induksiya metodu ilə öyrənilən tək-tək faktlar, öz növbəsində konkretdən abstrakta doğru inkişafda elmi dərkətməni tamamlayaraq möhkəmləndirir. Qnosoloji təbiətinə müvafiq tətbiq edilməyən hər hansı bir metod, heç bir halda məhsuldar nəticə verə bilməz.

- **nəzəri metodu** şərtləndirən başlıca amil, ciddi müəyyən edilmiş sayda əsas elementlərin olmasıdır. Bu komponentlər yuxarıda göstərilən 4 tərkibdən ibarət olmaqla, dərkətmənin nəzəri mərhələsində, mövcud empirik baza daxilində hələlək dəyişməz qalmışdır. Hər hansı bir metod istifadə *edilmir* və ya güzgün istifadə edilmir o nöqteyi-nəzərdən ki, onda metodlar arasında üzvü (orqanik) əlaqələr pozulur, dərkətmə nəticələri isə sanki metodun *tətbiq edilməməsinə* bərabər olur. Bu vəziyyət tam olmayan, ən əsası isə *obyektiv biliyin alınmamasını* şərtləndirən nəticəyə səbəb olur.

Nəzəri metodun bütün **komponentlərinin məntiqi, ardıcıl tətbiq edilməsi** dövlət və hüquq nəzəriyyəsi predmetini aşkar etməyə imkan verir. Nəzəri metodların yerarxik əlaqələrini xarakterizə edərkən, nəzəri metodun üzvü (orqanik) sistemi təmsil etməsi, özlüyündə onun hissələri üçün xarakterik olmayan inteqrasiya xüsusiyyətini özündə ehtiva edir. Nəzəri **metodun inteqrasiyasında** onun ayrı-ayrı komponentləri deyil, komponentin özü ümumhüquq predmetinin nəzəri dərk edilməsində əsas kimi çıxış edir.

Həç bir ümumi, xüsusi və spesifik (məxsusi) metod, lakin abstraktdan konkretə doğru metod **istisna olmaqla**, nəzəri biliyi yekunlaşdırma **bilmir**. Hüquqşünaslığın dərk edilməsi prosesində **kateqoriyaların sistemini formalaşdırən** abstraktdan konkretə doğru getmə metodu, empirik informasiyaların ümumiləşdirilməsi və öyrənmə səviyyəsini əhatə **etmir**.

4. Hüquq elminin tədqiqat metodları və hüquqi tədqiqatların elmi əsasları.

Hüquq elminin obyektı və predmetinin **dərketmə (idrak) metodlarının anlayışı və növlərinin öyrənilməsi, hər bir tədqiqatçı** üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz, hüquq elminin metodu anlayışı çərçivəsində və metodun tətbiq qaydalarının dərketmə prinsiplərinin **rasional məcmusu əsasında**, hüquq elminin **obyektı və predmeti haqqında dürüst bilik** əldə edilir.

Metodların **tətbiq növlərinə** münasibətdə bəzi fərqli baxışlar mövcuddur. Bu baxışlara müvafiq olaraq:

- hüquq elminin **spesifik (məxsusi) metodu**, yalnız nəzəri anlayışlar aparatı (nəzəri biliklər aparatı) vasitəsilə tətbiq etmə xüsusiyyətinə;

- ümumi-xüsusi metodlar isə, yalnız **alim-hüquqşünaslar** tərəfindən tətbiq etmə xüsusiyyətinə malikdirlər.

Ümumi və xüsusi metodların işlənilib hazırlanmasında **iştirak etməyən** alim-hüquqşünaslar əksinə, onların **tətbiqində prioritet səlahiyyətlər** əldə edirlər.

Əslində hüquq **elminin metodları**, hüquqi dərketmə *prinsipinin əsasını* təşkil edir. Onun elmi dərketmə **aparatu** (elmi düşüncə bazası) *anlayışlardan, kateqoriyalardan və prinsiplərdən* təşkil olunmuşdur.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin metodu, ayrı-ayrı hüquq sahələri üzrə nəzəri metodlardan məzmununa görə fərqlənən, özünəməxsus hüquqi **komponentlər (tərkib hissələri)** təqdim edir. **Funksional xarakter** daşıyan dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin metodu, məhz qaydalardan və dərketmə prinsiplərindən ibarətdir. **Hüquqi kateqoriya və anlayışlar** isə şübhəsiz ki, elmi dərketmənin **gerçək vasitəçisi** kimi çıxış edir, lakin onlar **metodla** müqayisədə fərqli, özünəməxsus nəzəri funksiya yerinə yetirirlər.

Kateqoriya və anlayışlardan elmi dərketmənin bütün mərhələlərində istifadə edilir. Çünki, **kateqoriya və anlayışlar** siyasi-hüquqi hadisələrin və proseslərin mahiyyətini əks etməklə, tədqiqatçıları dərək edilən subyekt haqqında **dürüst (difensiya)** biliklərlə zənginləşdirir.

Elmi aparat məlumatlarına istinad edən tədqiqatçı, bu aparatda (elmi bazada) tədqiqatın mahiyyəti və tədqiqatın forması haqqında dürüst (səhih) elmi **biliklər olması səbəbindən** onun elementləri, əlaqələri, əlamətləri və funksiyalarını yenidən öyrənmək vəzifəsindən azad olur. Tədqiqatçının diqqəti isə, ilk növbədə hadisənin kifayət qədər öyrənilməmiş və müzakirə mövzusu ola biləcək, şübhəli məlumatların (bilgilərin) tədqiqinə yönəlməlidir.

Tədqiqat prosesi çərçivəsində elmi aparat bazasında **yeni hadisələr** haqqında məlumatın əldə olunması, onların izahı, təfsir edilməsi, müxtəlif tərəfləri və əlaqələri, həmçinin gələcək inkişafına dair **proqnozlaşdırmanın** aparılması cəhəti mühüm yer tutur. Məhz, elmi aparat anlayışının köməyi ilə əldə olunmuş biliklər qeydə alınmaqla fiksiya edilir.

Yeni prinsipal biliklər əldə edildikdə, artıq elmi aparatı əhatə etməyən **yeni kateqoriyalar elmi dövriyyəyə** daxil edilir. Eyni ilə,

tədqiqat zamanı yeni hadisə və proseslər baş verdikdə və onların elmi aparatla kifayət qədər əlaqələri və əlamətləri (oxşar) olmayan yeni kateqoriyalar dövrüyyədə olur.

Tədqiqat prosesində elmi dərkətmə anlayışı kateqoriyalarından istifadə olunması, tədqiqatçının öz istədiyi kimi deyil, şərhətmə və proqnozlaşdırmadan istifadə etməklə və **deduksiya metodunun** tələblərinə müvafiq olaraq konkretdən abstrakta qədər istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Beləliklə, nəzəri biliyin və yeni nailiyyətin əldə olunması **prosesi anlayışı**, öz növbəsində yeni yaradıcılıq mərhələsi olmaqla, müəyyən qaydalara tabeçilik əsasında və onları **gözləməklə (riayət etməklə) obyektin həqiqi (dürüst) bilik** əldə etməsi üçün mütləq şərtidir.

İstənilən nəzəri qaydalar, kateqoriyalar və prinsiplər düzgün tətbiq edilmədikdə, əlbəttə ki, **yeni həqiqətləri ortaya** çıxarmır, əksinə daha da **dolaşlıq yaradaraq səhvlərə və yanlışlıqlara** yol açır.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin ümumi və xüsusi metodları, elmi tədqiqatı müxtəlif qayda və prinsiplərlə möhkəmləndirir. Bu qaydalar, prinsiplər **kauzal deyil**, elmin tədqiqat predmetnin obyektiv qanunauyğunluqları əsasında, kateqoriya və anlayışlar əks olunmaqla formalaşır. **Nəzəri-anlayış aparatı**, elmi dərkətmə metodun **obyektiv əsası** kimi istifadə edildikdə, o metodoloji funksiyanı realizə edir. Elmi dərkətmə qaydalarının, prinsiplərinin işlənilib hazırlanması isə, **xüsusi tədqiqatlar prosesində** həyata keçirilir.

Hüquqi və digər ictimai münasibətləri əhatə edən hadisələrin (təzahürlərin) obyektiv qanunauyğunluqlarının **aşkarlanması, təbii dərkətmə qaydalarını və prinsiplərini formalaşdırır**. Hüquq prinsiplərinin təfsir edilməsi, bu növ qaydalara nümunədir. Metodların **normayaratma qaydaları tələblərini şərtləndirən** hüquqi prosedurlar, məhz ümumi hüquq nəzəriyyəsi ilə müəyyən edilən hüquq normasının strukturu və ifadə formasında da, aydın təzahür edir.

Məcəllənin ümumi hissəsində hüquqi terminin müəyyən edilməsi, bu sahənin bütün normaları üçün əhəmiyyətini saxlamaqla,

ümumi və konkret normaların **metodoloji ifadə əsası kimi xarakterizə** edilir. Hüquq normalarının təfsir edilməsinin ümumi, xüsusi və spesifik (müstəsna) formaları **mühafizəedici, tənzimləyici, blanket** (normanın konkret deyil, ümumi ifadə olunması) və göndərici normaları əsas götürməklə, həm qanunvericilikdə istifadə edilən, həm də normativ-hüquqi aktlardakı mövcud qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alır.

Dövlət və hüququn funksiyası və inkişafının dərk edilmiş qanunauyğunluqları əsasında alim-hüquqşünaslar tərəfindən dövlət və hüququn metodları işlənib hazırlanır. Bu məqsədə nail olmaq üçün alim-hüquqşünaslar aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidirlər:

- **hüququn dərk etmə metodlarının konkret sistemini** müəyyən etmək;

- **hüququn qnoseoloji (idrak) təbiəti və tətbiq sahəsini aydınlaşdırmaqla, metodların sistemləşdirilməsini aparmaq;**

- **predmetin dərk edilməsinin ümumi, xüsusi və spesifik (məxsusi) özünəməxsusluğunun konkretləşdirmək və fərdi-hüquqi metodları işləyib hazırlamaq.**

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində istifadə olunan istənilən metod, dövlət və hüququn spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Belə ki, müqayisəli metodla, yəni komparativistikanın (müqayisəli hüquqşünaslıq) köməyi ilə ümumi prinsiplərin konkret ifadəsini müəyyən etmək olur.

İctimai münasibətlərin normativ tənzimləyicisi kimi, hüququn nəzəri əsasları haqqında alim-hüquqşünaslar **spesifik kriteriyalar (meyarlar)** hazırlamaqla və müqayisə olunan obyektə təqdim etdikləri irad əsasında, məhz araşdırılan təzahürləri (hadisələri) müəyyən etmək və onun əlamətlərini obyekt qismində və ya müqayisə əsasında üzə çıxarmaq (təqdim etmək) vəzifələrinə malik olurlar.

Siyasi-hüquqi obyektə (materiya) tətbiq edilən spesifik ümumi və xüsusi metodların işlənib hazırlanması prosesində, tədqiqat-

çının dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və digər hüquq elmlərindən bacarıqla və peşəkarcasına istifadə etməsi olduqca zəruri şərtidir. Çünki, **sosial təzahürlərin kəmiyyət tərəflərinin öyrənilməsi, kifayət qədər geniş inkişaf etmiş sistemə** malikdir. Bu sosial təzahürlərin araşdırılmasına isə, hüquqşünaslıqda hələlik nadir hallarda rast gəlinir. Çünki, dövlət və hüququn **spesifik qanunauyğunluqlarının** dərk edilməsinin metodoloji (yanaşma kriteriyaları) ***məsələləri həll edilməmiş*** qalmışdır.

Hüquqşünaslıqda **statistik metodların** geniş istifadəsini aradan qaldırmaq və ya məhdudlaşdırmaq, alim-hüquqşünasların qarşısında dayanan ilk **vəzifələrdən biridir**. Hüququn spesifik (məxsusi) xüsusiyyətlərini və onun qanunauyğunluqlarını yaxşı bilən hüquqşünas-alimlər, məhz hüquq sahələri üzrə tədqiqatlarda statistik alətlərin tətbiqi hədlərini müəyyən etmək, həmçinin hüquqi təzahürlərin statistik analizlərin formalaşdırmaq vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyi bacarmalıdırlar. Beləliklə, **elmi idrak aparatı (düşüncə aparatı) iki funksiyanı-nəzəri və metodoloji funksiyanı yerinə yetirir:**

- düşüncə aparatı, hüquqi və siyasi hadisələrin təsvir edilməsində və proqnozlaşdırılmasında **nəzəri funksiyanı** realizə edir.

- kateqoriya və düşüncə aparatı metodoloji qaydalar və prinsiplər əsasında çıxış etdikdə isə, **metodoloji funksiyanı** yerinə yetirir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu halda dərketmənin nəticəsi kimi, dövlət və ya hüquq haqqında yeni biliklər və onların qanunauyğunluqlarında deyil, yalnız predmetin tədqiqində və onun anlayışlarında əks olunmayan qaydalar, dərketmə **prinsipləri** çıxış edir. Məhz, bu qaydaların, prinsiplərin məcmusu dövlət və hüquq nəzəriyyəsi metodunun əsas komponentlərinin (tərkib elementlərinin) məzmununu təşkil edir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin kateqoriya və anlayışının xüsusi və ya yeganə metod kimi interpretasiya edilməsi, yəni onun mahiyyəti və hüquqi təzahürlərinin qanunauyğun tərəflərinin əks olunduğu əsaslarla qəbul edilməsi, öz növbəsində

artıq, **anlayış və kateqoriyaya nəzəri funksiya əvəzinə, metodoloji funksiya** verilməsi anlamına gəlir.

Praktiki olaraq istənilən **nəzəri tədqiqatın, metodoloji** tədqiqata çevirilməsi, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin kateqoriya və anlayışların analizi, məhz məntiqi-idrakı yaxınlaşma (birləşdirmə) metodu kimi çıxış edir. Bu **eyniləşdirmə (birləşdirmə)** son olaraq hüquqşünaslıqda metodoloji problemlər üçün real təhlükə yaradaraq, ***birincinin ikinci ilə (nəzərinin, metodoloji ilə)*** əvəz edilməsi ilə nəticələnir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin **metodoloji bazası kifayət qədər mürəkkəb** olmaqla, müxtəlif səviyyədə ümumiləşdirmə və dərkətmə vəzifələrinə malikdir. **Bu ümumiləşdirmə və dərkətmə vəzifələrinə daxildir:**

- **Ümumfəlsəfi metod.** Bu metodun ümumiliyi onda ifadə olunur ki, o elmi dərkətmənin bütün dövrlərində və mərhələlərində, bütün konkret elmlərdə istifadə edilir.

- **Ümumi metodlar.** Analiz, sintez, abstraktlaşma, sistem-struktur yanaşma və nəticə olaraq, abstraktdan konkretə doğru hərəkət etmə. Əsas fəlsəfi metod olmaqla, ümumi metod bütün konkret elmlərdə istifadə edilir, lakin müəyyən dərkətmə vəzifələri çərçivəsində onun tətbiq sahəsi məhdudlaşdırılır.

- **Hüquq elmin xüsusi metodları-1.** Bu metodlar əvvəlcə qeyri-hüquqşünas ixtisas nümayəndələri tərəfindən hazırlanmış, sonralar isə bütün hüquqşünaslar tərəfindən siyasi-hüquqi təzahürlərin dərk edilməsində istifadə edilmişdir. **Statistik, konkret-sosioloji, psixoloji, riyazi** metodlar bu sıraya aid edilir.

- **Hüquq elmin xüsusi metodları-2.** Bu metodlar hüquqşünaslar tərəfindən siyasi-hüquqi hadisələrin (təzahürlərin) dərk edilməsi üçün işlənib hazırlanmış və ***yalnız hüquq elmi*** çərçivəsində tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. **Hüquq normalarının təfsir edilməsi, müqayisəli hüquqşünaslıq** və digər başqa metodlar bu sıraya aid edilir.

Hüquqi tədqiqatların anlayışı, strukturu və növləri. Hüquqi tədqiqatlar prosesində, hüquq elminin dinamik inkişaf edən cəhətləri qabarıq təzahür edir. Məhz, bu təzahürlərin əsas aspektlərini, tədqiqatçı alim-hüquqşünaslar **müvafiq elmin obyektinə və predmetinə** dair yeni biliklər əldə etmək məqsədi ilə araşdırdığı problemləri öyrənərkən müəyyən edirlər. **Tədqiqat prosesində elmi dərkətmə (idrak) və onun nəticələri, yeganə tədqiqat funksiyası** kimi çıxış edir.

Şübhəsiz ki, hər bir tədqiqatçı üçün onun **elmi nəticələrinin nədən ibarət olması**, önəm kəsb edir. Elmi funksiyanın əsas təyinatı, elmdə olan boşluqları müəyyən edərək bu **boşluğu doldurmaqdan** ibarət olmalıdır. Cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı daimi olaraq **dövlət və hüququn təkmilləşdirilməsini** tələb edir. Çünki dövlət və hüquq **cəmiyyətin və onun əsas problemlərinin həll edilməsində, cəmiyyətin idarə edilməsində** və **sabit hüquq qaydasının təmin edilməsində** mühüm rola malikdir.

Cəmiyyətin inkişafının əsas **istiqamətləri**, o cümlədən **dəyişən vəzifələr üzrə dövlət və hüququn axtardığı yollar və vasitələr**, mütəmadi olaraq alim-hüquqşünaslar tərəfindən araşdırılaraq müvafiq **təkliflərin irəli sürülməsi ilə nəticələnir**. Yeni konkret-tarixi şəraitdə tədqiqatçı alimlər qarşısında, cəmiyyət həyatında dövlət və hüququn qanunauyğun fəaliyyətlərini aşkar etmək vəzifələri qoyulur. Müvafiq olaraq cəmiyyətin aktual məsələlərinin həll olunmasında dövlət və hüququn rolunun artırılması və siyasi-hüquqi praktikanın təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlanması həmişə aktualıq kəsb edir.

Müasir dövrdə hüquq elmi, dövlət və hüquq haqqında inkişaf etmiş **biliklər sistemi** olmaqla **mürəkkəb dərkətmə vəzifələrinə** malikdir. Məhz, dövlət və hüququn konkret həyatı formalarının qanunauyğun fəaliyyət və inkişafı prosesində **yeni nəzəri biliklər sistemi, məhz mürəkkəb dərkətmə funksiyalarını** qarşılamağı bacarmalıdır. Bu vəzifələr isə yüksək **peşəkar mütəxəssis-hüquqşünasların elmi düşüncələrində** həll edilməlidir. Dövlət və hüquq

haqqında nəzəri-tarixi biliklərə və elmi dərkətmə metodlarına yaradıcı yanaşma, qarşıda dayanan vəzifələrin icrasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Hüquq elmi çərçivəsində dövlət və hüququn **elmi dərkətmə və adi dərkətmə** forması məlumdur. Dövlət və hüququn elmi dərkətmə (idrak) forması, dünyada real mövcud olan xüsusi **adi formadan** və həmçinin peşəkar **hüquqi-publistik** (elmi nəşrlər) dərkətmədən 4 əlamətinə görə fərqlənir:

- **dərkətmənin məqsədinə;**
- **dərkətmənin vasitələrinə (metodları);**
- **alınmış elmi nəticənin mötəbərliyinin əsaslandırılmasına;**
- **elmi yeniliyinə.**

Siyasi-hüquqi **təzahürlər və proseslərlə məhdudlaşan cismani-adi** (sadə əqli düşünmə) dərkətmədən fərqli olaraq, **elmi dərkətmə rəsonal** yolla gedərək mühüm ciddi **elmi aparat tətbiq edir.**

Hüququn **anlayış və kateqoriyaları**, hüquqşünasların düşüncə fəaliyyətinin əsasını təşkil etməklə, onların peşəkar ünsiyyətlərinin əsas vasitəsinə çevrilir. Hüquqi təzahürlərin və proseslərin qanunauyğun əlaqəliyi, məhz bu kateqoriya və anlayışlarda fiksasiya (təsbit edilir, yazılır) olunur. Elmi dərkətmənin (idrakin) **bütün mərhələlərində kateqoriyaların geniş tətbiqi**, həmçinin onların siyasi-hüquqi hadisə və proseslərlə əlaqəsinin aşkar edilməsi, **empirik (empirizm-təcrübəni əsas qəbul edən fəlsəfi cərəyan)** faktların təfsiri, toplanması, qiymətləndirilməsi və nəhayət onun məzmununun, mahiyyətinin öyrənilməsi prosesi ilə müşayiət edilir.

Siyasi-hüquqi hadisə və proseslərin **adi dərkətmə forması**, bu düşüncə səviyyəsinə uyğun dərkətmə vasitələrindən istifadə etməklə tətbiq edilir. Adi dərkətmə formasında hüquq normalarının təfsir edilməsi, adətən normativ hüquqi-aktların məzmununu əks etdirməklə məhdudlaşır.

Elmi dərkətmə (idrak), həmişə elmi dərkətmə metodlarının tətbiq edilməsini təklif edir. Bu metodların peşəkar tətbiq edilməsi,

yeni mötəbər empirik nəticələrlə və nəzəri biliklərlə zənginləşmə ilə müşayiət olunur. Məhz, bu məqsədlə xüsusi işlənilib hazırlanmış və əənənəvi olaraq peşəkarcasına tətbiq edilmiş **metodlar**, hüquq normasının **məzmunun** dərk edilməsində və qanunverici orqanın normada ifadə olunan **həqiqi iradəsinin müəyyən edilməsində** əl-verişli şərait yaradır.

Peşəkar (praktiki işçi) və **elmi-yuridik** (alim-hüquqşünas) dər-
ketmə forması daha mürəkkəb cəhətlərə malik olmaqla yanaşı, ox-
şar cəhətləri də, özündə ehtiva edir. Xüsusilə hər iki forma **hüququn
elmi aparatı və elmi idrak (dərketmə) metodlarının** müəyyən
hissəsinin tədqiqində bərabər iştirak edir. Belə ki, **hüququn təf-
sir edilməsi metodundan həm elmi, həm də praktiki məqsədlər
üçün istifadə** etmək mümkündür. Çünki digər hansı bir formadan
istifadə, qüvvədə olan hüquq normasının **mənasının dərk edilmə-
sini** çətinləşdirir. Hüquq normasının elmi və praktiki təfsiri eyni
nəticəni verir.

Metodoloji cəhətdən mükəmməl səviyyədə aparılmış empi-
rik tədqiqatlar, tədqiqatla məşğul olanın alim və ya praktiki işçi
olmasından asılı olmayaraq, yenə də eyni nəticələrə gətirib çıxar-
rır. Məhz, bu **növ bütün biliklər elmin empirik bazisinin inki-
şafına (xüsusilə praktiki tələflərdən) kömək etdiyi üçün, elmi
tədqiqat sayılır**. Digər tərəfdən bu prosesdə, praktiki işçi bilava-
sitə təcrübi məqsəd güdmüş, lakin eyni zamanda hüquq norması-
nın effektiv qüvvəsinin təmin edilməsində hakimlərin bu və yaxud
başqa kateqoriyadan olan hüquqşünasların konkret hallarda burax-
dıqları səhvlərə dair real vəziyyəti aşkar etməyə və üzə çıxarma-
ğa nail olmuşdur. Ona görə də, empirik (təcrübi) tədqiqatlara dair
alim-hüquqşünaslar və praktiki işçilər tərəfindən aparılmış empirik
tədqiqatların **dəqiq hədudlarını müəyyən etmək mümkün deyil**.
Bu tədqiqatların elmi nəticələri eyniyyət təşkil etməklə bərabər,
hüquqi müstəvidə onlardan praktiki və nəzəri məqsədlər üçün də
istifadə etmək olar. Nəzəri tədqiqatların və empirik dərketmə (id-

rak) aktların köməyi ilə **dəqiq hədudlarının** koordinatlarını yalnız, praktiki işçilər müəyyən edə bilirlər. Koordinatlarının meyarı kimi, həm onun əlamətləri, həm də dərkətmə **məqsədləri** çıxış edir.

Praktiki dərkətmə (idrak) hüquqyaratma, hüquqmühafizə və ya hüquqtətbiqətmə fəaliyyətinin konkret həyata keçirilməsi məqsədi üçün edilir. Belə ki, məhkəmə orqanları tərəfindən çıxarılan **qərar**, mülki və cinayət işləri üzrə **verdiktlər**, həmçinin cinayətkarlıqla mübarizə və s. **məqsədlər** üçün normativ hüquqi aktın hazırlanması və onun qəbul edilməsinə dair məsələlərin həll edilməsində **praktiki dərkətmə** önəmli yer tutur.

Elmi idrak (dərkətmə) başqa məqsədə, dövlət və hüquq haqqında **nəzəri biliyin formalaşmasına**, onun sonrakı **zənginləşməsinə** və hüquq elmi haqqında **mövcud biliyin təkmilləşdirilməsinə** yönəlmişdir. Beləliklə, dərkətmə aktlarının məqsədyönlü istiqaməti, dəqiq və ardıcıl olaraq elmi nəzəri tədqiqatların empirik idrak (dərkətmə) aktlarının, hüquqyaratmanın, hüquqtətbiqətmənin və hüquq-mühafizə orqanlarının predmetinin elmi-praktiki fəaliyyətinə xidmət edir.

Hal-hazırda dövlət və hüquq məsələləri üzrə **elmi tədqiqatlar və publistik işlər** arasında **dəqiq hədudların** müəyyən edilməsi gündəliyə daxil olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, publistik əsərlərdə əsas hədəf, bu və ya digər hadisənin, təzahürün, proseslərin təsvir edilməsinə həsr edilir ki, bunda da əsas məqsəd qaldırılmış problem barədə daha çox oxucu cəlb edib, məlumatlandırmaqdır. Ona görə də **publistik işlər (təbii ki, onlar normativ aktlar deyil)**, elmin aparıcı prinsipinə *müvafiq deyil* və arqumentləşdirilən hadisələr, gəlinən nəticələr **elmi hüquqi işlər bazasına daxil edilə bilməz**. Beləliklə, **elmi-hüquqi tədqiqatlar, hüquq elminin predmeti və ya obyektinə dair yeni rəşional biliklər əldə etmək məqsədilə aparılmış elmi idrak (dərkətmə) fəaliyyətidir**.

5. Hüquqi tədqiqatların tərkibi və hüquqi tədqiqatların növləri.

İstənilən elmi fəaliyyət kimi hüquqi tədqiqatlar da, 5 elementdən ibarət olan sistem üzrə təqdim edilir.

- subyekt (tədqiqatçı);
- obyekt (tədqiq edilən obyekt);
- idrak (dərketmə) metodları;
- idrak (dərketmə) prosesində istifadə olunan texniki və digər üsullar;
- idrakın (dərketmənin) nəticələri.

Hüquqi tədqiqatın **subyekt (tədqiqatçı)**, hüquq elminin hər hansı bir sahəsi üzrə yüksək ixtisas dərəcəsinə malik olan mütəxəssis kimi tanınır. **Tədqiqatçı**, elmi tədqiqatın müvəffəqiyyətlə aparılması, nəzəri bilik səviyyəsində problemin həll edilməsi üçün, ən azı **4 xassəyə (keyfiyyətə) malik** olmalıdır.

- müvafiq hüquq sahəsi üzrə dərin biliklərə malik olmaq bacarığı;

- hüquq elminin nəzəri əsaslarını, həmçinin dövlət və hüququn fəaliyyəti və inkişafına dair ümumi qanunauyğunluqları bilmək və dərk etmək bacarığı;

- elmi idrakın müasir metodlarını mənimsəmək bacarığı;

- fantaziya (fərziyyə) və intuisiya (fəhm, duymaq) bacarığı.

Göstərilən xassələr tədqiqatçını tam və ya dəqiq olmayan bilikdən, yeni nəzəri biliyə keçmək bacarığı vərdişi verməklə, elmi yeni nəzəri biliklərlə zənginləşdirir.

Tədqiqatçının malik olduğu dərin nəzəri biliklər sistemi, həmçinin elmi və **səriştəli metodoloji fəaliyyəti**, məhz onun üçün yeni nəzəri biliklərin formalaşması prosesini asanlaşdırır. Bunun sayəsində yeni biliyin əldə edilməsi üçün etibarlı nəzəri və metodoloji meydan yaranada, lakin bu üsul öz-özlüyündə **yeni elmi idrakı biliyə təminat vermir**. Məhz, dərin elmi biliyə yiyələnməyən tədqiqatçı, elmə hər hansı səriştəli yaradıcılıq töhfəsi verə bilməz. Eyni zamanda **elmi erudusiya** (hər hansı sahədə dərin, geniş biliyə sahib olmaq), heç də hər zaman uğurlu elmi dərketmədə **təminatçı qisminə də, ola bilməz**.

Çünki, nəinki hüquqşünaslıqda eyni zamanda digər sosial-humanitar elmlərdə də, mövcud biliklər sırasında **elmi idrak, kateqo-**

riya, prinsip və nəzəriyyə formasında yeni formal-məntiqi biliyin əldə olunması üçün, unifikasiya edilmiş hazır hesablama düsturu yoxdur. Bu baxımdan intuisiya və fantaziya (hipotez), uğurlu nəzəri dərketmədə tədqiqatçı üçün əvəzolunmaz, dəyişməz və etibarlı vasitə olaraq qalır.

Hüquqi tədqiqatın **obyekti**, konkret reallığın bir parçasını (fragmentini) təmsil edir. Tədqiqat obyektinə müvafiq olan hüquq sahəsi (**tədqiq edilən obyekt**) tam və ya dəqiq olmayan və eyni zamanda da **problematik xarakterli biliyi** əks etdirir. Tədqiqatçı elmdə olan boşluğa diqqət yetirərək, xüsusi elmi tədqiqat üsullarının köməyi ilə, bu boşluqların doldurulmasına nail olur. Bu məqsədlə tədqiqatçı **elmi problemi formalaşdırır, öyrənilməli sualların dairəsini, təxmini yollarını müəyyən edir və onun həlli üsullarını** tapır.

Digər tərəfdən hər bir hüquq sahəsi üzrə həll edilməmiş problemlərin sayı kifayət qədər genişdir və hüquqi tədqiqatların obyektinin seçilməsində hüquqşünas-alimlər **praktikanın imperativ tələblərini və özlərinin fərdi maraqlarını rəhbər tutmalıdırlar**. Elmi tədqiqata **yeni başlayan tədqiqatçı** aktual problemləri müəyyən edib işi yekunlaşdırmağa çalışır. Lakin, elm sahəsində özünü təsdiq etmiş **tədqiqatçı-alim isə, daha mürəkkəb, fundamental problemlər üzərində çalışaraq** və yaradıcılıq imkanlarından peşəkarcasına istifadə edərək, müvafiq hüquq sahəsi üzrə aparıcı mütəxəssisə çevrilir.

Elmi tədqiqatların nəticələri, onun məhsuldarlığının mühüm göstəricisi olmaqla, elmi işin mahiyyətini və yekun həcmi təşkil edir. Məhz, aparılmış **tədqiqata qiymət verilməsi** ilk növbədə müvafiq **sahənin inkişafına verdiyi töhfə ilə ölçülür**.

Tədqiqat araşdırması nəticəsində məlum olan **faktların təsvir edilməsi, izah edilməsi və ümumiləşdirilməsi, empirik (təcrübi) tədqiqat adlanır**. Nəzəri tədqiqatlardan fərqli olaraq, **empirik tədqiqatlar** əvvəlcədən real mövcud olan təzahürlər, proseslər və onların nəticəsinə yönəlmiş **bütöv tədqiqat proseduru** və

son nəticə məqsədi güdür. Bu tədqiqatlar ilk növbədə sahə hüquq elmlərində, qüvvədə olan hüquq normalarının sistemli təfsir edilməsində, ayrı-ayrı hüquq institutlarında və həmçinin, tədqiqatların nəticələrinin konkret hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi prosesində də, xüsusi böyük çəkiyə malikdir.

Elmi tədqiqatların *birinci müstəqil istiqamətini təşkil edən empirik tədqiqatlar*, nəticə etibarlı ilə **yeni mötəbər empirik faktların** şərh edilməsi, təsvir edilməsi və ümumiləşdirilməsini özündə ehtiva edir. Hüquq elmi sahələri üzrə empirik tədqiqatlarda əsas yer tutur:

- **birincisi**, hüquq elmində nəzəri biliyin hüquqyaratma, hüquqtətbiqetmə və hüquq təhsil vermə;

- **ikincisi**, hüquq elmində elmi nəşrlərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi;

- üçüncüsü, hüquq elmində siyasi-hüquqi təzahürlərin yaxın və ya perspektiv müddətdə proqnozlaşdırılması.

Elmi tədqiqatların *ikinci müstəqil istiqamətini təşkil edən tətbiqi tədqiqatlar*, yenilik səviyyəsinə görə empirik tədqiqatlardan kənara çıxma bilməsə də, lakin ondan fərqlənərək elmi dərkətmənin **xüsusi növü** kimi təqdim olunur. Fəlsəfi və hüquqşünaslıq ədəbiyyatlarında tətbiqi tədqiqatlar sosial-praktiki vəzifələrin həll edilməsinə, **nəzəri və empirik idrakin predmet-praktiki fəaliyyətinin** bilavasitə həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Hüquq elmində tətbiqi tədqiqatlardan geniş istifadə edilir. Belə ki, hüquqşünas-alimlər mövcud qanunvericiliyin, qanun layihələri və digər normativ hüquqi aktların bilavasitə təkmilləşdirilməsi üçün **elmi əsaslandırılmış təkliflər təqdim edirlər**. Tətbiqi tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən elmi nəticələr, bilavasitə **praktikada real həyata yönəldilməklə** təhsil sahəsinin və elmin özünün inkişafına sərf edilir.

Hüquqi tədqiqatın xüsusiyyəti, **obyektə və son nəticəyə münasibətdə** özünü daha da, kəskin göstərir. Siyasi-hüquqi təzahürlərin və proseslərin obyekt olduğu empirik tədqiqatlardan fərqli olaraq,

tətbiqi tədqiqatların obyektı həm empirik, həm də nəzəri tədqiqatların nəticələri ola bilər. Hüquq haqqında elmi biliklərə istinad edən hüquqşünas-alimlər, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə və onun praktikada tətbiqinə dair **qanunlar konsepsiyası layihələri** və digər normativ hüquqi aktlara dair hazırladıqları **krativ təkliflər** formalaşdırırlar.

Bu elmi baza əsasında peşəkar hüquqi kadrların hazırlanması üçün **təhsil prosesi** qurulur. Hüquq elminin son nailiyyətləri əsasında **dərslük və dərs vəsaitləri, təhsil standartları və tədris proqramları tərtib edilir** və həmçinin, gələcək üçün bütöv siyasi-hüquqi üstqurum və onun ayrı-ayrı komponentlərinə dair proqramlar hazırlanır.

Tətbiqi tədqiqatlar, empirik tədqiqatlardan özünün **son nəticələrinə görə fərqlənir**. Belə ki, əgər empirik tədqiqatlar siyasi-hüquqi təzahür və proseslərə dair bu və ya digər biliklərin məcmusundan ibarətdirsə, **tətbiqi tədqiqatların** nəticələrinə isə aid edilir:

- **birincisi**, müxtəlif növdə sistemləşdirilmiş elmi biliklərin təqdim olunan **icmal mühazirələr, biblioqrafik siyahılar, dərslüklər, dərs vəsaitləri**;

- **ikincisi** isə, siyasi-hüquqi təzahür və proseslərin **elmi əsaslarının proqnozlaşdırılması**.

Beləliklə, tətbiqi hüquqi tədqiqatlar siyasi-hüquqi praktikada, peşəkar hüquqi təhsildə, həmçinin alim-hüquqşünas və digər kadrlar üçün hüquq elminin vəziyyəti və hüquqi biliklərə haqqında yeni nailiyyətləri barədə informasiya-məlumat verilməsi məqsədini daşıyır. Nəzəri-hüquqi tədqiqatlar aparmaqla hüquq elminin müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirilməsinin həll olunduğunu söyləmək doğru olmazdır və müasir şəraitdə hüquqşünas-alimlər, hüquq elminin metodoloji arsenalının formalaşması və inkişafı üçün metodoloji qaydalar, obyektin və predmetin dərk edilməsinin **krativ elmi prinsiplərini** işləyib hazırlamaladırlar.

Hüquq elminin inkişafında üçüncü müstəqil istiqamət olan **nəzəri tədqiqatların** əhəmiyyəti olduqca mühümdür. Belə ki, hüquq elminin predmeti və ayrı-ayrı sahə hüquq elmləri haqqında **yeni nəzəri biliklərin** əldə edilməsi üçün aparılan araşdırmalar, nəzəri hüquqi tədqiqatlar adlanır.

Məhz nəzəri tədqiqatlar, **hüquq elmi predmetinin əsas cəhətlərinin üzə çıxarılmasında, onun bütövlüyünün, hərtərəfli, əhatəli** zənginliklərlə obyektiv qanunauyğunluqlarının, fəaliyyətinin və inkişafının öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir.

Hüquq elmi tarixinə çoxsaylı nəzəri tədqiqatlar məlumdur ki, onların məzmununda hər hansı bir **yeni nəzəri biliklər ehtiva olunmur**. Lakin, əhəmiyyətli elmi maraq kəsb etdiyindən bu tədqiqatları orijinal empirik materiallara daxil olan və ya digər baş vermiş hadisələr, təzahürlər və proseslərə dair sadə müşahidələr aparmaqla təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, dövlət və hüquq tarixinin müqayisəli tədqiqatı prosesində ayrı-ayrı hüquq sistemlərində iki və daha çox ölkəyə dair məlumatların məzmunun oxşar cəhətləri olduğu məlum olur. Məhz, bu cəhət siyasi-hüquqi təzahürlər və proseslər haqqında **məlumatların dövriyyəyə** daxil edilməsini təmin edir, tədqiqatın elmi yenilik olmasını **etiraf edir** və son nəticədə nəinki tədqiqatın **elmi dəyərini kiçiltmir**, əksinə komparativistik tədqiqatlar üçün yeni imkanlar yaradır.

Metanəzəriyyə tədqiqatları, hüquq elminin metodoloji problemlərinin işlənib hazırlanmasının **dördüncü müstəqil istiqamətini** təşkil edir.

Metanəzəri tədqiqatın predmetini, hər hansı digər nəzəriyyə olan, nəzəriyyə təşkil edir. Metanəzəriyyə, nəzəriyyənin müddəa və anlayışlar sistemini, hüdudlarını, yeni anlayışların tətbiqi üsullarını və tədqiqat sübutlarını müəyyənləşdirir. Nəzəri-fəlsəfi baxışlara uyğun olaraq metanəzəri tədqiqatların spesifikası ondan ibarətdir ki, onların predmeti sosial və ya təbii həyatın **müəyyən qanunauyğunluğu deyil, idrak qanunauyğunluğudur**. Belə halda

elmi tədqiqatın nəticələri örtülü (qapalı, məhdud) ifadə olunmaqla, yalnız **metodoloji norma, prinsip və ya nizamlayıcı** kimi çıxış edir. Göstərilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, **metanəzəri tədqiqatların** fərqləndirilməsi və onun tədqiqatların xüsusi növünə aid olması cəhəti, elm tərəfindən hüququayğun qəbul edilir. Məhz elmin idrak prinsipləri, **metanəzəri (idrak qanunauyğunluğu)** tədqiqatların xüsusi tədqiqat növü kimi etiraf olunmasına **tam bəraət** verir.

Elmi dərketmənin (idrakın) yuxarıda qeyd edilən səviyyələri obyektiv reallığı əks etdirməyə yönəlmiş, **həqiqi olanı təsdiq edir**. Bütün reallıqları və inkişafı inkar etmədən etiraf etmək lazımdır ki, elmin əsas funksiyalarından biri, məhz *gələcəyi görmək* qabiliyyətdir.

Hüquq elminin **4** müstəqil istiqaməti, **hüquqi tədqiqatların isə 5 növü vardır**. Bütün **5 növ tədqiqatlar: nəzəri, empirik, metanəzəri, tətbiqi və proqnozlaşdırma** bir-birləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər.

- **nəzəri tədqiqatlar** hüquq elminin və hüquqi praktikanın əldə edilmiş nailiyyətlərini mötəbər biliklərlə təmin edir.

- **empirik tədqiqatlar**, hüquqi praktikanın əldə edilmiş nailiyyətləri əsasında elmi mötəbər biliklərlə təmin edir.

- **elmi tədqiqatların metanəzəriyyə səviyyəsi** müasir hüquq elminin spesifik və maksimum dərəcədə adaptasiya olunmuş **hüquqi materiya** nəzəriyyəsi olaraq, hüquq elmi predmetinin dərk edilməsinin (idrak qanunauyğunluğu) təmin olunmasının metodu kimi çıxış edir.

- **tətbiqi tədqiqatlar** mötəbər (səhih) nəzəri bilikləri hüquqi praktikaya, hüquqi təhsilə və hüquq elminə ötürülməsi üçün zəruri vəzifələri həll edir.

- **proqnostik tədqiqatlar**, real prosesləri ötməklə (qabaqlamaqla) əsaslandırılmış, lakin öncədən ehtimal edilən biliklər verir.

III Mövzu: Empirik hüquqi tədqiqatların metodologiyası.

1. *Ehkamçı (ümumi məntiqi metodun məcmusu) hüquqi tədqiqatlar.*

2. *Müqayisəli hüquqi tədqiqatların metodologiyası*

1. **Ehkamçı (ümumi məntiqi metodun məcmusu) hüquqi tədqiqatlar.**

Ehkamçı hüquqi tədqiqatlar (buraxılmış səhvlərin aşkar edilərək öyrənilməsinə əsaslanır) hüquq elmində ən geniş yayılmış araşdırma-
maları özündə ehtiva edir. **Bu tədqiqatlar hüquqşünasları, fəaliyyətə olan hüquq sistemi, onun ayrı-ayrı sahələri, institutları və hüquq normaları barədə səhiv və tam biliklərlə təmin** edir. Məhz, hüququn göstərilən cəhətlərinin öyrənilməsi, bu elmin başlıca vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Hüquq **elminin predmetini** formalaşdıran qanunauyğunluqları, funksiyaları və inkişafı müəyyənləşdirmək üçün **ilk növbədə** hansı hüquq normalarının bilavasitə real həyatda mövcud olmasını, ölkədə qüvvədə olan hansı hüquqi rejimin onu möhkəmləndirdiyini və bunun hüquqyaratma texnikasının elmi nəzəri əsaslarının tələblərinə nə dərəcədə uyğun olmasını **təyin etmək** lazımdır. Ona görə də, hüquqşünaslığın idrak (dərkətmə) qanunauyğunluqlarının ilkin mərhələsi kimi, məhz cəmiyyətdə normativ hüquqi aktların qüvvədə olan çoxsaylı bütün hüquq normaları sisteminin tədqiq olunmasından başlamaq lazımdır.

Ehkamçı (ehkamçılıq-heç bir tənqidi qəbul etməmək) **xarakterli hüquqi tədqiqatların predmeti** kimi tədqiqat başlayan andan cəmiyyətdə mövcud olan, bu normaları qəbul edən və tətbiq edən səlahiyyətli orqanlardan asılı olmayaraq, **bütün hüquq normaları** çıxış edə bilər. Digər tərəfdən, onun hüquqyaratma orqanı və ya əhalinin iştirakı ilə keçirilən referendum nəticəsindən qəbul edilməsindən də, heç bir asılılığı yoxdur. Bu tədqiqatların obyektini bütün səviyyələrdə **hüququn mənbələri** təşkil etsə də, lakin qanunlar, dövlət başçıların, icra hakimiyyəti və yerli özünü idarəet-

mə orqanlarının qeyri-normativ hüquqi aktları, həmçinin idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların aktları **istisna**lıq təşkil edir. Xalqın iradəsini əks etdirən və ümumxalq səsverməsi nəticəsində müəyyən edilən normativ hüquqi aktlar da, **nəzərdən qaçırılmamalıdır. Ehkamçı hüquqi tədqiqatlar**, əslində qüvvədə olan hüquq normasının öyrənilməsinə əsaslınsada, bununla belə hüquq normalarının **peşəkar təfsir edilməsindən əhəmiyyətli** dərəcədə fərqlənir.

Əgər referendumla dair hüquqi tədqiqatların əsas məqsədi, hüquqyaratma orqanının **iradəsinin dəqiq mənasının** normativ hüquqi aktın **məzmununda ifadə** olunması ilə məhdudlaşarsa, **elmi dərkətmə (idrak) heç bir halda** belə nəticələrlə məhdudlaşa bilməz. Bu kontekstdə hüquqşünas-alimlər qarşısında əlavə olaraq **3 məqsəd** dayanır:

- **birinci məqsəd** tədqiq olunan hüquq normaları, o cümlədən vətəndaşların və hüququn digər subyektlərinin statusunu təsbit edərək hüquqi tənzimlənməsi, həmçinin vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminat vasitələrinin və inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi;

- **ikinci məqsəd** tədqiq olunan hüquq normaları və onların hüquqyaratma üçün xarakterik olan səhvlərindən, həminin qanunvericilik texnikası və hüquq elminin digər imperativ tələblərindən çəkilməsi;

- üçüncü məqsəd hüquqşünas-tədqiqatçı tərəfindən tədqiqatın yekunlarına dair əsaslandırılmış qiymətin verilməsi və nəticələrin sistemləşdirilməsi.

Ehkamçı hüquqi tədqiqatların realizə olunması, öz növbəsində ardıcıl olaraq **6 tədqiqat** proseduru təmin etmək məqsədi daşıyır:

- **hüquq mənbələrinin toplanması və qüvvədə olan hüquq normalarının aydınlaşdırılması;**
- **hüquq normalarının təfsir edilməsi;**
- **müəyyən edilmiş hüquq normalarının keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi;**

- **tədqiqatın ümumiləşdirilmiş vəziyyətinin formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi;**
- **tədqiqatın əldə edilmiş nəticələrinin izah edilməsi;**
- **tədqiqatın nəticələrin ifadə (əhəzəmə və yə nəşr formasında) edilməsi.**

Göstərilən prosedurların həyata keçirilməsində metodoloji işlərin əsas ağırlığı, o cümlədən hüquq normalarının təfsir edilməsi, qanunların, qaydaların izah edilməsi, məhz **məntiq metodunun** üzərinə düşür. Əslində **əhkəməçi metod, ümumi məntiqi metodun məcmusunu** (müqayisə, analogiya, analiz, sintez, abstraklaşdırma) ehtiva.

Tədqiqata dair hüquq mənbələrinin toplanması, bütün hüquqşünasların və praktiklərin nisbətən uğurla istifadə etdikləri hüquqşünaslıq sahəsi üzrə həm **müasir hesablamə texnikası, həm də avtomatlaşdırılmış informasiya-axtarış sistemləri (e-qanun və s.)** eyni bir vəzifəni yerinə yetirir.

Hüququn təfsir edilməsindən başlayan **birinci prosedur** qaydalar, əsas hüquq mənbəyi olan normativ hüquqi aktın tənqid edilməsindən başlayır. Bu yoxlanış **3 vəzifənin** həll edilməsində ifadə olunur:

- bütün zəruri prosedurlara əməl etməklə normativ-hüquqi aktın bilavasitə **dövlət orqanı** və ya bu orqanın **hər hansı hissəsi** tərəfindən qəbul edilməsi **faktının təyin edilməsi;**
- tədqiq edilən **normativ hüquqi aktın mətninin, onun rəsmi mətni ilə eyni olmasının** təsdiq edilməsi;
- tədqiq edilən normativ hüquqi aktın **cari rəsmi redaksiyası** ilə uyğun olması dərəcəsini müəyyən edilməsi və hər bir **normativ hüquqi akta rəsmi dövlət reyistr nömrəsi** verildikdən sonra müraciət olunmasının təmin edilməsi.

Normativ hüquqi aktın **nömrələnmiş rəsmi** qeydiyyatına alınması, onun əsli ilə düzgün olmasını təsdiq edir. Normativ hüquqi aktın bu xassəsi (tələbi), onun xüsusi **rəsmi nəşrlərdə** çap edilməsi və

müvafiq **reyistrdə yerləşdirilməsini** şərtləndirir. Normativ hüquqi aktın digər məcmuələrdə nəşr edilməsi qəbul edilsə də, lakin buna qəti **təminat verilmir**. Çünki, bəzən belə nəşrlərdə **tipoqrafik səhvlərə yol verilməsi, mətnin məzmununda ciddi deformasiyanın** yaranmasına səbəb olur. Ona görə də, rəsmi nəşr mənbəyindən istifadə etməyən tədqiqatçı (interpretasiya edən), ilk növbədə mətnləri rəsmi nəşrlərdəki normativ hüquqi aktın **mətnləri ilə tutuşdurması**, olduqca vacib və məqsədə müvafiq prosedurdur.

Normativ hüquqi aktların əslinin **analizi prosesi** onların mətnində hər hansı bir dəyişiklik və əlavələrin olub-olmamasına dair göstərişi müəyyən etməklə başa çatır. Göstərilən proseduralar normativ hüquqi aktların **bir il** və ya daha çox davam etməsi barədə **məlumat verilməsini** ehtiva edir. Məlumdur ki, hər bir normativ hüquqi aktın daim **təkmilləşməyə** məruz qalmasının nəticəsi olaraq, onların **məzmununda əhəmiyyətli** dəyişikliklər baş verir. Məhz, normativ hüquqi aktların məzmununa dair səhih və düzgün göstərişlər əsasında aparılmış analizlər, öz növbəsində qüvvədə olan hüquq norması barədə bitkin və həqiqi bilik təminatı yaradır.

Hüquq normasının mənasının, məzmununun izah edilməsinin **doktrinal təfsirində** əsas məqsəd:

- **qrammatik,**
- **məntiqi,**
- **sistemli,**
- **teoleoloji (məqsədli),**
- **tarixi,**
- **funksional metodları-**

tətbiq etməklə, hüquq normalarının təfsir edilməsini həyata keçirməkdir. Göstərilən hər bir **metod, digər metodlarla həll edilə bilməyən, spesifik (məxsusi) idrakı (dərketmə) vəzifələri** həll etmək üçün tətbiq edilir:

- **qrammatik metod**, qanunun və hüquq normasının hərfi mənada izah edilməsi, qrammatikanın **düzgün ifadə və istifadəsində**

tətbiq edilir. Qrammatik metodun köməyi ilə terminlərin əhəmiyyəti müəyyən edilir, normativ hüquqi aktın **sintaktik və stilistik** analizi həyata keçirilir;

- **məntiqi metod**, məntiq qanunlarından istifadə etməklə, hüquq normalarının qrammatik **təfsir edilməsində** yaranan **anlaşılmazlığın** aradan qaldırılmasında tətbiq edilir. Normativ hüquqi aktların təfsir edilməsi prosesində isə, məhz qanunlardan, prinsiplərdən, məntiqi qaydalardan, hüquqi və digər anlayışlardan, hüququn ümumi normalarından, normativ hüquqi göstərişlərdən istifadə edilir.

- **sistem metodu**, hüquq normasının elementində və ya onun digər hissəsinin məzmununda yaranan kauzal, dolaşq vəziyyəti müəyyən edərək, hüquqi göstərişlər arasında yaranan mövcud əlaqələrin mükəmməl analizini aparmaq və konkret normaların mənasını aydınlaşdırmaqla **sistemli əlaqələri** təmin edir. Belə göstərişlər bir neçə normativ hüquqi aktların tərkibində yerləşə bilər ki, bu da, hüquq normalarının təfsir edilməsi prosesində sistemli analizin aparılmasını əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşdirir.

- **teleoloji** (təbiətdə hər şeyin müəyyən məqsədlə yaranması haqqında idealist nəzəriyyə) **metod**, normativ hüquqi aktların təsirinə təyin edilməsinin məqsədinə istiqamətlənmişdir. Qəbul edilmiş normativ hüquqi aktın məqsədini (teleologiya) müəyyən etmək zərurəti, təfsir olunan aktın göstərişlərinin aydın, dəqiq olmayan əsasını öyrənmək, izah etmək, öz növbəsində hər dəfə bu metoda müraciət etməyə səbəb olur.

- **tarixi metodun** köməyi ilə konkret-tarixi şəraitə aydınlıq gətirilməsi təmin edilir, qəbul edilmiş müvafiq aktın məzmunun həmin vəziyyətə **necə təsir etməsi** müəyyən olunur. Bütün hallarda bu metodun tətbiqinə zərurət yaranır. Çünki, kifayət qədər uzunmüddət əvvəl qəbul edilmiş və qüvvədə olan akt, konkret-tarixi şəraitdən əhəmiyyətli dərəcədə **fərqli cəhətlərə** malik ola bilər.

- **funksional metod**, **rəy təyinetmə (dəyərləndirmə) adlanan** bir sıra anlayışların, o cümlədən “üzürlü səbəb”, “əhəmiyyətli zərər”, “xırda oğurluq” və s. məzmununun **izahını təmin edir.**

Məhz, bu anlayışların məzmunu, konkret normativ hüquqi aktın tətbiq edilməsi şəraitində asılı olaraq dəyişə bilər. Belə ki, bu və ya digər eyni bir zərər əhalinin bir hissəsi üçün əhəmiyyətli dərəcədə çətin, lakin təmin olunmuş (varlı) hissəsi üçün isə əksinə ola bilər. Buna müvafiq olaraq **düzgün uçotun** (hesablama-qeydiyyat) aparılması, öz növbəsində rəy təyinetmə anlayışlarının məzmununu, qanunun konkret şəraitdə realizasiyasını və **hüquq normalarının təfsir edilməsini əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirir**.

Beləliklə hər bir metod, onun düzgün təfsir edilməsi şərti ilə, hüquq normalarının bütün cəhətlərinin aşkar edərək tam şərh edir. Belə ki:

- **qrammatik metod hüquq normasının dil üslub formasını doğru dərk etməyə;**
- **məntiqi metod onun mənasını;**
- **sistemli metod isə onun digər hüquq normaları ilə əlaqələ-rini müəyyən etməyə kömək edir.**

Məhz, **hüquq normalarının təfsir edilməsi metodlarının məc-musu**, hüquq normasının mənasının doğru izah edilməsini təmin et-məklə, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin vacib **elmi aparatına** çevrilir.

Hüquqyaratma praktikasısı göstərir ki, qanunyaradıcı orqan ol-duqca nadir hallarda **mükəmməl**, təkmilləşmiş normativ hüquqi akt hazırlayır. Bu məsələ bir tərəfdən də, insanın real həqiqəti dərk-etmə (idrakı) imkanın məhdud olması, müxtəlif növ nöqsan və çatışmamazlıqlarla əlaqəlidir. Digər tərəfdən isə, subyektiv nəzəri baxışlar, normativ **dəyərləndirmə mərhələsində** hüquq subyektlə-rinin nizamsız davranışı, layihənin hazırlanması prosesində səhv-lərin buraxılmasını qaçılmaz edir. Ona görə də **elmi tənqid**, həmişə normativ aktda əsaslandırılmış və bir çox hallarda olduqca ciddi çatışmamazlıqlar, tamamlanmamış işlər, bir sözlə qanunyaratma və ya daha geniş hüquqyaratma prosesinin kvalifikasiya edilən səhvləri, o cümlədən **qanunvericilik texnikası** tələblərindən geriçəkilmə, hüquq elminin qaydalarının pozulması, məntiqi və ya qrammatik xətalər və s. normanın keyfiyyətini aşağı salan nöqsanlar, onun təf-

sir edilməsi və konkret hüquq münasibətlərində tətbiq edilməsini çətinləşdirən vəziyyət və **buna gətirib çıxaran səbəblər barədə düşüncə və fikirləri elmi auditoriya ilə bölüşür**. Sağlam elmi tənqid isə, həmişə inkişafa yol açır.

Hüquqyaratma prosesində qaydaların pozulması istiqamətindən asılı olaraq **3 növ** səhvlər fərqləndirilir:

- **hüquqi;**
- **məntiqi;**
- **qrammatik (dilçilik).**

Hüquq normaları daha çox **hüquqi aspektlərin (cəhətlər) təkmilləşməməsindən** ziyan görür. Belə ki, konkret münasibətlərə təsir mexanizmlərinin *olmaması*, onun realizə *edilməməsi*, hüquq normasının məzmununun və əlaqələrinin tam ifadə *olunmaması*, hüquq normasının məzmunu ilə mətində təsbit edilmiş məzmun arasında *uyğunsuzluq*, buna misal ola bilər. Hüquqyaratmada qeyd edilən səhvlər həm **neqativ keyfiyyətlər, həm deklarativ (bəyanetmə) boşluq, dəyərdən düşmə və məzmun ziddiyyətləri** yaradır.

Hüquq normasının **deklarativliyi** (təntənəli, rəsmi bəyanetmə) onunla **xarakterizə edilir ki**, hüququn subyektivi hüquqi öhdəliklərə *müvafiq davranır*, hüquqa uyğun hərəkətlər, **hər hansı bir stimullaşdırma, subyektiv hüquqların qorunması və onun realizə qaydalarına əməl edilməsi və ya effektivsiz sanksiyalar təyin etmə** və s. kimi cəhətləri özündə cəmləşdirir. **Deklarativlik**, hüquq normasını **hüquqi vasitələrin real gücündən məhrum etməklə** onun konkret hüquq münasibətlərində *realizə edilməməsini* əsasən formalaşdırır, eyni zamanda **vətəndaşlar və digər şəxslər bu münasibətlərin tənzimləyicisi kimi çıxış etməsinin qarşısını alır** və ya digər elə normativ tənzimləmələri rəhbər tutur ki, məhz bu aktlar **qanunçuluq prinsipləri ilə razılaşmur, mücərrədlik, ka-uzallıq formaladırır**.

Hüquq normasının devalivasiyası (gücsüzlüyü, dəyərdən düşməsi) onunla xarakterizə edilir ki, mərkəzi orqanlara aid edilən **qa-**

nunlar və digər normativ hüquqi aktlar, mexaniki olaraq digər normativ hüquqi aktlara təkrar daxil edilir və bu nüfuzetmə çox zaman səriştəsiz və qeyri-dəqiq yerinə yetirilir.

Hüquq normasında boşluq və onun məzmununda ziddiyyətlər, normativ hüquqi aktların “ənənəvi” yaralı yeridir. Elm imperativ olaraq bu ziddiyyətlərin simptomlarını ətraflı öyrənilməli və **preventiv tədbirləri** müəyyən edib, onun qarşısını almağa çalışmalıdır.

Tədqiqat prosesində məntiqi səhvlərə yolverilməsinə də rast gəlinir. Məntiqi səhvlər arasında **hüquqyaratma orqanlarının bir-birinə zidd anlayışları, tautologiya (lüzumsuz təkrar)**, bir məlum olmayanın, digər məlum olmayanla müəyyən edilməsi və s. göstərmək olar.

Hüquq normalarının təfsir edilməsinin nəticələri və onların keyfiyyətinə qiymət verilməsi, induksiya ümumiləşdirilməsi səviyyəsində aparılmalıdır. Məhz, induksiya səviyyəsində aparılan ümumləşdirmə hüquq elminin qaydaları və nəticələri üçün daha əhəmiyyətli təsvir edilməsi məqsədi daşıyır. Tədqiqatçı qüvvədə olan hüquq normalarını sadəcə təfsir etmək, onun normativ hüquqi aktda təsbit edilmiş formada öyrənməklə **kifayətlənməməli**, eyni zamanda öz müşahidələrinin nəticələrinə dair ümumiləşdirilmiş izah verməli, mahiyyət kəsb edən, diqqətə layiq olan və digər tədqiqatçılar və hüquqşünas-praktikləri cəlb edən məsələlərə dair şərhlər verməlidirlər. Eyni zamanda, hüquq normasının **hüquqyaratma texnikası və hüquq elmi qaydaları** tələblərinə uyğun gəlməsini xüsusi dərəcədə fərqləndirmək lazımdır. Bu zaman gerçəkliyi dərk etmənin obyektivlik və hərtərəfilik prinsipindən çıxış edərək, fəaliyyətdə olan **siyasi-hüquqi rejimlərin apologiyasından** (mədh, tərif etmək) yayınmaq, tədqiq edilən hüquq normasının həm pozitiv həm də neqativ aspektlərinin əsaslandırılmış xarakteristikasını təqdim etmək tələb olunur.

Ehkamçı hüquqi tədqiqatlar, hüquq normasının müvafiq məcmusunun müşahidələrinə dair son prosedür qiymətləndirmənin nəticə, yekun, xülasə və rəy formasında şərh verilməsi ilə başa çatır.

Hüquqşünas tədqiq edilən hüquq normasına münasibətdə sadə izah verməklə *kifayətlənməməli*, **ardıcıl olaraq öz mövqeyini arqumentləşdirməli**, obyektiv vəziyyət və nəzəri qaydalara diqqət ayırmaqla, məhz nəyə görə bu və ya digər normanın mümkün qədər *təkmilləşməsi* və ya təkmilləşmiş hüquq normasının formalaşdırılması prosesində hüquqyaratma texnikasının hansı konkret tələblərinin pozulmasını müəyyən etməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ehkamçı hüquqi tədqiqatlar mahiyyətinə görə empirik tədqiqatdır. Bu tədqiqatlar nəzəri ümumiləşdirmələr səviyyəsinə *yüksələ bilmir*. Çünki, hüquq normasının birbaşa və bilavasitə təsiri prosesində sosial və hüquqi faktorları *tədqiq etmir*. Bununla belə, ehkamçı hüquqi tədqiqatların, empirik tədqiqat kimi qəbul edilməsi, onun elmi çəkisini kifayət etmədiyinə *dələlət etmir*. Qüvvədə olan hüquq haqqında səhih biliklərin olması öz-özlüyündə elmi biliklərin zənginləşməsi deməkdir və heç nə ilə əvəz olunmayan reallıqdır. Məhz, bu **biliklər sayəsində hüquq elmində empirik bazis formalaşır**. Onun dürüst, səhih məzmununda qüvvədə olan hüquq sisteminə dair prinsiplər, hüquqi tənzimləmə metodları, vətəndaşların və hüququn digər subyektlərinin hüquqi statusu, konstitusion hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı səviyyəsi və digər təqdirə layiq əlamətdar cəhətləri daxildir. Eyni zamanda, bu növ bütün biliklərin geniş tətbiq edilməsi üçün səhih, əsaslandırılmış və əşyaların real vəziyyətinə uyğunlaşdırılmış statusu müəyyən edilməlidir. **Arqumentləşdirilmiş** (əsaslandırılmış) nəzəri biliklərin empirik mötəbər faktlarla möhkəmləndirilməsi, öz növbəsində **bu arqumentləri** təsirli vasitələr, obyektiv nəzəri qaydalar, ən müxtəlif növ xəyali, subyektiv çıxarılan nəticələrdən və təkliflərdən fərqləndirməyə imkan verir.

Ehkamçı hüquqi tədqiqatları həm əlyazma formasında, həm də elmi publikasiya (**nəşr**) **janrında** təqdim etmək olar. Qüvvədə olan hüquq normalarına dair ən çox yayılmış janrlar içərisində hüquq institutları və hüquq sahələrinin geniş izahına həsr edilmiş **kommentariyaları, dərslik və dərs vəsaitlərini** göstərmək olar.

Hüquq normalalarının göstərilən empirik təsvir edilməsindən bəhs edən **Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının 2-ci bölməsinin, 3-cü fəslinin 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsində təsbit edilir ki, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz.** Əmlakın tam *müsadirəsinə yol verilmir.* Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər. **Konstitusiyanın qeyd edilən fragmenti qüvvədə olan hüququn ehkamçı təsvirin əsas qaydalarını dəqiq ifadə edir.** Müəllif təfsir edilən hüquq normasının hüdudlarından kənara çıxsa, digər başqa normativ göstərişləri şərh edə bilər, lakin qüvvədə olan **hüquq normasının real qüvvəsinin məzmunundan kənar təzahürlərin, proseslərin təsvirini verə bilməz.** Eyni zamanda qüvvədə olan hüquq normasının real proseslərin mövcud qanunvericiliklə təsbit olunmayan hissəsi, **ehkamçı hüquqi tədqiqatın predmeti** kimi də çıxış edə bilməz.

Məhz, **ehkamçı hüquqi tədqiqatın bu xüsusiyyəti,** onu digər empirik tədqiqatlardan-sosial varlığın bilavasitə öyrənilməsinə yönəlmiş, hüquq normasından fərqləndirilməsinə imkan verir. **Beləliklə, ehkamçı hüquqi tədqiqat, hüquqyaratma orqanının iradəsinin ifadə olunan hüquq norması və ona məxsus spesifik mənbələrin ümumi və xüsusi aspektlərinin, əlamətlərinin araşdırılmasında buraxılmış səhvləri aşkar edərək öyrənilməsi kimi başa düşülməlidir.**

2. Müqayisəli hüquqi tədqiqatların metodologiyası.

Müqayisəli hüquqşünaslıq (komparativistika), iki və daha çox dövlətin hüquq sistemləri çərçivəsində, hüquq elminin empirik tədqiqatlarının **müxtəlif variantlarının** ümumi və xüsusi cəhətlərinin üzə çıxarılması üçün tətbiq edilir.

Müqayisəli hüquqşünaslığın **predmeti kimi iki və daha çox dövlətin daxil olduğu sistemin** ayrı-ayrı hüquq normalalarının əlamətləri, institutları və hüquq sahələrinin ümumi və spesifik cəhətləri çıxış edir. Bu **subyektin hüquq və vəzifələrini** möhkəmləndirən:

- hüququn prinsipləri,
- konkret hüquqi göstərişləri,
- onun realizə edilməsi qaydaları,
- əlavə sosial güzəştlərin müəyyən edilməsi forması,
- yeni dövlət hakimiyyəti orqanlarının tərkibinin təsdiq edilməsi-

bir sözlə müqayisəli hüquqi tədqiqatların predmeti qismində normativ hüquqi aktda təsbit edilmiş hüquqi tənzimləmənin istənilən **elementi** çixiş edə bilər.

Real həyat sahələrində mövcud olan hadisələr, hüquq mənbələrinin araşdırma sahəsi olmadığına görə, bu tədqiqatın predmetinə **aid edilmir**. Bununla belə, bu hadisələrin real hüquqi və digər sosial təzahürlərinin müqayisə edilməsi də, **inkar edilmir**.

Müqayisəli proseduralar, ehkamçı müqayisəli tədqiqatlara şamil edilmir və onun ciddi müəyyən edilmiş, yazılı hüquq mənbələrinə məhkəmələndirilmiş olduqca dəqiq predmeti: hüquq norması, hüquq institutu və hüquq sahələri vardır.

Müqayisəli hüquqi tədqiqatlar, predmetin geniş həcmindən asılı olaraq 4 səviyyə üzrə bölünmüşdür:

- ayrı-ayrı hüquq normalarının müqayisəsi ilə məhdudlaşan, mikro səviyyəli (kiçik səviyyəli) tədqiqatlar;

- ayrı-ayrı hüquq institutlarının öyrənilməsinə istiqamətlənmiş institusional səviyyəli tədqiqatlar;

- ayrı-ayrı hüquq sahələrini müqayisəli öyrənən və öz predmeti olan sahə səviyyəli tədqiqatlar;

- bütün hüquq sisteminin öyrənilməsi üçün keçirilən makro müqayisəli (geniş səviyyəli) tədqiqatlar.

Müasir dövrdə ən yeni müqayisəli qlobal tədqiqatlar, komparativistikanın öyrənmə predmetinin təşkil etməklə, hal-hazırda fəaliyyətdə olan hüquq sistemləri çərçivəsində olduqca aktuallığı ilə fərqlənir. Lakin, bu tədqiqatlar yalnız **nəzəri ehtimallar səviyyəsinə** daxildir. Çünki, indi fəaliyyətdə olan 200 yaxın “milli hüquq sisteminin” tükənməsi (yox olması) praktiki olaraq mümkün görünür və

bu yalnız **kəmiyyət artımı ilə deyil, eyni zamanda keyfiyyət artımı ilə** sıx bağlıdır. Məhz, müxtəlif hüquq sistemlərinin əhatəsində global müqayisəli tədqiqatların tətbiqi, komparativistika tərəfindən hələ də **həll edilməmiş** bir sıra metodoloji problemlərlə əlaqədardır.

Müqayisəli hüquqi tədqiqatların **obyekti** yazılı hüquq mənbələri olmaqla, tədqiqatın predmetini qanunlar, icraedici hakimiyyət orqanlarının hüquqi aktları, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, həmçinin lokal normativ hüquqi aktları təşkil edir.

Müqayisəli (komparativistik) hüquqi tədqiqatlar aşağıdakı **məqsədlər** üçün aparılır:

- **bir neçə və ya bütün dövlətlərin hüquq sistemləri üçün xarakterik olan ümumi əsas cəhətlərinin və hüquqi tənzimlənmə komponentlərinin dərk edilməsi;**

- **bir dövlətin hüquq sisteminin digər dövlətlərin hüquq sisteminə qarşı qoyulması;**

- **qabaqcıl, mükəmməl hüquqyaratma təcrübəsinin aşkar edilməsi və bu təcrübənin digər ölkələrlə əlaqələndirilməsi.**

Hüquq elmi, hüququn inkişafı və funksiyası barədə qanunları öyrənmək, real həyatda onların icra edilməsi mexanizmini ortaya çıxarmaq, tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülən siyasi-hüquqi praktikanı diqqətli formada tədqiq etmək **vəzifəsinə** malikdir.

Normativ hüquqi aktların **qeyri-dəqiq tərcüməsi**, öz növbəsində son nəticə çıxarmağa ən neqativ təsirini göstərməklə, səhih rəyə gəlməyi və **qiymətləndirmə aparmağı** olduqca məhdudlaşdırma bilər. Çünki, faktiki olaraq müqayisə edilən hüquq norması, mötəbər olmayan biliklərə istinad edir.

Hüquq normaları arasında kifayət qədər mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Onların hesabatlarının **aparılmaması**, müqayisə edilən hüquq normasının həqiqi məzmununu müəyyən etməkdə çətinlik yaradır. Normalar istisna, əlavə məhdud qüvvəyə malikdirlər. Bu normalar həddində mövcud **aktlar konkretləşdirə və istifadə olunan terminlər isə, digər aktlarda leqal məzmun müəyyənliyinə** malik ola bilərlər.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatlar aparılan mərhələdə **xarici ölkələrin qanunvericilik normalarından** istifadəni, ümumiyyətlə **məhdudlaşdırmaq lazımdır**. Ehkamçı müqayisəli tədqiqatlarda xarici hüquq, adətən bir neçə normativ hüquqi aktlarda təqdim olunur və bu halda, **təfsir edilən hüquq norması əlaqə və əks qarşılıqlı əlaqə məzmununa malik olmurlar**. Beləliklə, xarici hüququn təqdim olunan normasının, onun **həqiqi mənasının uyğun gəlməməsi**, yerli tədqiqatçı kollektivinin bu və ya digər qrupuna **real təhlükə yarada bilər**.

Müxtəlif hüquq sistemlərinə aid anlayışların və terminlərin tərcüməsində əlavə **filoloji analizdən** istifadə edilməsi, tərcümənin dəqiqliyinin təmin olunmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Tərcümənin düzgün aparılmasına əmin olmaqdan ötrü, normativ hüquqi aktın mətnində istifadə edilən əsas terminlərin mənası və məzmununun əlavə yoxlanılması təmin edilməlidir. Bununla belə, görülən tədbirlər orijinal mətnlə, tərcümə olunan mətndəki **uyğunsuzluğa tamamilə aradan qaldıra bilmir**. Yalnız daha ciddi tədbirlər, normativ hüquqi aktın orijinal tərcüməsinə təminat verə bilər. Bunun üçün hüquqşünaslardan ibarət tərcümə qrupu, xarici ölkə alim-hüquqşünasların **müvafiq tərcümə ilə bağlı rəylərini** nəzərə almalıdırlar.

Müqayisəli hüquqi tədqiqatlarda fərdi (xüsusi) hüquqi analiz, **4 prosedür**

mərhələdən ibarətdir:

- müqayisə edilən hüquq normalarının oxşar və fərqli cəhətlərinin işlənilib hazırlanması meyarları (əsasları);

- müqayisəli analiz;

- müqayisə nəticəsində əldə edilən nəticələrin şərh edilməsi və qiymətləndirilməsi;

- tədqiqatın xülasəsi və nəticələrin nəşr edilməsi.

Müqayisə edilən iki və ya daha çox dövlətlərə aid hüquq normalarının, hüquq institutlarının və ya hüquq sahəsinin oxşar və fərqli

cəhətlərini müəyyən etmək üçün, tədqiq edilən obyektin hüquqi təzahürlərinin **əsaslarının konkret xüsusiyyətlərini öncədən aşkar edib** səhih mühakimə etmək lazımdır. Müqayisəli hüquqşünaslıq nəzəriyyəsinə, müqayisə edilən hüquqi təzahürlərin oxşar və fərqli cəhətlərinə dair çıxarılan nəticələrin **konkret kriteriyalar (meyarlar) və əsaslar** üzrə müəyyən edilməsi, onun fərqli xüsusiyyəti kimi qəbul edilmişdir. **Müqayisə əsasının** seçilməsi isə, bütün müqayisəli tədqiqatlar üçün eyni (identik) **ola bilməz**. Çünki, bu müqayisəli tədqiqatın **məqsədindən** və onun **predmetindən** asılıdır. Ona görə də, istənilən müqayisəli hüquqi tədqiqatların mühüm prosedurları, onların əlamətlərinin axtarışı, normativ statusu və digər xüsusiyyətlərinə dair müqayisə edilən qanunvericilik aktlarının səhih nəticələri və ilk növbədə qanunvericilik aktlarında möhkəmləndirilmiş hüquq norması, hüquq institutları və ya hüquq sahələrinə aid **oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar** edilməsi təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müqayisənin **iki növ meyarından** (kriteriyasından) istifadə edilir: **normativ və funksional**.

- **normativ kriteriya** müqayisə edilən hüquq norması, institutu və ya hüquq sahəsinə məxsus, aid olan əlamətləri və xüsusiyyətləri əhatə edir. Onlar bilavasitə müqayisəli edilən qanunvericilik aktının **fraqmentlərindən** (bir hissəsində) götürülərək tədqiq edilir.

- **funksional kriteriyalar isə, müqayisəyə cəlb edilən fraqmentlərdən kənar qalır**. Onların bu **keyfiyyəti sosial problemlər qismində təzahür** edir və bu keyfiyyəti müxtəlif hüquq norması, institutu və hüquq sahəsi üzrə **kompleks münasibətləri** əhatə edir.

Tədqiqatın **məqsədindən** asılı olaraq **normativ kriteriyalar** kimi çıxış edə bilər:

- **birincisi**, hüquqi fraqmentlərdən istifadə edilməsinə hazırlıq üçün qanunvericilik **texnikasının seçilib** müəyyən edilməsi: müvafiq qərarın şərh edilməsi üçün ilk növbədə **normativ hüquqi aktların strukturu, üslubu, məntiqi, dəqiqliyi, səlisliliyi, əlverişliliyi, dolğunluğu və ardıcılığı** mütləq nəzərə alınmalıdır;

- **ikincisi**, hüquqi anlayış və **terminlərdən** mütləq istifadə edilməsi;

- üçüncüsü, qanunvericilik orqanlarının və digər hüquqyaratma orqanlarının konkret normativ **qərarlarından** istifadə edilməsi.

Müqayisəli qanunvericilik fraqmentlərinin mətnləri ilə məhdudlaşan **iki** və daha çox dövlətin qanunvericiliklərinin normativ müqayisəsi, səhih olmayan nəticələrə gətirib çıxara bilər. Çünki, **hüquqi terminlərin** identikliyi heç də müxtəlif hüquq sistemlərində həmişə **eyni əhəmiyyət** və **eyni** məna **daşımamış**, bu terminlər yalnız formal cəhətdən oxşar hüquq normalarının və institutlarının müxtəlif funksiyalarını yerinə yetirmişdilər. Ona görə də müasir komparativistik tədqiqatlarda **prioritetlik, funksional kriteriyalara, ilk növbədə sosial problemlərə, müqayisə edilən norma, institutlar və ya sahə hüquqlarına verilir**. Məzmununa görə müxtəlif olan hüquq institutları, həmçinin ayrı-ayrı dövlətlərdə qüvvədə olan normalar və onların məzmunu, o halda analogiya kimi (oxşar) qəbul edilməsi mümkün hesab edilir ki, məhz onların köməyi ilə qanunvericilik orqanları bu və ya digər sosial problemləri bilavasitə həll etmək gücünə malik olurlar.

Bu və ya digər sosial problemlər müxtəlif hüquqi vasitələrin köməyi ilə tənzimləyə bilər. Lakin bu tənzimlənmədə istifadə olunan hüquqi vasitələrin **siyahısını məhdud** hesab etmək olar. Belə ki, ən müxtəlif ölkələrin hüquq sistemləri, göstərilən vəziyyətlə qarşılaşır və **social problemin** özü də, obyektiv olaraq unifikasiya edilmiş vahid qərarın verilməsini hökm edir. Buna misal kimi, doğulmuş uşağa münasibətdə **atalığın tanınmasını** müəyyən edən prezumpsiyanın təsbit edilməsini göstərmək olar.

Müəyyən edilmiş kriteriyalara müvafiq olaraq **iki və daha çox dövlətin qanunvericilik fraqmentlərinin** müqayisəli analizi tədqiq edilir və müqayisə kriteriyalarına (meyarlarına) müvafiq olan normativ statuslara (əsaslara) uyğun olanlar **oxşar**, kriteriyalara **uyğun olmayanlar** isə əksinə **fərqli** hesab olunurlar. Lakin, müqayisə

yişeli tədqiqatlarda oxşar və fərqli faktların üzə çıxarılması ilə ***işlər başa çatmur***. Məhz, tədqiqatçı oxşar və fərqli faktlara dair **qiymətləndirmə aparmalı**, üzə çıxarılmış faktlardan hansının normativ hüquqi aktda ictimai münasibətlərin daha **effektiv tənzimlənməsində münasib** olduğunu müəyyən etməlidir.

Müqayisəli tədqiqatların **nəticələrinin qiymətləndirilməsinə iki nöqtəyi-nəzərdən yanaşma** vardır:

Komparativstlərin **birinci qrupunun fikrincə**, hüquq normalarının effektiv təsir göstərməsi baxımından qiymətləndirilməsi, **sosial nailiyyətlərin nəticələrini** müqayisəli hüquqi tədqiqatlardan kənarda qoyur. Bu mövqeyin tərəfdarları göstərirlər ki, müqayisəli hüquqi tədqiqatlar qiymətləndirmə üçün **material təqdim** edə bilər, lakin digər tərəfdən bu prosedurlar heç də, onun **vəzifəsinə** daxil deyildir.

İkinci **mövqeyin** tərəfdarlarının fikrincə, eyni hüquq ailəsinə daxil olan hüquq sistemlərinin müqayisəsi və onlara məxsus **qanunların ümumi inkişafının öyrənilməsi**, məhz hüquq sistemlərində mövcud olan **fərqliliyin səbəblərini** üzə çıxarılmasına imkan verir. Əslində ikinci mövqeyin tərəfdarları, müqayisəli hüquqi tədqiqatları, **nəzəriyyə** ilə **eyniləşdirirlər**.

Müqayisəli hüquqi metodun nəticələrinə dair dərc edilmiş **komparativistik materiallar** fəaliyyətdə olan hüquq sistemləri, ayrı-ayrı hüquq sahələri, hüquq institutları və hüquq normaları, normativ hüquqi göstərişlərin ümumi cəhətlərinin **konstatasiya (ifadə etmək, təsdiq etmək)** edilmiş formasıdır. Müqayisəli tədqiqatların gedişindəki tez-tez rast gəlinən **davamlı (sabit) təkrarların** səbəbləri isə, hələ də məlum deyildir. Bununla belə, müqayisəli hüquqi metodologiyanın köməyi ilə alınan empirik biliklərin elmi səviyyəsi, həmişə yüksək qiymətləndirilir.

Müqayisəli metod və ona adekvat **müqayisəli hüquqi metod**, tədqiq edilən təzahürlərin və proseslərin ümumi və vahid cəhətlərini üzə çıxarmaqla, onlar arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

təyin etmək vəzifəsinə malikdir. Göstərilən növ biliklərin hüquqi cəhətdən təfsir edilməsi və ya digər üsullarla yeganə faktların toplanması, onları **müqayisədən başqa** hər hansı üsullarla əldə edilməsini təsəvvür etməyi **mümkünsüz edir**. Bu hal öz növbəsində, müqayisəli hüquqşünaslığın təşəkkülü və inkişafı tarixində, müqayisə edilən təzahürlər və proseslərin oxşar və fərqli cəhətlərinin **yüksək elmi qiymətə malik olması statusunu** inamla təsdiq edir.

Hüquq sisteminin tədqiq edilən fraqmentlərinin funksiyası və inkişaf qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasını **müqayisəli hüquqi tədqiqatın məqsədi** kimi müəyyən etmək olar. Bu məqsədin realizasiyası prosesində qeyri-adi nəzəri-hüquqi tədqiqat formalaşır. Məhz müqayisəli hüquqi metod, hüquq sistemləri və ya onların **fraqmentlərinə münasibətdə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etməkdən ötrü istifadə** edilir. Onun bu mahiyyəti unikal hesab edilir. Çünki, heç bir ümumi və ya xüsusi metod bu səviyyədə, ən azından hüquqşünaslıqda, həqiqi bilik təmin etmək səviyyəsində deyildir.

Müqayisəli hüquqi tədqiqatlar aşkar edilmiş faktların oxşar və fərqli cəhətlərinin təsvir edilməsi ilə başa çatır və əsas diqqət isə müəyyən edilmiş **faktların oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasına** yönəldilir.

IV Mövzu: Sosial hüquqi tədqiqatların metodologiyası.

1. *Sosial hüquqi tədqiqat mexanizmləri.*

2. *Sosial hüquqi tədqiqatların əsas növləri*

1. **Sosial hüquqi tədqiqat mexanizmləri.**

Məlumdur ki, ictimai münasibətlər iştirakçısı olan hüquq subyektlərinin predmet-praktiki fəaliyyəti nəticəsində hüquq sanki “canlı” fəaliyyətə keçir. Bu münasibətlər çərçivəsində hüququn “canlı” döviyyə daxil olmasına konkret iqtisadi, sosial, siyasi və s. ən müxtəlif proseslər səbəb ola bilər. Mövcud “qanunlarda” hüquq haqqında biliklər birtərəflidir və onların məzmununda konkret hüquq münasibətləri sisteminin təsiri atında real təşəkkül tapmış **“canlı hüquq” haqqında hər hansı məlumat yoxdur.** Bununla belə, konkret hüquq münasibətləri sistemində bilavasitə həyata keçirilən hüquq, heç də həmişə qanunvericinin **görmək istədiyi kimi**, görünür. Cəmiyyətdə hüququayğun davranışla yanaşı, konkret hüquq münasibətləri iştirakçıları tərəfindən bilavasitə və bir çox növdə cəmiyyətə və dövlətə zərər vuran hüquqpozmalara baş verir. Hüquqpozmaların yaranması səbəblərinin araşdırılması daimi, bəlkə də, əbədi mövzu olaraq qalacaqdır. Müasir dövrdə real vəziyyəti təqib etmək, çıxış yolu tapmaq üçün ən müxtəlif metodologiyalardan istifadə edilir. Hüquq normalarının konkret münasibətlərə tətbiq edilməsi zamanı mürəkkəb və çoxşaxəli əlaqələrin və asılılığın real qüvvəsinin öyrənilməsi, məhz ilk növbədə **sosial hüquqi tədqiqatlar vasitəsi ilə təmin edilir.**

Bu tədqiqatlarda əsas diqqət, ümumi-abstrak hüquq normalarının konkret hüquq münasibətləri sahəsinə çevirilməsi (transfer edilməsinin) kontekstində, **insan emosiyasının, tələbatının və maraqlarının**, onların **maddi, mənəvi rifahlarının** təmin edilməsi, həmçinin zəruri ehtiyacları üçün **istehsalat prosesində təşəkkül tapan ictimai münasibətlərin sosial-hüquqi cəhətlərinin (tərəflərinin) üzə çıxarılaq öyrənilməsinə verilməlidir.**

Hüquqi tənzimetmənin **bütün mərhələlərində “canlı hüquq” haqqında hərtərəfli və səhih bilikləri** əldə etməklə və hüquq-yaratma, hüququn realizasiyası və hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilmiş **bütün məcmusu ilə birlikdə**, hüquq elminin **empirik hüquqi baza sisteminin yaratmaq** və nəticədə **hüquq nəzəriyyəsinin əsaslandırılmış həqiqi elmi arsenalını artırmaq** və inkişaf etdirmək **mümkündür**. Hüquq fəaliyyəti və onun **inkişaf qanunauyğunluqlarının məcmusunu** dərk etmədən, bu qanunauyğunluqların real həyatda konkret **nəticələrinə və şərtlərinə** dair **sistemli və əhatəli biliklərə** nail olmadan, hüquq elmi öz predmetini dərk edə bilməz.

Yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi ictimai münasibətlər real həyatda, öz-özünə fəaliyyət göstərə bilməz və onlar yalnız, **hüquq subyektlərinin predmet-praktiki fəaliyyəti nəticəsində** hüquq münasibətlərinin iştirakçısına çevrilirlər. Bununla belə, adı çəkilən münasibətlərin **yanarmasına, dəyişməsinə və xitam** verilməsinə müəyyən **konkret iqtisadi, siyasi və digər vəziyyətlər təkan verə bilər**. Ona görə də, onların *real hərəkətinə mane* olan vəziyyət, mütləq nəzərə alınmalıdır. Çünki, real vəziyyətin nəzərə *alınmaması*, bu münasibətləri doğuran səbəblərin dərk edilməsini *mümkünsüz edir*.

Hüquqi tənzimetmə heç də hər zaman və bütün xalqlar üçün hüquq normalarını **yaradan əsas proses** kimi özünü *təqdim etmir*. Əksinə, bütün hüquq sistemlərinin **orijinal hüquq normaları**, ilk növbədə onu tərtib edənlərin söyləri ilə şərtləşən **spesifik ictimai münasibətləri** müvafiq ölkənin iqtisadi, siyasi, milli və digər xüsusiyyətlərini **maksimum tam yaxınlaşdıran**, onunla şərtləşən, cəmiyyət və dövlətdə **arzu olunmaz təzahürləri, neqativ halları aradan qaldıran** real güc kimi çıxış edir.

İctimai münasibətlər, onun iştirakçılarının bütün məcmusunda, yəni hüquq subyektlərində və konkret-tarixi şəraitdə hərəkətləri və **hüququn bütöv sosial təsir mexanizmlərini** yaradır. Məhz bu

mexanizm, onun bütün çox şaxəli komponentləri ilə, **sosial hüquq münasibətlərin predmetinin bilavasitə əlaqələndirildiyi hüquq elmi predmeti çərçivəsində həyata keçirir.**

Konkret sosial hüquqi tədqiqatların **predmeti kimi, bu mexanizmin** ayrı-ayrı komponentlərinə daxildir:

- **vətəndaşların hüquqyaratma fəaliyyəti;**
- **konkret hüquq münasibətlər prosesində hüquq normaların həyata keçirilməsi;**
- hüquqi məsuliyyətin tətbiq edilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi **tənzimləmə mexanizmi komponentlərinin əhəmiyyətli** hissəsi, yalnız **sosial hüquqi tədqiqatların** köməyi ilə öyrənilə bilər. Bu kontekstdə əhalinin hüquqi dərketməsi, cəmiyyətin və dövlətin əhalinin hüquqi tərbiyəsində rolu, **hüquq normalarının konkret hüquq münasibətləri müstəvisinə keçidinin təmin edilməsi**, sosial hüquqi faktların sistemi, hüququn real fəaliyyətinə subyektlərin pozitiv və ya neqativ təsiri, hüquqpozuntusunun səbəbi və hüquq subyektlərinin hüququayyğun davranışlarının motivləri məhz, sosial hüquqi tədqiqatların köməyi ilə müəyyən edilir.

Göstərilən sosial hüquqi təzahürlər və proseslər haqqında **səhih biliklərin** əldə edilməsi, hüquq mənbələrinin öyrənilməsinə istiqamətlənmiş ehkamçı hüquqi tədqiqatların iştirakı və vasitəçiliyi olmadan mümkün deyil. Bundan əlavə, bu üsulla hüququn mahiyyətinin **bir sıra xassələrini öyrənmək**, hüquq normasının təsirinin effektivliyini təyin etmək, onun ictimai münasibətlərin tənzimlənen məzmununa uyğunluq dərəcəsini müəyyən etmək, **vətəndaşların və hüququn digər subyektlərinin hüququn təminatlarına təsir qüvvəsinin aşkar etmək**, olduqca vacibdir.

Beləliklə, **sosial hüquqi tədqiqatların idrak predmeti** özlüyündə **hüquqi fəaliyyətin sosial mexanizmini** ehtiva edir ki, bu da sosial tədqiqatları dəqiq və ardıcıl olaraq, normativ hüquqi aktlarda və digər mənbələrdə möhkəmləndirilmiş və hüquq normaları-

nın öyrənilməsinə yönəlmiş ehkamçı hüquqi tədqiqatlardan əsaslı şəkildə fərqləndirir. Sosial hüquqi tədqiqatların **predmetinin xüsusiyyətləri**, onun digər qalan cəhətlərinə, o cümlədən sosial tədqiqatların **obyektinə və məqsədinə birbaşa təsir edir**.

Sosial hüquqi tədqiqatların obyektini kimi, çoxsaylı və müxtəlif formalı mənbələr çıxış edir. Məhz, bu mənbələrdə tədqiqatların predmetinin məzmununa aid məlumatlar mövcud olur. Əsasən **3 növ mənbə** fərqləndirilir:

- **yazılı sənədlər;**
- **sorğuların nəticələri;**
- **tədqiq edilən təzahürlərin bilavasitə məlumatları.**

Alınmış məlumatların mötəbərliyinə dair yüksək **təminat**, eyni zamanda hər 3 növ göstərilən mənbədən istifadə etməklə çatmaq mümkündür.

Sosial hüquqi tədqiqatların **predmeti haqqında əhəmiyyətli məlumatlar** bilavasitə **yazılı mənbələr (sənədlərin)** əsasında alınır:

- **məhkəmə və digər hüquq tətbiqetmə praktikasının materialları,**
- **konkret hüquqi işlərə dair qərarlar,**
- **kütləvi informasiya vasitələrinin nəşrləri,**
- **aşkar (şahid) iştirakçıların yadda qalan ifadələri.**

Yazılı mənbələrin şübhəsiz nailiyyəti ondan ibarətdir ki, onların böyük əksəriyyəti öyrənmək üçün əlçatandır, yüksək dərəcədə səhih, mötəbərdir və dəfələrlə **təkrar oxumaq** üçün əlverişlidir. Bununla belə, heç də bütün ən zəruri məlumatları yazılı mənbələrdən almaq **mümkün olmur**. Onların məzmununda konkret fəaliyyət və onun nəticələrinə dair məlumat toplansa da, onun **psixi fəaliyyət tərəfi**, adətən öyrənilməmiş qalır. Lakin, əldə edilən biliklər, tədqiq edilən obyektin hərtərəfli dərk edilməsində zəruri şərtidir. Belə ki, məhkəmə işçilərinin fəaliyyətində və ya onların məhkəmə praktikasında, **konkret sualların doğurduğu psixoloji aspektlərinə**

dair rəylər subyektiv, bəzi hallarda isə **obyektiv faktorları** üzə çıxarmağa və beləliklə, məhkəmə icraatın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə əngəl olan çətinliklərə və ya ümumiyyətlə yazılı mənbələrə, o cümlədən **bilavasitə müşahidələrin yekunlaşmasına maneələrin yaranmasına və ya prosesin başa çatmasını mümkünsüz edən nəticələrə** gətirib çıxara bilər.

Praktikanın **psixoloji həssas tərəflərinin** öyrənilməsi, bilavasitə əhali arasında **sorgu və ya ekspertlərin** köməyi ilə **anket və ya müsahibə** yolu ilə öyrənilir. Sorgunun nəticələri **respondentlərin (rəyi sorğusunda iştirak edənlər)** şəxsi rəyini, düşüncəsini əks etdirir. Bu sorgunun predmetinə münasibətdə respondentin rəyində ifadə edilən, **söylədiyinin hansı dərəcədə doğru** olduğunu demək çətinidir. Bundan əlavə, əldə olunmuş məlumatın bütün əhalinin və ya mütəxəssislərin rəyini əks etdirdiyinə inanmaq, etibar etmək də şübhə doğura bilər. Ona görə də, anket sorğusu və ya müsahibə qaydasında alınmış faktlar yazılı mənbələrdən və ya müşahidələrin analizi prosesində əldə edilən nəticələrlə təsdiq edildiyi halda, sübut etmə əhəmiyyətinə **malik olurlar**.

Tədqiq edilən sahənin predmetinə dair müşahidənin nəticələri, obyektiv informasiyanın alınmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatçı real həyatın məqsədmüvafiqliyini, idrak obyektinin özünü müəyyən etməklə əldə edilmiş məlumatların mötəbərlik səviyyəsini yüksəldir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, müşahidə etməklə **faktların tapılması metodu** bir qədər fərqlidir. Digər tərəfdən bilavasitə müşahidə **lokal xarakterə** malikdir. Ona görə də tədqiqatçı tərəfindən faktların böyük hissəsini dərk edərək nəzəri ümumiləşdirmə aparılması **böyük zaman itkisinə səbəb olmaq-la yanaşı, bəzən də mahiyyət üzrə olmur**.

Nəticə etibarlı ilə sosial hüquqi tədqiqatların predmetinə dair mötəbər biliklərin əldə edilməsində əhalinin və ya ekspertlərin göstərilən **sorğuları** və məlumatları **tutuşdurmalı**, yazılı mənbələrdən əldə edilən məlumatlarla yoxlanılmalıdır. Hüququn bütün mənbələ-

ri ilə təsdiq edilən **məlumatlar**, həqiqi vəziyyəti əks etdirməklə öz **mötəbərliyi ilə fərqlənir**. Müxtəlif mənbələrdə bir-birinə **zidd məlumatların alınması**, həqiqi vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün əlavə prosedurların keçirilməsini zəruri edir.

Sosial hüquqi tədqiqatların **məcmusunun son məqsədi**, hüquq elminin səhih **empirik bazasını formalaşdırmaqdan** və onun empirik bazada qanunauyğun fəaliyyətinin sonrakı inkişafına dair təminatının real, həqiqi nəticələrinin əldə edilməsindən ibarətdir. Digər başqa formada tədqiqatlar daha az əhəmiyyət, fərdi məqsəd daşımaqla, öyrənilən materialların sayı və idrak (dərkətmə) predmeti ilə məhdudlaşır:

- **birincisi**, sosial hüquqi tədqiqatlar hüquq normalarının ayır-ayrı **xassələrinin formal yolla deyil**, əsasən effektivlik, faydalılıq, tənzimlənən münasibətlərin məzmununa uyğunluq dərəcəsi və s. öyrənmək məqsədi ilə aparılır.

- **ikincisi**, bu tədqiqatların əhəmiyyətli hissəsi hüquqi proseslərin **normativ göstərişlərin hüdudlarından kənar qalan** (hüquq düşüncəsi, hüquq mədəniyyəti, hüquqyaratma, hüquqpozuntusu və s.) **lakin, hüquq elminin obyektinə daxil olan məsələlərə dair aparılır**.

- üçüncüsü, bir sıra sosial hüquqi tədqiqatlar konkret-tarixi, iqtisadi, siyasi və sosial həyatın digər sahələrinin mövcud şəraiti ilə şərtlənən konkret, real əlaqələrini üzə çıxarmaq məqsədi ilə keçirilir.

Yalnız empirik səviyyəli dərkətmə ilə məhdudlaşan sosial hüquqi tədqiqatlar, **onun yüksək elmi səviyyəsini azaltmur**. Məhz, bu tədqiqatlar zamanı əldə edilən faktlar, tam ölçüdə istənilən **elmi biliyin tələblərinə uyğun, obyektiv, hərtərəfli və konkret-tarixi aspektdə** olmalıdır. Bundan əlavə sosial hüquqi biliklər, digər istənilən başqa sosioloji biliklər kimi **təmsilçiliyə** (nümayəndəyə) malik olmalıdır.

Sosial hüquq praktika haqqında obyektiv bilik o deməkdir ki, bu bilik nəinki **tədqiqatçının baxışlarında subyektiv, saxta təsəv-**

vürlər yaratmalı, əksinə cəmiyyətdə baş verən proseslərin real vəziyyətini olduğu kimi əks etdirməlidir. Empirik dərkətmədə **buraxılan səhvlər ən müxtəlif**, o cümlədən tədqiq edilən obyektə dair **həqiqətdə mövcud olmayan** bəzi xüsusiyyətlərin, əlamətlərin və s. cəhətlərin **abstraktlaşdırılması** və beləliklə, nəticədə onun **xassələrinə, əlaqələrinə dair düzgün olmayan nəzəriyyənin tətbiq edilməsi səbəblərindən baş verə** bilər.

Sosial hüquqi tədqiqatların **hərtərəfli (ətraflı) dərkətmə tələbi**, tədqiq edilən **obyektə xas olan bütün xarici əlaqələrin üzə çıxarılması və dərk edilməsini** özündə ehtiva edir və bu zaman hər bir təzahür öz xassəsini və öz mahiyyətini, digər təzahürlər və proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə göstərir. Yəni, **obyektiv dərkətmə** o halda mümkün olur ki, **obyekt bütün məcmusunu**, özünün **xarici əlaqələrindən** və münasibətlərindən əldə edir. Ona görə də, hüquq normasının tənзимedici xassəsi, onun təfsir edilməsi prosesində **ictimai münasibətlərin tənзимləmə qabiliyyəti, bacarığı kimi izah edilməməlidir**.

Bu xassəni müəyyən etmək üçün müvafiq **normanın təsiri altında yaranan konkret münasibətləri tədqiq etmək** lazımdır. Lakin, konkret hüquq münasibətlərinin **analizi, hüquq normasına xas tənзимedici xüsusiyyət** barədə **tam təsəvvür yarada bilmir**. Çünki, onun bu hərəkətinə **digər sosial hüquqi faktorlar: qanunçuluq rejimi, mövcud hüquqi təminatlar, hüquq tətbiq etmə orqanlarının aktiv fəaliyyəti** və s. səbəblər təsir edir.

Hüquq normasının **bütün göstərilən əlaqələri və münasibətləri ətraflı** öyrənilməlidir. Məhz, yalnız bu çərçivədə sosial hüquqi tədqiqatların **hərtərəfli (ətraflı) dərkətmə tələbləri** və eyni zamanda əldə edilən **biliklərin obyektivliyi təmin** edilir. Tədqiq edilən obyektin xarici əlaqələrinin və münasibətlərinin böyük hissəsi konkret-tarixi xarakterə malikdir və müşahidə olunmuş obyektin fəaliyyəti və mövcudluğu, **xarici mühitlə** müəyyən edilir. Ona görə də sosial hüquqi tədqiqatların gedişində tədqiq edilən obyektə

adi vəziyyət kimi deyil, tədqiq edilən anda real mövcud olan **konkret tarixi şərait nöqtəyi-nəzərindən baxmaq lazımdır**. Məsələn, bəzi dövlətlərdəki mövcud sosial hüquqi təzahürlərin məcmusu, onlar üçün xarakterik olmaqla əhalinin hüquqi düşüncə səviyyəsinə birbaşa təsir edir:

- iqtisadiyyatın vəziyyəti;
- dövlətin siyasi və hüquqi vəziyyəti;
- tarixi ənənəsi;
- adətləri;
- təhsil sahəsinin vəziyyəti.

Konkret-tarixi şəraitin özünəməxsusluğu, hər bir **dövlət üçün xarakterikdir** və bu o deməkdir ki, əhalinin hüquqi düşüncəsinin və digər sosial hüquqi faktorların öyrənilməsində, **konkret tarixi şərait tam, dolğun araşdırılmalıdır**. Bu baxımdan konkret-tarixi şəraitdə əlaqələr və onun əsas komponentləri yenidən təkrar işə salınmalı, tədqiqatın son nəticələrindən əhatəli istifadə edilməli və tədqiq olunan obyektə **xarici mühitin necə təsir etməsi və əksinə obyektin özünün xarici mühitə necə təsir etməsi göstərilməlidir**.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər hüquqi təzahürün konkret-tarixi mühitdən əlahiddə araşdırılması, **nadir hallarda dərk etmə və praktiki fəaliyyət üçün etibarlı nəticələrin əldə olunması ilə nəticələnir**.

Sosial hüquqi tədqiqatların mühüm prinsipi: **informasiya təmsilçiliyi prinsipidir**. Bu **prinsipin mahiyyəti** onunla xarakterizə edilir ki, bu və ya digər təzahürlər, prosesin öyrənilməsi zamanı əldə edilən biliklər bütün əsas biliklərin məcmusuna **şamil edilir**.

Müasir sosiologiya və statistika xüsusi üsullardan və texnikadan istifadə etməklə müşahidə edilən təzahürlərin bütün məcmusunun vəziyyətini təsadüfi seçmə yolu ilə öyrənməklə məsələn, 1500-2000 seçici arasından ölkə əhalisinin bu və ya digər namizədə qarşı simpatiya (rəğbət) və ya antipatiyanın olmasını müəyyən edir. Sosial hüquqi tədqiqatlarda informasiyanın əldə olunmasında təm-

silçiliyə cəhd göstərilməsi, öyrənilən təzahürə münasibətdə **elmi əhəmiyyətə** malikdir.

Beləliklə, sosial hüquqi tədqiqatlar elmi dərketmənin xüsusi növü olmaqla **sosial praktika və onun komponentlərinin öyrənilməsinə**:

- hüquqi düşüncə;
- hüquqi mədəniyyət;
- hüquqi (azad) iqtisadiyyat;
- siyasət;
- vətəndaş cəmiyyəti;
- və sosial dövlətin başqa sahələri ilə əlaqələrinə istiqamətlənmişdir.

Bu və ya digər elmi dərketmə formaları kimi, **sosial hüquqi tədqiqatlar** kifayət qədər **mürəkkəb elmi prosedurların tətbiq edilməsini tələb edir.**

2. Sosial hüquqi tədqiqatların əsas növləri.

Hüquq elminin empirik hüquqi bazisini formalaşdırmaq üçün **sosial hüquqi tədqiqatların** əsas məqsədinə, ilk növbədə ümumi hüquq nəzəriyyəsi və sahə hüquq fənlərini, hüququn real mövcudluğu və varlığı şəraitində tam **obyektiv biliklə təmin etmək** və hüquq elminin və hüquqi praktikanın kifayət qədər geniş problemlərini əhatə edən digər məsələlərə dair **sosial hüquqi təcrübənin əsas aspektlərini** öyrənmək daxildir. Hüquq sisteminin istənilən komponenti: hüquq norması, hüquq düşüncəsi və hüquqtətbiqetmə sosial-hüquqi **tədqiqatların predmeti kimi çıxış** edə bilər.

Müasir dövrdə **hüquq elmi və hüquq praktikası**, sosial hüquqi tədqiqatlarda daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, elmi-hüquqi praktikaya **aid edilir**:

- hüquq normasının effektivliyi;
- hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncənin sosiologiyası;
- hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin sosiologiyası;
- hüquqpozuntusu və hüquqi məsuliyyətin sosiologiyası;
- hüquq proqnozlaşdırması.

Hüquq normasının effektivliyi tədqiqat növü, hüquq sosiologiyasının nüvəsini təşkil edir. Bu **tədqiqatın predmetini** konstitusiya hüququ, mülki, əmək, ailə və digər sahə hüquqlarının istənilən norması təşkil edə bilər. Sosial tədqiqatların gedişində nəinki **hüquq normasının real təsirinin mümkünlüyü**, həmçinin ictimai münasibətlər **tənzimləyicisinin bacarığının üzrə çıxarılması**, normativ hüquqi aktın müvafiq normasının hüquqyaratma orqanı tərəfindən məqsədinin realizasiyasını təmin edir. **Effektiv fəaliyyət göstərən hüquq norması**, hüquqyaratma orqanı tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədlərin realizasiyasını təmin edir və gözlənilən faydalı sosial nəticələrə çevrilir. **Belə ki:**

- hüquq qaydasını möhkəmləndirir;
- hüquqpozuntusunun səviyyəsini azaldır;
- vətəndaşların hüquq və qanuni maraqlarını təmin edir.

Sosial hüquqi tədqiqatların gedişində **hüquqyaratma orqanın müəyyən etdiyi və üzə çıxardığı nailiyyətlərinin təhlili** imkan verir ki, hüquq normasının **effektiv təsirinin** səhlih mühakimə olunması və nəticədə onun ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi kimi saxlanılmasının məqsədəmüvafiqliyi, məhz real həyatda da, təmin edilsin. Bundan əlavə, hüquq normalarının **effektivliyinin tədqiq edilməsi imkan verir ki**, hüquq və digər təzahürlərin (faktorların) məcmusunun hüquq normalarına **təsirinin bilavasitə intensivliyi** və ya onların **konkret hüquq münasibətlərində realizə olunmasının qarşısını alan səbəblər aşkar edilsin**. Belə məlumatlar hüquq elmi və hüquq praktikası üçün prinsipal əhəmiyyət kəsb etməklə, **qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi** üçün real və konkret-tarixi zəmin yaradır. Hüquqi normalarının **effektiv variantlarının** seçilməsi, həmçinin **cəmiyyətdə baş verən neqativ tendensiyaların (meyillərin) və təzahürlərin qarşısının alınması prosesində** də, təminatçı rolunda çıxış edir.

Sosial hüquqi tədqiqatların digər növü, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qrupları və fərdləri üçün nəzəri və praktiki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən, hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti növüdür.

Hüquq düşüncəsi, hüquq üstqurumun əsas təməl komponentlərindən olmaqla, hüquq tənzimetmə mexanizminin bütün mərhələlərində-**hüquqyaradıcılığı, hüquq normalarının realizə edilməsi və hüquqi məsuliyyəti tətbiqində** həlledici rola malikdir. Məhz, cəmiyyət və onun **üzlərinin düşüncəsi**, qüvvədə olan hüquq normasının **qiymətləndirilməsi meyarı** kimi çıxış edir. Vətəndaşlar və onların ictimai təşkilatları fərdi hüquq düşüncəsini rəhbər tutaraq daha təkmilləşmiş hüquq normaları axtarır, həmçinin hüquq sisteminin sonrakı mərhələdə təkmilləşdirilməsi yollarına dair qanunverici orqanlara yeni konkret təkliflər verirlər. Hüquq normalarının **realizasiyası mərhələsində vətəndaşların** və digər şəxslərin hüquq düşüncəsinin böyük rolu var. Məhz, adətən cəmiyyətin bu və ya digər hissəsi tərəfindən **qəbul olunmayan və tərəfdar tapmayan hüquq norması** təsirsiz və **az effektiv** olur.

Sosial hüquqi tədqiqatların **hüquq düşüncəsi** növü üzrə aşağıdakı mühüm istiqamətlərini fərqləndirmək olar:

- əhalinin hüquqi düşüncəsinin onların hüquq mədəniyyətinə, o cümlədən hüquqi biliklərinə və qüvvədə olan hüquq normalarına münasibəti;

- əhalinin hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətinin formalaşmasına kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri;

- ayrı-ayrı sosial qrupların və əhali qruplarının hüquqi düşüncəsi (təhsil alanların, təşkilatların, müəssisələrin, şəhər və kənd yerlərində məskunlaşanların), eyni zamanda (hüquq tətbiqetməni həyata keçirən peşəkar hüquq təhsilə malik olanların və həmçinin dövlət qulluqçuları və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə hüquqşünasların böyük maraq göstərmələrinin nəzərə alınması şərti ilə);

- dövlət orqanlarının, təhsil müəssisələrinin hüquqi informasiya təminatı sahəsində və əhalinin hüquqi tərbiyəsində effektiv fəaliyyəti.

Hüquqtətbiqetmə fəaliyyətində sosial hüquqi tədqiqatlar, **hüquq elmi və praktikası** üçün böyük maraq kəsb edir. **Hüquqtətbiqetmə**, hüquqi tənzimləmə **mexanizminin** mühüm və zəruri elementi kimi çıxış edərək **abstrakt** hüquq normaları ilə, **hüquq su-**

byektlərinin konkret hüquqi iddialarını (tələblərini) və hüquqi öhdəliklərini təmin etməlidir.

Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin effektivliyi və istənilən **predmet-praktika fəaliyyəti, konkret-tarixi şəraitdən** asılı olaraq yaranır. Hüquqtətbiqetmə nəticələrinə **sosial hüquqi, təşkilati, sosial-psixoloji, maddi** və bəzi faktorlar nisbətən ciddi təsir edir. Hüquqtətbiqetmə **işçilərin maddi vəziyyətinə, işdə yüklənməsinə, iş yerində texniki təhcizata, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə, ölkədə qanunçuluğun vəziyyətinə** və s. təsir edir və beləliklə, onlar arasında möhkəm əlaqələrin qurulması müşahidə edilir.

Hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti üzrə sosial hüquqi tədqiqatlar sistemi, olduqca müxtəlif və çox çeşidlidir.

Birincisi, tədqiqat predmeti kimi hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin ayrı-ayrı subyektləri çıxış edə bilərlər (**məhkəmələr, prokurorluq orqanları, polis, icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları**). Sovet dövrü hüquqsünaslığında, obyektiv və subyektiv faktorların məhkəmə qərarlarına təsirini öyrənmək məqsədi ilə intensiv (fəsiləsiz, ardıcıl) tədqiqatlar aparılmışdır.

İkincisi, sosial hüquqi tədqiqatlar hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti, eyni zamanda onun bu və ya digər aspektlərini öyrənmək məqsədilə, **bütöv fəaliyyətini əhatə etməyə də bilər**. Məsələn, hər dövrdə olduğu kimi aparılan sosial hüquqi tədqiqatların əsas lokal predmetini təşkil etmişdir:

- **məhkəmə xətələri (səhvləri);**
- məhkəmə qərarlarının effektivliyinə dair şikayətlər;
- **ədliyyə və məhkəmə orqanlarının kadr heyətinin tərkibinə dair iradlar;**
- məhkəmə araşdırmalarının keyfiyyətinə dair interdiktlər.

Hüquqpozuntusunun və **hüquqi məsuliyyətin (ilk növbədə cəza) tədqiqi, olduqca** qədim tarixə malik olmaqla tamamilə qanunauyğun prosesdir.

Dövlətin və cəmiyyətin hüquqpozuntusuna, xüsusilə də onun daha təhlükəli, ağır təzahür formalarına qarşı uğurlu mübarizəsi, yalnız və yalnız sosial və hüquqi təzahürlər və proseslərlə şərtləşən amilləri müəyyən etməklə mümkündür:

- hüquqpozuntusu törətmək və ya buna təhrik etmə, sövqetmə;
- törədilən hüquqpozuntusunun motivləri;
- hüquqpozuntusu törədənin şəxsi keyfiyyətləri;
- hüquqpozuntusunun təzahürləri haqqında səhih informasiyaların əldə olunması.

Hüquqpozuntusunun törədilməsi sayını, onun **yaradan səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılması** hesabına, məhz əhəmiyyətli **dərəcədə azaltmaq olar**. Orta əsrlərdə cinayətkarlara və digər hüquqpozanlara qarşı mübarizə tədbirləri çərçivəsində onların qəddarcasına, amansızlıqla **cəzalandırılmanın effektivsizliyi**, mübahisəsiz və aşkar fakt olmuşdur.

Cinayətkarlıqla və digər hüquqpozmaların növlərinə qarşı müvəffəqiyyətli, **uğurlu mübarizə**, yalnız **sosial hüquqi tədqiqatların köməyi** ilə mümkündür. Bu

tip sosial hüquqi tədqiqatların **3 əsas istiqamətini fərqləndirmək olar**:

- hüquqpozuntularının vəziyyətinin öyrənilməsinə dair tədqiqatın aparılması, onun **dinamikası, strukturu, regionlar üzrə yayılması, cinayətkar aləmin təşkili** və s. cəhətləri;

- cinayətkarlığın **səbəblərinin tədqiq edilməsi**, o cümlədən hüquqpozuntusunun törədilməsinə səbəb olan **cinayətkarın şəxsiyyəti, sosial və hüquqi faktorlar**, həmçinin **viktimologiya** (latın; viktima-qurban, cinayətkarın qurbanı) problemi, yəni **cinayətin genezisində zərərçəkənin davranışının rolunun öyrənilməsi**;

- **cəmiyyətin və dövlətin gördüyü tədbirlərin tədqiq olunmasının effektivliyi, həmçinin hüquqpozuntusu törədənin islah olunması və yenidən tərbiyələndirilməsi**.

V Mövzu: Sosial hüquqi tədqiqatların metodları.

1. *Sosial hüquqi tədqiqatların metodlarının spesifik xüsusiyyətləri.*

2. *Sosial hüquqi tədqiqatların əsas prosedurları.*

3. *Sosial hüquqi tədqiqatların nəticələri.*

1. **Sosial hüquqi tədqiqatların metodlarının spesifik xüsusiyyətləri.**

Sosial hüquqi tədqiqatların **obyekti və predmetinin spesifik xüsusiyyətləri** nəzərə alınmaqla aşağıdakı **metodları tətbiq edilir:**

- vahid informasiyanın **toplanması və öyrənilməsi:** hüquq normalarının təfsiri, bilavasitə müşahidə, sorğu, analiz (tənqid), sosial hüquqi eksperiment (sınaq) metodları;

- toplanmış **materialların ümumiləşdirilməsi üçün statistik və riyazi metodlardan** istifadə edilməsi;

- bütün tədqiqat proseslərində **məntiq metodunun** tələblərinin tətbiqi.

Sosial hüquqi tədqiqatlarda **hüququn təfsir** edilməsindən **istifadə olunması**, hüquq normalarının **effektivliyi**, konkret hüquq münasibətləri prosesində hüquq **normalarının realizasiyası**, hüquqpozuntusunun **səbəbləri** və s. proseduralar hüquq normaları predmetin **mühüm hissəsi kimi çıxış** edir və onun **tədqiq edilməsi ilə şərtləşir.**

Tədqiq edilən normaların məzmununu, hüquq normalarının təfsir edilməsinin ənənəvi metodlarının köməyi ilə üzə çıxarmaq olar. Bu ənənəvi metodlara daxildir:

- qrammatik;

- məntiqi;

- sistemli;

- tarixi;

- funksional.

Hüquq elminə, bu məqsədlərin realizasiyası üçün göstərilən metodlardan başqa hər hansı metoda məlum deyildir.

Sosial hüquqi tədqiqatların *spesifik metodları* kimi, **bilavasitə** müşahidə, sorğu, yazılı mənbələrin analizi, sosial hüquqi eksperiment (sınaq) çıxışdır.

Əhali və başqa şəxslər arasında aparılan *sorğu ictimai rəyin üzə çıxarılması*, hüquq düşüncəsinin və hüquqi mədəniyyətin vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə keçirilir. Standart anketdə nəzərdə tutulan suallara **respondentlərin (sorğuda iştirak edənlər) cavablandırılması praktikasından** geniş istifadə edilir. **Cavab yazılı (literal) formada verildikdə müvafiq anket doldurulur, şifahi (verbal) müsahibə formada isə sadəcə cavablandırılır.**

Müasir dövrdə sosioloqlar, sorğu keçirilən **respondentlərdən**, onların bütün *həqiqətləri söyləməmələri* üçün mürəkkəb, lakin uğurlu metodika işləyib hazırlamışdılar. Məhz, anket sorğusu əsasında cəmiyyətin və dövlətin predmet-praktiki fəaliyyətinə, hüququn təsir qüvvəsinin mühüm məsələlərinə, dövlətin siyasətinə və digər təzahürlərə, proseslərə dair **səhih qiymətli informasiya** əldə edilir.

Əhalinin hüquqi düşüncəsinin səviyyəsi, hüquqi təminatı, bölüşdürdüyü dəyərləri **müəyyən etmədən**, qanunvericilik və onun **praktikada tətbiqinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış faydalı tövsiyələr vermək olmaz.** Ona görə də, standart anket sorğularının keçirilməsi **sosial hüquqi tədqiqatlarda aparıcı metod kimi** qəbul edilir. Anket sorğusu vasitəsi ilə üzə çıxarılan rəy, cəmiyyətin yalnız bir hissəsinin, əhaliyə münasibətdə isə hökumətin siyasi-hüquqi praktikasında mövcud olan ayrıca tədbirlərini əhatə edir.

Məlumdur ki, hətta **səhih informasiyaya etiraz etmək** istəyən **hüquqşünas-sosioloqlar**, ilk növbədə tədqiq edilən hüquqi təzahürləri və proseslərin **rəsmi qiymətləndirilməsi mənbələrini xartarmağa** çalışırlar. Bu mənbələr isə dövlət orqanları və digər yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqtətbiqetmə aktları və digər yazılı mənbələridir. İdarəçilik orqanlarının, müəssisələrin, kontorların (müxtəlif növ iş qəbul, məzuniyyət, işdən azad edilməsi və s.) küt-

ləvi şəkildə qəbul etdikləri aktlar, məhz etibarlı mənbələrdən hesab edilirlər.

Hüquqtətbiqetmə məzmunlu aktlardakı **çoxsaylı informasiyalar**, yalnız onların **ciddi analizi və qiymətləndirilməsi** prosesindən sonra elmi tədqiqatlara cəlb edilməlidir. Eyni zamanda əldə edilmiş bu **informasiyaların mötəbərliyi, həqiqiliyi**, hətta qanunun tələblərinə **uyğun olmamasına** dair əsaslı **yoxlamalar (dokimasiya), dürüştləşdirmələr (difensiya)** aparılmalıdır.

Tədqiqat **iki idrak vəzifəsinə** riayət etməlidir:

- hüquqtətbiqetmə **aktının həqiqi (əsl)** olmasına;
- qəbul edilmiş qərarın **qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun və faktiki vəziyyətdə** hərtərəfli xarakteristikasının aparılmasına.

Bu vəzifələri müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün, tərkibinə görə hüququn təfsir edilməsi metodundan fərqlənməyən: tərkibində **qrammatik, məntiq, sistem, tarixi və funksional** metodlardan ibarət olan **analiz (tənqid) metodu** tətbiq edilir. Onların əhəmiyyətsiz fərqi isə konkret qaydalarla, **tədqiq edilən təzahürlərin spesifikliyi** ilə şərtləşir.

Hüquqtətbiqetmə və digər hüquqi aktların tədqiqi prosesində səhih, mötəbər faktların üzə çıxarılması, məhz gələcəkdə siyasi-hüquqi praktikanın **nəzəri analizi üçün etibarlı fundament** yaradır. Eyni zamanda hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, öz növbəsində **sorgu ekspertləri** vasitəsilə əlavələr və dəqiqləşdirmə aparılmasını, həmçinin sosial hüquqi tədqiqatların predmetinə, məzmununa dair mətbuat materiallarının digər mənbələrin öyrənilməsini də əhatə edə bilər.

Empirik informasiyaların toplanmasında, xüsusi metod kimi bilavasitə **müşahidə metodu** çıxış edir. Məhz, tədqiqatçı müşahidə metodu vasitəsilə real həyatda mövcud olan bu və ya digər təzahürün hansı qaydada fəaliyyət göstərməsini, mətbuatda və digər yazılı mənbələrdə necə təsvir edilməsi və qiymətləndirilməsini müəyyən edir.

Sosioloqlar **2 növ müşahidədən** istifadə edirlər: **sadə və daxilolma**.

Sadə müşahidə onunla xarakterizə edilir ki, tədqiqatçı **müşahidə qrupunun tərkibinə daxil olmur** və kənar müşahidəçi kimi çıxış edir. Daxiletmə müşahidə isə, tədqiqatçının müşahidə qrupunun tərkibinə üzvü kimi daxil olmasını, lakin bir çox hallarda **anonim saxlanması** şərtini nəzərdə tutur. Belə ki, tədqiqatçı taks sürücülərinin **hüquqi statusu problemlərini** öyrənmək məqsədi ilə, **taksi sürücüsü** kimi işə düzələ bilər. Hətta **səfil həyat** sürənləri öyrənmək üçün tədqiqatçı bir müddət onlara qoşularaq, **bu sosial kateqoriyanın həyat tərzini müşahidə** edə bilər. Bilavasitə müşahidə metodunun köməyi ilə **alınmış biliklər, tədqiqata çox böyük fayda verir** və hətta digər mənbələrdən əldə edilmiş informasiyalarla **müqayisə edilə bilməz səviyyəyə** çatır. Bununla belə, müşahidə prosesində qeyri-dəqiqlik ola bilər ki, tədqiqatçı bu cəhətə də diqqət verməlidir.

Sosial hüquqi tədqiqatlar prosesində **eksperiment (sınaq) metodunun** özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, **tədqiqatların effektiv** gücünün müəyyən edilməsində, progressiv (mütərəqqi) normativ göstərişlərin və qərarların hüquq münasibəti iştirakçılarında təsirinə **məqsədmüvafiqliyinin** öyrənilməsində, sosial hüquqi eksperimentdən istifadə yaxşı nəticələr verir. Eksperiment normalar, **ölkənin məhdud ərazisi və ya hüquq subyektlərinin kiçik dairəsi** ilə məhdudlaşa bilər. Bu halda ölkənin qalan ərazisində və ya digər subyektlərində əvvəlki **normalar qüvvədə** qalır.

Məsələn, əhəlinin tibbi sığortaya cəlb edilməsi və bilavasitə tibbi xidmətlər göstərilməsi prosesinə **eksperiment olaraq Mingəçevir və Yevlax şəhərlərindən** başlanılmışdır. Sosial tədqiqatın obyektivi olan bu şəhərlərin tibbi müəssisələrinin **tibbi sığortanın tətbiqi** üzrə praktiki fəaliyyəti və **həyata keçirilən eksperiment**, ölkənin qalan hissəsi üçün çoxillik təcrübənin reallaşdırılmasında əsas hüquqi baza rolunda çıxış edərək, əhaliyə tibbi xidmətlərin yaxşılaşdırıl-

ması, sığorta sisteminin effektiv tətbiq edilməsi, sığorta olunan vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin qorunması və s. **kompleks məsələlərə dair mühüm funksiyaları** yerinə yetirmişdir.

Sosial hüquqi eksperiment haqqında **qərar müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanları** tərəfindən verilir. Lakin hər bir hakimiyyət qolu, öz hüdudları çərçivəsində eksperiment keçirə bilər. Belə ki, qanun normaları üzrə eksperiment yalnız, qanunverici orqanın qərarından sonra həyata keçirilə bilər. Hökumətin normayaradıcılıq fəaliyyəti üzrə eksperimenti, öz səlahiyyətlərinə aid sahə üzrə keçirilir və bu səlahiyyət müstəsna olaraq hökumət orqanının prioritetidir. Eksperimentin gedişini **alim-hüquqşünaslar izləyə bilər** və əldə olunmuş məlumatları **obyektiv konstatasiya (şərh etmək, ifadə etmək)** edərək, qüvvədə olan mövcud qanunvericiliyin **təkmilləşdirilməsinə** dair təkliflər verə bilər.

Sosial hüquqi tədqiqatlarda, *materialların ümumiləşdirilməsinin statistik və riyazi metodları*: bilavasitə **müşahidə, sorğu, analiz, yazılı mənbələr və sosial eksperiment** gedişində əldə edilmiş vahid faktlar haqqında, statistik ümumiləşdirmə tələb edir. Hüquqşünaslıqda, əsasən, *qruplaşdırma metodunun* köməyi ilə və ən çox **sadə ölçmə üsullardan istifadə edilir**:

- **ordinar (adi) şkaladan;**
- **nominal (nisbi) şkaladan.**

Qruplaşdırma metodu, öyrənilən təzahür vahidlərini, müvafiq obyektin **mahiyyət əlamətlərinə** görə **eynicsimli qruplar** üzrə **bölüşdürülməsini** nəzərdə tutur. Belə ki, normativ hüquqi aktların növləri və onu qəbul edilmə tarixi, müddəti və fəaliyyət sahəsi üzrə qruplaşdırma, məhz qruplaşdırma metodunun öyrənmə predmetinə daxildir. Qruplaşdırma metodunun **tipik nümunəsi** kimi, məhkəmə tərəfindən cinayət və mülki işlərə dair **təqsirləndirilənin kartoçasının** (kataloq) **qeydiyyat hesabı (uçot)** və analizinə dair **məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin statistik müşahidəsini** göstərmək olar.

Qruplaşdırma metodununun köməyi ilə ən elementar **hesablama əməliyyatı** həyata keçirilir:

- **bölüşdürmə sıxlığı, tezliyi** müəyyən edilir;

- **modal** (*modal: mühakimənin doğruluq dərəcəsini göstərən kateqoriya*) sıxlıq, bir-birinə yaxınlıq üzrə orta təmayülün, **meyletmənin** (*tendensiyanın*) **axtarışı aparılır;**

- **sıraların dinamikliyi tərtib edilir və s.**

Müasir hüquq ədəbiyyatlarında, tədqiq edilən obyektlərdə **kvantifikasiya** (miqdarı təyin etmə) **metodundan** istifadə edilməsi, nəticə etibarlı ilə **kəmiyyət (say) ifadəsində olan problemlərin, keyfiyyət əlamətlərinə** diqqət verilməsini müəyyən edir.

Göstərilən metodun köməyi ilə müşahidə edilən təzahürlərin az və ya çox **miqdarda ranqlara (dərəcələrə)** bölünməsi əlaməti həyata keçirilir və bundan sonra hər bir ranq müəyyən edilərək **müvafiq balla** qiymətləndirilir. Verilmiş **bal indeksi**, bir qədər sadələşdirilmiş **say (kəmiyyət) nisbətində**, müxtəlif formalar arasından özünü göstərərək fərqlənmiş ranqa **keyfiyyət forması** verir.

Məhz, qruplaşma metodu, bu və ya digər əlamətlər arasında münasibətlərin və əlaqələrin olub-olmamasının **təyin edilməsinə** imkan verir. Lakin bu əlaqələrin nə ilə bağlı olmasını heç də həmişə göstərilən üsulların köməyi ilə **müəyyən etmək olmur:**

- **bu təsadüfüdür və ya qanunauyğun faktorların hesabına olan əlaqələrdir?**

Həmçinin:

- **sıxlıq göstəriciləri və əlaqə formalarında təyin etmək olmur?!**

Bununla belə, bu məlumatlar tədqiqat əlaqələrinin təbiətinin müəyyən edilməsində, dərketmənin zəruri mərhələsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əlaqələrin **sıxlığına (bağlılığına) dair bilik**, tədqiqat prosesində **müşahidə olunmayan** bu əlaqələrin, məlum olan təzahür əlaqələrinin mövcud olmasının gözlənilməsi və ehtimalı dərəcə-

sinin olub-olmamasına dair nəticə çıxarmağa imkan verir. Çünki, məhz əlaqə formaları, **bir əlamətin dəyişməsi nəticəsində, digər əlamətdə baş verən dəyişikliyin istiqamətini** göstərir.

Müasir statistika kifayət qədər inkişaf etmiş **korrelyasiya sistemi** (müqayisə edilən anlayışların bir-birindən aslığı) metodlarının tətbiq edilməsini müəyyən edir və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- tədqiq edilən faktorlar arasında əlaqələrin olmamasına dair mübahisəsiz sübutlar əldə etmək;
- mövcud əlaqələri təyin etmək, onun sıxlığını və formasını müəyyən etmək;
- çoxfaktorlu analiz aparmaq.

Riyazi-statistik metodlar arasında **korrelyasiya əlaqələri sıxlığının ölçülməsi**, mürəkkəb və daha dəqiq metodlarla müqayisədə çox sadə, lakin daha az **dəqiqliyə** malikdir. Bu metodlardan biri **korrelyasiya ranqları** göstəricilərinin tətbiqi metodudur. Metoddan hər yerdə, yəni korrelyasiya əlaqələrinin ölçülməsi zərurəti yaranan bütün proseslərdə istifadə olunur. Digər tərəfdən korrelyasiya metodu, obyektin əlamətləri arasında sıxlıq dərəcəsinin ölçülməsində **yeganə üsul olmaqla**, ölçülmənin dəqiq saylarının (kəmiyyətinin) müəyyən edilməsində **sona qədər iştirak** edir və aşağıdakıları əhatə edir:

- **cinayət növlərinin ictimai təhlükəlik dərəcəsinin ölçülməsi**;
- **cəzanın ağırlığı və digər üzə çıxan, məlum hadisələrin ölçülməsi**;
- **qiymətləndirmənin “böyük” (ağır) və “kiçik” (yüngül) anlayışının keyfiyyət xassələrinin köməyi ilə onun differensiya dərəcəsinin aydınlaşdırılması.**

Korrelyasiya ranqlarının göstəriciləri, yalnız **qarşı-qarşıya** qoyulan əlamətlərin dəyişikliklərini nəzərə alır. Lakin statistik prosesin əlaqələr sıxlığı xarakteristikası aşağıda göstərilən **vəziyyətdən (şəraitindən) heç də az əhəmiyyətli deyil:**

- belə ki, bir halda əlamətin (faktorun) əhəmiyyətli **dəyişməsi**, öz ardınca digərinin, onunla əlaqəli olanın da **dəyişməsini müəyyən edir**,

- digər bir başqasında isə daha **az, zəif dəyişikliyə** səbəb olur.

Ancaq sıxlıq əlaqələrinin daha dəqiq və korrelyasiya rəqindən fərqli **koffisientini isə**, daha **mürəkkəb metodların** köməyi ilə müəyyən edib üzə çıxarmaq olar.

Hüquqşünaslıqda daha bir, lakin çox perspektivli statistik **metod istiqaməti**, hüquq və digər təzahürlərin strukturu, onların funksiyası və digər təzahürlərlə əlaqələrini araşdıran- **riyazi modelləşmə metodunun əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir**. Riyazi model tədqiq edilən təzahürlərin, simvolik formada onun daxili və yaxud xarici struktur və kəmiyyət (say) əlaqələrinin **riyazi icmal, ümumiləşdirilməsi kimi başa düşülür**. Bu baxımdan riyazi model öz formasına görə təqdim edir:

- **bərabərlik və ya onun sistemi;**
- **riyazi funksiya;**
- **məntiqi-riyazi formul;**
- və yaxud tədqiq edilən təzahürlərin başqa riyazi üsullarla modelləri.

Riyazi modelləşmə sahəsində **təcrübənin olmamasına** baxmayaraq, onun hüquq elmində tətbiq edilməsi məqsədəmüvafiq hesab edilir. Məhz, kriminologiyada düzgün qaydada qurulmuş və yoxlanılmış **riyazi modelləşdirmə, cinayətkarlığın dinamikası və vəziyyətinə dair müəyyən faktorların təsvir etməsini dəqiq təyin etməyə imkan** verir. Əgər baxılan faktorlar cinayətkarlığın dinamikasına əhəmiyyətli təsir göstərsə, məhz riyazi model bu təsirin kəmiyyət (say) tədbirlərini dəqiq müəyyən edir.

Korrelyasiya əlaqələri və onların **riyazi model düzülüşü**, məhz statistik qanunauyğunluğu tənzedicisi kimi dərk edir və oxşar faktların, hadisələrin kütləvi əlamətlərinin və ya ardıcılıqla və ya təkrar olunan hər hansı bir **xassələrini təqdim** edir. Növbəlikdə

və ya tək faktların yerləşməsində (düzülüşündə) **tənzimlənmənin tapılması və müəyyən şəraitdə təkrarlanmanın aşkar edilməsi, öz növbəsində qanunauyğunluğun tapılması** deməkdir.

Statistik qanunauyğunluqların **qnosoloji** (idrak nəzəriyyəsi) **təbiəti**, obyektiv sosial qanunlardan, o cümlədən hüquqi təzahürlərin qanunauyğun fəaliyyəti və **inkişafıda daxil olmaqla fərqlidir**. Baxmayaraq ki, bu qarşılıqlı əlaqə, hər iki kateqoriyadan uzaq deyil.

Obyektiv sosial, o cümlədən hüquqi **qanunauyğunluqlara** və onların mahiyyətinin ümumi, zəruri və sarsılmaz əlaqələrinə, **mövcud əlaqə əlamətlərinin obyektiv qanunauyğunluqları keyfiyyətində** baxılmalıdır. Eyni zamanda bu qanunauyğunluqlar real həyatda **mütləq, “təmiz” növdə mövcud deyildir**. İfadə forması kimi **obyektiv qanunların statistik qanunauyğunluğu, yalnız sarsılmaz** əlaqələri təkrar edən, **obyektiv qanunauyğunluqlarla determinasiya** (bütün hadisələrin qanunauyğunluq və səbəbiyyət əlaqəsi) etməklə və eyni zamanda xarici və təsadüfi faktorlardan asılı olur. Bundan əlavə, statistik qanunauyğunluq həqiqi olmayan, **yalan əlaqələri əks etdirsə də, onun əsas səbəbləri açıldıqda bu saxtakarlıq da yox** olur.

Nəticə etibar ilə statistik qanunauyğunluq zəruri olanı üzə çıxara **bilmir** və nəticədə statistik analiz prosesində öyrənilən təzahürlərin məcmusuna münasibətdə təkzib olunmaz üstünlüyə malikdir. Bu qanunauyğunluqlar təzahürlərin bütün **məcmusuna şamil olunması** şərti xarakter daşıyır və **problematik xüsusiyyətlərə** malikdir. Əslində nəzəri cəhətdən statistik **sxem öz-özlüyündə heç nəyi sübut edə bilmir**, yalnız prosesləri **illüstrasiya (əyanilik, əyani göstərmək)** edir. Çünki, onun ayrı-ayrı elementləri yalnız, **nəzəri cəhətdən aydınlaşdırılır**.

Çoxölçülü korrelyasiya analizi, geniş faktorların əlaqə məcmusunu əks etdirməklə yanaşı, konkret-tarixi şəraitdə mahiyyəti üzrə müşahidə edilən obyektin xarici əlaqələri və asılılığını müxtəlif, dəyişkən və tamamilə **yenidən təkrar** edir. Bütün bunlar sonda ona gətirib çıxarır ki, alınmış biliklər əsas sualları **hall etmir**:

- **həqiqi obyektiv qanunauyğunluğu hansıdır?**
- **müşahidə edilən statistik qanunauyğunluğun əsasında nə dayanır?**

Nəticədə, axıra qədər **konstatasiya edilmiş statistik** və ümumiləşdirilmiş faktlar və onların **korrelyasiya əlaqələri həll edilmiş qalır**. Ona görə də, yeganə və ümumiləşdirilmiş faktlar, hüquq elminin əsaslarına müvafiq olaraq hərtərəfli nəzəri analiz edilməlidir.

2. Sosial hüquqi tədqiqatların əsas prosedurları.

Sosial hüquqi tədqiqatlarda ən çox rast gəlinən **5 prosedur** fərqləndirilir:

- tədqiqatın proqramının tərtib edilməsi;
- empirik informasiyanın toplanması;
- məlumatların işlənməsi və ümumiləşdirilməsi;
- elmi analiz və məlumatların analizi;
- tədqiqatın nəticələrinin yazılması.

Birinci prosedur üzrə **sosial hüquqi tədqiqatlara** yazılı sənədlər, tədqiqatçı kollektivi tərəfindən hazırlanmış metodoloji, nəzəri və təşkilatı proseduralar daxil edilmişdir. Məhz, bu prosedurlar predmetin dərk edilməsi və tədqiqatın məqsədlərinə nail olmaq **proqramını əhatə edir**. Sosial hüquqi tədqiqatın **proqramının hazırlanması ilə** birinci prosedur üzrə tədqiqatın məzmun və məqsədlərinin müəyyən edilməsi prosesi başa çatır.

Bu mərhələdə **tədqiqat formasının nümunəsi hazırlanır, müxtəlif növ sorğu vərəqələri, digər forma sənədlər** tərtib edilir. Bu sənədlərin məzmununu, tədqiqatda **iştirak edənlər və icraçılar haqqında unifikasiya edilmiş məlumatlarla təmin** edilir. Anketlərin və digər tədqiqat sənədlərinin **yararlılığının yoxlanılması** məqsədi ilə ilkin məlumatın, informasiyanın əldə edilməsinin **pilot layihələri adlanan yoxlama (sınaq) tədqiqatları** həyata keçirilir. Bu prosedurlar gedişində informasiyaların toplanması, onların **az qisim məcmusunun tədqiq edilməsi və nəhayət tədqiqatın işlə-nib tamamlanması prosesi** baş çatır.

Sosial hüquqi tədqiqatların **ikinci proseduru**, ilkin informasiyanın toplanması və ya sosioloqların dili ilə **ifadə etsək-səhra (çöl) tədqiqatı mərhələsini** əhatə edir. Müasir sosiologiya yeganə, tək **factların toplanması və öyrənilməsi üçün kifayət qədər geniş metodlar şəbəkəsinə** malikdirlər. Bu metodlar şəbəkəsi yazılı sənədlərin analizi, bilavasitə müşahidə, sosial hüquqi eksperiment (sınaq) və s. ibarət ola bilər. Məlumatların toplanması üçün **proqramda nəzərdə tutulan və tətbiq edilən işlənilmiş tədqiqat formalarından da, istifadə** etmək olar. Bu mərhələdə yalnız **2 əsas vəzifə** həll edilir:

- toplanmış informasiyaları proqramda nəzərdə tutulan sayda təmin etmək olduqca zəruridir, əks halda tədqiqat mötəbər (tanınmayacaq) olmayacaq;

- keyfiyyətli materiallar (məlumatlar) toplamaq, yəni elə informasiyalar əldə etmək lazımdır ki, bu məlumatlar təqdim edən obyektin həqiqi vəziyyətinə uyğun olsun və real vəziyyəti əks etdirdirsin.

Bu vəzifələrə çatmaq üçün müəyyən edilmiş **səlahiyyətli şəxslər və ya digər üsullarla intervü alanlar tərəfindən təlimata ciddi əməl** edilməsi zəruridir.

Sosial hüquqi tədqiqatların üçüncü proseduru, səhra (çöl) tədqiqatları prosesində əldə edilmiş məlumatların **işlənilmiş hazırlanması, ümumiləşdirilməsi və ilkin informasiyaların statistik analizini əhatə** edir. Göründüyü kimi, üçüncü prosedur üzrə informasiyanın statistik analizi kifayət qədər geniş həcmdə olduğu üçün, onun həyata keçirilməsində müasir hesablama texnikasından da istifadə edilir. **Çoxfaktorlu analizin müvəffəqiyyətlə aparılması və tənəzzül (tərəqqiyə zidd) göstəricilərini təyin etməyə də, əlverişli şərait** yaradır.

Statistik analiz gedişində **ilkin informasiyanın, məlumatlarının izah olunmasına və əsaslandırılmasına zərurət var**. Statistik analiz gedişində formalaşmış, yaradılmış əlaqə və münasibətlər öz-özlüyündə **heç nəyi sübut etmir**. Çünki, bu məlumatlar **həm**

həqiqi, həm də xəyali (zahiri, saxta, uydurma) əlaqələr məzmununa malik olur. Həqiqi əlaqə və münasibətləri müəyyən edib üzə çıxarmaq üçün onları ümumi hüquq nəzəriyyəsi və ya digər hüquq elmləri mövqeyindən aydınlaşdırmaq lazımdır.

Ona görə də sosial hüquqi tədqiqatların mühüm mərhələsi kimi **elmi analiz və məlumatların izah** edilməsini əhatə edən **dördüncü prosedur** çıxış edir.

Statistik qanunauyğunluqları və digər başqa elmi faktları şərh etmək, deməli onun hüquq elmi sistemində yerini təyin etmək, mahiyyətini açmaq, elmi biliyin digər komponentləri ilə əlaqə faktları müəyyən etmək, artıq sübut edilmiş həqiqəti bir daha təsdiq etmək anlamındadır. Şərhetmənin **məntiqi izahı kimi deduksiya metodu** tətbiq edilir, yəni xüsusi olaraq ümumi və qəti ümumiləşdirmə yekunun müəyyən edilməsi proseduru. Ona görə də şərhətmənin zəruri komponenti kimi statistik qanun və müvafiq **fakt** çıxış edir və beləliklə, elmi nəticələrin əsaslarının nəzəri sistemi izah edilir.

Beşinci prosedur üzrə keçirilən sosial hüquqi tədqiqatların və məlumatların nəzəri analizi və bu əsasda alınmış nəticələr, elmi hesabat formasında məqalə və digər publikasiya növündə elmi ictimaiyyətə çatdırılır və analoji elmi tədqiqat araşdırma işlərində istifadə edilir.

Beləliklə, sosial hüquqi tədqiqatların **hər bir proseduru**, məxsusi məzmunu malik olmaqla tədqiq edilən obyektə dair yeni informasiya əldə edilməsi üçün, müəyyən **məcmu addımların atılması məqsədini** daşıyır. **Məhz, son yekun nəticəyə dördüncü prosedurun** keçirilməsindən sonra informasiyanın sosioloji müşahidəsi gedişində əldə edilmiş izahetmələrlə nail olmaq mümkün olur. Əvvəlki mərhələlərdə, zəruri olan **hazırlıq xarakterli işlər** aparılır ki, bununla da sosial hüquqi prosedurlar öz aralarında sarsılmaz yerarxik əlaqələr taparaq, bu əlaqələri qururlar.

Sosial hüquqi prosedurların **yerarxik məzmunu aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:**

- bir prosedur fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin yekunu, digər prosedurun əsası kimi çıxış edir. Sosioloji informasiyanın toplanması məqsədilə keçirilən sosioloji müşahidə ilkin, birinci tədqiqat mərhələsində hazırlanmış proqram və tədqiqat forması əsasında aparılır. Əldə edilmiş informasiya ümumiləşdirilmiş və statistik cəhətdən araşdırıldıqdan sonra, onun nəzəri analizi icra edilir. Tədqiq edilmiş materialların nəticələri geniş elmi ictimaiyyətə, həmçinin tədqiqat kollektivlərinə elmi işin məqalə, monoqrafiya və digər elmi publikasiya formasında çatdırılması ilə yekunlaşır.

- hər bir sosial hüquqi tədqiqatın (mərhələlər çərçivəsində) proseduru, tədqiqat strukturundakı digər prosedurlara münasibətdə dəqiq müəyyən edilmiş prosedura malikdir. Məhz, məntiqi dərk etmə metodu, tədqiqat kollektivlərinin ardıcılığı pozmaq arzularının əksinə olaraq ciddi müəyyən edilmiş prosedurları gözləməklə növbəliliyə əməl edilməsini tələb edir.

- sosial hüquqi tədqiqatlar, hər bir tədqiqat üçün vacib olan səhih, həqiqi, əsl elmi, obyektiv və təmsil olunmuş informasiyaya yalnız ardıcıl, məqsədyönlü və düzgün keçirilmiş tədqiqat prosedurları şərti ilə nail ola bilər. Hər bir elmi dərk etmə formasında olduğu kimi, sosial hüquqi tədqiqatlarda da, yararsız (zay) tədqiqatlar qəbul *edilməməlidir*.

Tədqiqatın bir mərhələsində əldə edilmiş **informasiyalar**, digər tədqiqatların başlanğıcı, əvvəli kimi çıxış edir və bütün mərhələlərdə ardıcılıqla alınmış və yalnız keyfiyyətli informasiya, sosial hüquqi tədqiqatların **uğurunu təmin** edir. Əksinə, tam və ya dəqiq olmayan informasiya, digər mərhələlərdə hətta bütün zəruri prosedur qayda şərtlərinin yerinə yetirilməsi şəraitində, *səhih olmayan nəticələrə* gətirib çıxarır.

Elmi analiz, obyektiv-səhih nəticələrə o halda əsaslanmalıdır ki, təqdim olunmuş fəaliyyət obyektiv-hüquqi informasiyaya malik olsun. Bununla belə, keyfiyyətli ilkin informasiya *statistik və nəzəri analiz mərhələlərində səhvlərin olmamasına təminat verir*. Yalnız

sosial hüquqi tədqiqatlarda düzgün metodların istifadəsi, müvafiq elmi və ya praktiki problemin həll edilməsi üçün obyektiv-həqiqi biliyi və bütövlükdə tədqiqatın uğurlarını təmin edir.

3. Sosial hüquqi tədqiqatların nəticələri.

Sosial hüquqi tədqiqatlar predmetin ətraflı, müfəssəl təsvir edilməsi ilə başa çatır və araşdırılan predmetin bu və ya hər hansı **başqa növdə** mövcud *olub-olmaması* səbəblərinə aydınlıq gətirilir. Tədqiqatçı kollektivi, eyni zamanda tədqiqat predmetini **cəmiyyət, dövlət və ya şəxsiyyət** münasibətləri kontekstində təkmilləşdirilməsi yollarına **dair təkliflərinin formalaşdırması istiqamətini də, müəyyən edir.** Predmetin göstərilən keyfiyyətləri əlyazma işi və ya elmi publikasiya: **monoqrafiya, kitabça (broşura), məqalə və s. formada** təqdim etmək olar. Bu təsvirlərdə əsas diqqət mövcud əlamətlərin tədqiq edilən təzahür əlaqələrinə, onun məzmununun açılmasına, xarakteristikasına, keyfiyyət tərəflərinə, xarici faktorların təsbitinə (fiksiyasına) və mövcud təzahürlərin **pozitiv və ya neqativ təsirlərinə yönəlir.**

Tədqiqatın nəticələrinin ifadə edilməsi mərhələsində **elmi fakt, nəzəri biliyin inkişafı** üçün öz əhəmiyyətini saxlayır. Çünki, yeni elmi biliyin **nəticələri**, bu mərhələnin müvafiq **dərketmə formalarının:**

- anlayışların,
- mülahizələrin,
- hipotezlərin,
- **prinsiplərin və s. kateqoriyalarının obyektinə** çevrilir.

Eyni zamanda faktların böyük hissəsi, tədqiqatların **“hüddüdlərini”** keçməsi və artıq yeni nəzəri biliyin obyektiv əsasını təşkil etməsi **səbəbindən, alimlər tərəfindən sonrakı proseduralarda istifadə (yararsız və s.) olunmur.** Bununla belə, faktların müəyyən qismindən elmi nəzəri işlərdə **yenidən istifadə edilməsi faktını istisna etmək olmaz.**

Tədqiqatın son mərhələsində elmi faktlardan aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir:

- qüvvədə olan qanunları təfsir etmək, praktiki təşkilat fəaliyyəti, hüquqyaratma və hüquqmühafizə orqanları və digər hüquqi təzahürlər;

- nəzəri əsasları əyani (illüstrasiya) və yazılı formada ifadə etmək. Çünki, abstrakt fikir, uzun müddət real hüquqi təzahürlərdən ayrılı bilməz. Zaman keçdikdən sonra abstrakt fikir real proseslərlə birləşməlidir. Məhz, əyani (illüstrasiya) fakt əsasında hüquq normalarının realizə vəziyyəti, dövlət orqanlarının fəaliyyəti və digər müəlliflər tərəfindən səsləndirilən fikirlərin əsasları haqqında qüvvədə olan qanun çıxış edə bilər;

- oxucuların asan mənimsəməsi üçün mürəkkəb, lakin kifayət qədər dəqiq ifadə olunmuş faktların əsaslarının dərkedilməsi prosesini yüngülləşdirmək. İstənilən nəzəri iş üçün uğurlu, təqdirəlayiq maraqlı nümunələri seçmək zərurəti. Yeni dərkətmə (mənimsəmə) prosesi həm öyrəncilər, həm də mütəxəssislər üçün həmişə çətin vəzifə kimi görünməsi problemini önləmək;

- müvafiq obyektiv real vəziyyətin səhihliyini əsaslandırmaq faktlarından istifadə edilməsi. Belə ki, faktların tədqiq edilən təzahürlərin bütün məcmusunun ümumiləşdirilməsində rolu olduqca böyükdür. Tədqiqatçı, işin nəinki bu və ya digər xüsusiyyətlərini, əlamətlərini konstataasiya etməli, həmçinin nəticə, yekun xülasəni subyektiv təqdimat əsasında deyil, işlərin obyektiv vəziyyətinə uyğun və faktlarla göstərməlidir;

- bu və ya digər sübutların əsaslarının mötəbər olması və subyektivliyi. Məhz, elmi əsaslandırılmanın *kifayət etmədiyinə* dair təsdiq edilmiş real faktlar, ciddi arqument kimi çıxış edir. Lakin bu tələblər, yalnız ifadə edilmiş əsasların mövcud varlığa uyğunluq tələbi kimi qavranılmalıdır. Çünki, tamamilə mümkündür ki, əslində təqdim edilmiş tezislərin əsasları doğrudur. Lakin belə vəziyyətdə, formalaşmış elmi əsasların və empirik müşahidə faktlarının **ziddiyyət təşkil etməsi səbəbləri izah** olunmalıdır.

Tədqiqatın nəticələrinin təqdim edilməsi mərhələsində istənilən səhih, obyektiv, mötəbər fakt, göstərilən funksiyanı yerinə yetirə

bilər. Ona görə də, elmi işin **son məcmusunun seçilməsi**, bir çox hallarda subyektivdir.

Buna da diqqət etmək lazımdır ki, **nəzəri əsaslar və faktların sayı arasında birbaşa** həqiqi əlaqə yoxdur. Heç şübhəsiz ki, **nəzəriyyənin empirik bazasının daha geniş olması**, onun əsaslarının mötəbər görünməsini sübut edir. Lakin, empirik faktların hüquqi kateqoriyalarının, anlayışlarının mötəbərliyini sübut edən, empirik faktların konkret say həddi yoxdur.

Beləliklə, **sosial hüquqi tədqiqatlar** elmi dərkətmə prosesində mühüm rol oynayır və **hüquq elmi üçün etibarlı, fundamental, səhif elmi faktlar yaradır**. Eyni zamanda bu tədqiqatlar, elmi dərkətmənin **erkən mərhələsinə** aid olmaqla, öz-özlüyündə nəzəri nəticələr, xülasələr çıxarmaq **səviyyəsinə** qalxmır. Məhz, **nəzəriyyənin formalaşması prosesi** hüquq elmi predmetinin elmi dərkətmə səviyyəsində keyfiyyətə **yeni mərhələ olmaqla**, elmi biliyin **xüsusi forma və metodlarının** tətbiq edilməsini tələb edir.

VI Mövzu: Hüquq normasının effektivliyinin öyrənilməsi və ölçülməsinin əsas metodikası.

1. *Hüquq normasının effektivliyinin öyrənilməsi.*

2. Hüquq normasının effektivliyinin ölçülməsinin əsas metodikası.

1. Hüquq normasının effektivliyinin öyrənilməsi.

Hüquq normalarının effektivliyinin ölçülməsi üçün bir neçə metodika məlumdur. Məhz sadə, lakin etibarlı metodikanın **əsasını təzahürün sosial məqsədlərə nisbətində**, bu normaların ölçüləri ilə müəyyən edilən **faktiki nəticələri** və onların **hüquq münasibətlərinə təsiri** müəyyən edir. Ayrıca hüquq normalarını, hüquq normalarının məcmusunu, yarım hüquq institutlarını və bütövlükdə hüquq sahəsinin effektivliyini ölçmək mümkündür.

Obyektiv nəticələr əldə etmək üçün **tədqiq edilən hüquqi və sosial normaların məqsədlərini** aydınlaşdırmaq lazımdır. Tədqiq edilən hüquq normasının **sosial məqsədlərini təyin etmək proseduru** isə daha mürəkkəbdir. Müvafiq qanunda və ya digər normativ hüquqi aktla birbaşa göstərilməyən məqsədləri müəyyən etmək xüsusi çətinlik yaradır. Bu halda sənədlərin və ya tədqiq edilən hüquq normaları ilə əlaqəli olan müvafiq aktların preambulasının analizi, aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olan izahedici vərəqi və arayışı və nəhayət normanın öz mətninin **teleoloji analizinin** aparılması tövsiyə edilir. Tədqiq edilən hüquq normasının özünəməxsus məqsədi, məhz hüquqi və sosial təzahürlərin məcmusunu müəyyən etmək, mövcud hüquq normasının dərketmə nəticələrinin təsirini öyrənməkdən ibarətdir.

Hüquq normasının tənziplənməsi predmetini təşkil edən bütün komponentlər, **hüquq normasının təsirini xarakterizə** edir. Xüsusi olaraq dərindən öyrənilən hüquq norması, onun təsiri ilə cəmiyyətdə hansı konkret dəyişiklərin baş verməsini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin tənzipləndiyi hüquq normasının effektivliyinin ölçülməsi üçün ilk növbədə, **bu normanın**

əsasında yaranan konkret hüquq münasibətləri, normaların məzmunu və nəhayət alınmış nəticələrin ümumiləşdirilməsi kontekstində, məqsədə müvafiq hesab edilir. Bu halda diqqət ilk növbədə müqavilənin icrası prosesində baş verən **mübahisəyə, subyektlərin münasibətini** həll etmək məqsədilə hərəkətlərinə və mübahisənin həll edilməsində səlahiyyətli orqanların fəaliyyətinə verilməlidir. Tədqiqatın predmetində, alqı-satqı müqaviləsi **iştirakçılarına münasibətdə**, qüvvədə olan hüquq norması və bu normaın hüquqi vasitələrlə **mühafizəsi və müdafiəsinin** təmin edilməsi dərəcəsi, məhz ilk növbədə nəzərə alınmalı olan **cəhətləri əhatə** edir. Eyni zamanda əsaslandırılmış geniş yekun icmal hazırlamaq üçün son nəticədə, hüquqi və digər təzahürlərin məcmusu, bütün zəruri məlumatları öz məzmununda saxlamaq şərti ilə, **hüquqyaratma orqanının qarşısında dayanan məqsədlərin icrasının da**, hansı səviyyədə təmin olmasını aşkar etməlidir.

Hüquq normalarının effektivliyinin ölçülməsi, onun məqsədləri və əldə olunmuş nəticələri haqqında müəyyən **bilivə malik olmağa tamamilə** kifayət edir, lakin bu tədqiqatın gedişində effektivlik səviyyəsinin dərəcəsinə üzə çıxarmaq məqsədi üçün, açıq-aydın **kifayət etmir**. Ona görə də bunun üçün, **sosial hüquqi faktorların bütün sistemini öyrənmək** lazımdır. Çünki tədqiq edilən hüquq normasının effektivliyinə birbaşa və bilavasitə təsir edən bu normalar və onların məcmusu, sosial hüquqi mexanizmin **təsir gücünü yaradan faktora** çevrilir.

Tədqiqatın **faktiki obyektini** kimi, həm hüquq normasının təsiri-nin nəticələri, həm də **sosial hüquqi mexanizm** və onun fəaliyyəti, ilk növbədə isə hüquq normasının hüquqi və sosial effektivliyi **faktoru**, şərt olaraq göstərilməlidir.

Beləliklə, sosial hüquqi tədqiqatların predmetinin effektiv hüquq norması kimi, məhz ilk növbədə **hüquq norması, onun məqsədi və fəaliyyətinin nəticələri**, həmçinin sosial hüquqi **mexanizm** və onun konkret **hüquq münasibətlərində realizasiyası** çıxış edir.

Tədqiqat predmetinin özünəməxsusluğu, onun hərtərəfli və tam dərk etmə yolları və üsulları ilə müəyyən edilməsini əhatə edir. Sosial hüquqi tədqiqatların gedişində istifadə edilən **effektiv hüquq normaları**, hüquq elminin metodlarının toplanması və analizini əhatə edən **empirik informasiyaların bütün məlum olan və geniş tətbiq edilən formalarından** istifadə edir:

- hüququn təfsiri;
- müşahidə;
- anketləşdirmə;
- müsahibə;
- ekspert sorğusu;
- yazılı mənbələrin analizi;
- statistik ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın ənənəvi prosedurunun məcmusu, aşağıdakı **prosedurlara bölünür**:

- hipotezin formalaşması;
- proqram tərtib edilməsi və tədqiqat forması;
- empirik məlumatların toplanması;
- onun izahı və qiymətləndirilməsi;
- yekun sənədlərin hazırlanması;
- qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər.

Bütün bu **prosedurlar** çox da mürəkkəb deyil və onların müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsi üçün əlavə olaraq prosedur aparılması qaydası və metodikası ilə tanışlıq şərti ilə, uğurla yerinə yetirilə bilər.

Hipotezin formalaşması proseduru onunla şərtləşir ki, tədqiqatçı kollektivi və ya müəllif, ilk növbədə tədqiq edilən hüquq normalarının necə effektiv ola bilməsi və hansı sosial hüquqi faktorların, bu normaların **nəticələrinin qüvvəsinə pozitiv və ya neqativ təsir göstərməsi ehtimalını** aydınlaşdırır. Hipoteza forması, tədqiqatın nəticələrini ən yaxın formada qabacadan görmək qabiliyyətinə malikdir. Bu səbəbdən, hipoteza prosedurunun formalaşması müxtəlif

mənbələrdən alınmış təxmini, qeyri-dəqiq məlumatları yoxlamaq və **eyni zamanda** əlavə əsaslandırılmış, səhih bilikləri əldə etmək məqsədilə sistemləşdirmək funksiyasına malikdir. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-dəqiq, yarımçıq biliklər tədqiqatda mühüm rol (düzgün nəticə çıxarmaq üçün) oynayır və məhz, onların köməyi ilə tədqiqatın forması və proqramı tərtib edilir, həmçinin öyrənməsi lazım olan hüquqi və sosial təzahürlərin məcmusunun dairəsi müəyyən edilir.

Proqram tərtib edilməsi, tədqiqatın konseptual məzmununu müəyyən edən mühüm sənəddir. Eyni zamanda proqramda, tədqiqatın gedişində nəzərdə tutulan təşkilatı tədbirlərin siyahısı hazırlanır. Ümumiyyətlə proqram, **metodoloji və prosedur bölmələrə** ayrılır. **Birinci metodoloji bölməyə daxildir:**

- tədqiqatın obyektı və predmetinin müəyyən edilməsi;
- tədqiqatın məqsədi və vəzifələrinin xarakteristikası, həmçinin tədqiq edilən hüquq normasının məqsədinin göstərilməsi;
- tədqiq edilən hüquq normasının məzmununa sosial hüquqi mexanizmin təsirinin, təsvir edilməsi;
- tədqiqata dair hipotezin irəli sürülməsi.

İkinci **prosedur bölməsi** isə, əsasən tədqiqatın planın tərtib edilməsindən ibarət olmaqla, faktların toplanması və qəbul edilmiş məlumatların işlənilib hazırlanması prosesini əhatə edir.

Tədqiqatın ən mürəkkəb və məsuliyyətli hissəsi isə, tədqiqatın **proqramının tərtib edilməsi** və müvafiq olaraq tədqiqatın araşdırdığı **bütün hüquq normaları** və bu normaların digər **sosial hüquqi faktorların nəticələrinə təsirinin həddudlarının** müəyyən edilməsi problemidir. Bu **problemə daxildir:**

- hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti;
- əhalinin hüquqi mədəniyyəti;
- hüquq qaydasının vəziyyəti;
- dövlətin siyasəti;
- dövlətin siyasi-hüquqi rejimi.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni zamanda mürəkkəb sistemdə çoxsaylı proseslərin və **sosial hüquqi faktorların nəticələrinin tədqiq edilən normalara birbaşa, “təmiz formada” təsiri mövcud olmur**. Bununla belə, hüquq normalarının effektivliyinin tədqiq edilməsi **vəzifələrindən** biri, nəinki onun tənzimlədiyi münasibətləri ölçmək, o cümlədən tədqiq edilən norma nəticələrinin məcmusunda **hansı təzahürün, hansı paya malik olmasını müəyyən** etməkdir. Bu vəzifə, digər **hüquqi faktorların təsiri məcmusunu** “hissələrə bölməklə” həll etməyi nəzərdə tutur. Hüquqi faktorların təsiri məcmusunun hissələrə ayrılmasının **3 yolu** məlumdur:

- riyazi modelləşmə;
- tək fərqli metoddan istifadə;
- ekspert sorğusu.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən heç bir **metod səhifə biliklərlə təmin olunmamışdır**.

Riyazi modeləşdirmə:

- eksperiment (sınaq) tədqiqatlarından kənara çıxmır;
- tək fərqli metodun tətbiq imkanları kifayət qədər məhduddur;
- və ən yaxşı nəticələr **ekspert sorğu** qiymətləndirilməsinin köməyi ilə əldə edilir.

Lakin hər 3 yola aid metodlar tam təkmilləşməyib. İlk növbədə ekspertin qiymətləndirilməsi **subyektiv xarakter daşıyır, intuisiyaya (ehtimalara) əsaslanır** və ona görə də kifayət qədər həcmdə mövcud real vəziyyətdən kənara çəkilir, uzaqlaşır.

Hüquq normalarının **nəticələrinin təsirinin hissələrə bölünməsi üsulu**, tədqiqat forması və empirik informasiya toplanması **metodu** ilə müəyyən edilir və bu zaman ekspertlərin və ya vətəndaşların seçmə üsulla sorğu keçirilməsinin məqsədə uyğunluğu məsələsi həll edilir. Böyük maddi resursları olmayan müəlliflər 15-25 ekspertin sorğusu ilə kifayətlənə bilirlər.

Sorğu keçirmək üçün **anketin hazırlanması** qaydaları, sosiologiya nəzəriyyəsi və sosioloji tədqiqat metodologiyasının tələb-

lərinə uyğun olmalıdır. Xüsusilə də, suallar elə tərtib edilməlidir ki, alınan cavablar **sorğuda iştirak edən şəxslərin qiymətləndirilməsində mötəbər və sistemli rəyin əks olunmasını üzə çıxarsın**. Tədqiqat üçün **zəruri informasiyaları** normativ hüquqi aktlardan, digər yazılı sənədlərdən, mətbuatda dərc edilən publikasiya və digər mənbələrdən də almaq olar. Tədqiqat gedişində toplanmış faktlar və onların ümumiləşdirilməsi, empirik informasiyanın izah edilməsi və qiymətləndirilməsi ilə həyata keçirilir:

- **birincisi**, hüquq normasının sosial və hüquqi effektivlik göstəricisi üzə çıxarılır;
- **ikincisi**, hüquq normasının kifayət qədər yüksək effektiv **olmaması** səbəblərinə aydınlıq gətirilir;
- üçüncüsü, qüvvədə olan hüquq normalarının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər formalaşdırılır.

Adətən **hüquqi məqsədlər**, cəmiyyət və dövlət üçün **neqativ, arzuolunmaz** təzahürlərin istiqamətlərini **minimuma** endirmək, pozitiv və təqdir edilən təzahürləri isə əksinə, **maksimuma** qaldırmağa çalışır. Məhz, tədqiq edilən hüquq normalarının effektivliyinin böyük təsirə malik olması, davranış aktlarında üzə çıxarılan (həm hüququuyğun, həm də hüquqazidd davranış) təsir sferasının bütün normalarını əhatə etməsi, öz növbəsində nəticələrin yüksək effektivliyini təmin edir.

Normativ hüquqi aktın və ya tədqiq edilən hüquq normasının təsir mexanizminin realizasiyasının kifayət qədər yüksək **effektiv olmamasını** müəyyən etmək üçün, ilk növbədə hüquq normasının niyə **effektiv olmaması** səbəbini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Sosial hüquqi tədqiqatların effektivliyinin həqiqi nəticələrinə təsir edən faktorların **təkmilləşməmiş** normalarını üzə çıxarmaq, heç də **asan olmur**. Çünki, bu nisbətə hansı komponentinin daha böyük zərər vurması aydın deyil. Belə ki:

- **sosial həqiqətlərin reallığı** əks etdirməməsi;
- və ya əksinə, hüquq normalarının reallığı əks etdirməməsi.

Bundan başqa hüquq normalalarının **təkmilləşməsinə** sosial faktorların neqativ təsiri **sosiumumun** (məüyyən norma və qaydalarla tənzimlənən, insanların qarşılıqlı münasibətlərinin məcmusu) məntiqi reaksiyası kimi baxılmalı, **subyektiv və volyuntaris** (hər şeyi insan iradəsinə tabe etmək) hüquqyaratma ilə barışmaq istəməyən **sosiumun tələbləri qarşılınmalıdır**.

Beləliklə, hüquq normasının sosial sferada aşağı səviyyəli göstəricisinin səbəbinin axtarılması o halda hüququayğun olur ki, normanın özü keyfiyyətcə təkmilləşmiş, konkret münasibətlərin realizasiyası təsiri mexanizminə malik olsun. Lakin, sosial sferada onun kifayət qədər **effektiv olmaması** üzə çıxır.

Belə hallarda diqqəti hüquq normalalarının **analizindən**, hüquqtətbicətmə fəaliyyətinə **keçirmək** və onun mükəmməl, təkmil olmasını bir **daha təsdiq etmək** və **sosial faktorların effektiv hüquq normalalarını, yenidən əhatəli öyrənilməsinə** təmin etmək lazımdır. Hüquq normalalarının effektivliyi tədqiqatın yekun sənədlərinin hazırlanması ilə başa çatdırılır. Nəticə olaraq, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin verilməsi isə, tədqiqatın prioritet prinsipi hesab edilir.

Tədqiqat işinin ən mürəkkəb hissəsi, hüquq normasının **effektiv olmamasının** aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Yalnız, tədqiqatçı harmoniya əldə etmək üçün çıxış yolunu göstərə bilər. Problemin həllinə dair təkliflər sırasında qüvvədə olan qanunvericiliyin **təkmilləşdirilməsi mühüm yer tutur** və iddiaçı məhz, bu təklif sayəsində **dissertasiyanın praktiki potensial gücünü əhəmiyyətli** dərəcədə qaldıra bilər.

Hüququn qanunayğunluq predmeti olan **hüquq elmi**, dövlət və hüququn həm **müasir vəziyyətini, həm də çoxəsrlik məntiqi inkişaf mərhələlərini tədqiq** edir. Ona görə də, tarix hadisələr və faktlar, onların siyasi-hüquqi təzahürlərinin təsviri, hüquq elminin empirik bazisinin mühüm və zəruri komponentlərini yaradır. Buna müvafiq olaraq **tarixi-hüquqi tədqiqatlar**, konkret-tarixi formasıyada, hüququn təşəkkülü və inkişafının çoxəsrlik tarixinin öyrənilməsinə istiqamətlənmiş hüquqi tədqiqatların müstəqil növünü təşkil edir.

Tarixi-hüquqi tədqiqatların spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat anında təzahürlər **statik (sükunət halı)** vəziyyətdə olur və onları fərqləndirmək çətinidir. Ona görə də, **bu tədqiqatların predmeti sosial təzahür kimi hüququn çoxəsrlik təşəkkülü və inkişafı** prosesinin konkret-tarixi forması, yəni **hüququn erkən, sadə vəziyyətindən başlayaraq müasir, ən mürəkkəb və inkişaf etmiş vəziyyətinə qədər mərhələni** əhatə edir.

Hüquqşünaslığın dəqiq müəyyən etdiyi **meyar (kriteriya)**, hüququn müasir vəziyyəti və inkişafını, onun əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisə edərək fərqləndirməyə imkan verir. Mövcud **qanunvericilik və hüquq sistemi, çoxəsrlik təzahür və proseslərin ortaq vasitəçiliyi ilə müasir hüququn strukturunu** yaradır. Göstərilən **statik** vəziyyət o vaxta qədər saxlanılır ki, onun mətnində hər hansı ayrıca normaların ləğv edilməsi, dəyişdirilməsi və ya əlavə edilməsi kimi **korrektə xarakterli yenilik edilmir**. Lakin, ləğv edilmiş normalar, həmçinin bu redaksiyada olan normalar, əlavə və dəyişiklik edilənə qədər qüvvədə qalmış normalar, onların tənzimlədiyi münasibətlər, bütün nəşrlər, bu nəşrlərə həsr edilmiş şərhlər (kommentariyalar), izahlar, ləğv edilmiş və ya dəyişdirilmiş hüquq normaları-bütün göstərilənlər, **tarixi nailiyyət qismində saxlanılır**.

Tarixi-hüquqi tədqiqatların obyektı olduqca **mürəkkəb və çoxmənalıdır**. Məhz, onun tərkibinə daxil olmuş maddi və mənəvi dünyanın əsas təzahürlərini tədqiq etməklə, hüquq və onun ayrı-ayrı komponentlərinin tarixi inkişaf mərhələlərinin keçmiş haqqında əhatəli məlumatlar əldə etmək olur. Keçmiş mərhələnin tərkibinə normativ hüquqi aktlar və hüquqtətbiqetmə aktları, hüquq işlərinə dair sənədlər, digər yazılı mənbələr, onların mətnində təsbit edilmiş hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli hadisələr, həmçinin hüququn inkişafına təsir göstərmiş sosial təzahürlər və proseslər, konkret münasibətlərə təsir edən və onun həyata keçirilməsinə vasitəçi olmuş aktlar və s. aid edilir.

Hüquq tarixinə məlum olan və aktiv formada istifadə etdiyi tarixi maddi **mənbələr: saraylar, tiklilər, istehkamlar, əmək alətləri və əmək vasitələri** və digər bu kimi resurslar hüququn reali-

zasiyası və müdafiəsi prosesində dövlət orqanları tərəfindən aktiv tətbiqetmə fəaliyyətinə cəlb edilmişdir.

Dövlət və hüquq tarixinin tədqiq edilməsi, ən azından üç məqsəd daşıyır:

- indiki və gələcək nəsillər üçün dövlət və hüququn təşəkkülü və inkişafı prosesində baş vermiş tarixi hadisələrə dair bilgiləri maksimum səhii və bütöv formada qoruyub saxlamaq;

- bu və ya digər səbəbdən interpretasiya edilmiş hadisələr, faktlar haqqında tarixi həqiqəti bərpa etmək;

- müasir siyasi-hüquqi təzahür və proseslərin mahiyyətini düzgün izah etmək üçün tarixi bilgilərdən bəhrələnmək və istifadə etmək.

Dövlət və hüquq tarixini bilmək, məhz yuxarıda göstərilən təzahürlərin, müasir vəziyyətdə funksiyası və inkişaf qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi **prosesini olduqca asanlaşdırır**. Dərketmə prosesində isə, təzahürün hansı tarixi şəraitdə yaranması, öz inkişafında hansı əsas mərhələdən keçməsi və bu təzahürün hal-hazırda necə görünməsi və s. bu kimi məsələlərə diqqət etmək lazımdır.

Keçmişin siyasi-hüquqi prosesləri haqqında **səhii bilik** əldə etmək üçün aşağıdakı **prosedurları nəzərə almaq lazımdır**:

- mötəbər mənbələrin müəyyən edilməsi;

- mənbələrin məzmunundakı məlumatların bütövlüyü və dəqiqliyinə tənqidi yanaşma;

- tədqiq edilən təzahürün tarixi inkişaf mərhələsinin müəyyən edilməsi və onlar arasında genetik əlaqələrin (təzahürün və mərhələnin) aşkar edilməsi;

- üzə çıxarılmış tarixi hadisələrin izah edilməsi;

- tədqiqatın nəticələrinin işıqlandırılması.

2. Hüquq normasının effektivliyinin ölçülməsinin əsas metodikası.

Mənbələrin mötəbərliyinin (səhihliyi) təyin edilməsi, müasir dövrdə öyrəndiyimiz yazılı sənədlərdə olduğu kimi, praktiki olaraq da, **eyni üsullardan** istifadə edilir. Hüquq tarixi mənbələri (külliyyətləri), məhz hüququn təfsir edilməsi metodunun köməyi

ilə öyrənilir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə və mərhələlərdə hazırlanmış hüquqtətbiqetmə aktlarının və qeyri-rəsmi sənədlərin məzmununun izah edilməsi, bu növ mənbələrin dəqiqləşdirilməsi üçün tənqid metodunun köməyi, uğurla tətbiq edilir. Lakin tarixi dərketmə ilə, müasir dövrün siyasi-hüquqi təzahürlərinin dərk edilməsini **eyniləşdirmək** və yalnız bu metodun tətbiqi ilə məhdudlaşmaq olmaz.

Tarixçi, tarixi müşahidə edə bilməz, artıq hər şey keçmişdə qalmışdır. O, hüquqi eksperiment keçirmək və süni şəraitdə çoxdan mövcud olmuş prosesləri yenidən *yaratmaq imkanından da məhrumdur*.

Ona görə də, tarixi fakt tədqiq edilən **tarixi prosesin dərk edilməsinin əsas və yeganə formasıdır**. Məhz, bu proses xüsusi tədqiqat metodlarının köməyi ilə tarixi mənbələrin tənqid edilməsi və **mənşəcə (genetik) bu mənbələrin hissələrə ayrılması metodu ilə öyrənilir**. Eyni zamanda istənilən elmi tədqiqatda olduğu kimi, tarixi dərketmə prosesində də, qanunlardan, qaydalardan və məntiqi metodlardan istifadə edilir.

Tarixi mənbələrin tənqidi, özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və hər bir tədqiqatçı bununla razılaşıır.

Birincisi, müəyyən dövrdə baş verən hüquqi və digər təzahürlər arasında obyektiv qarşılıqlı əlaqəni görmək üçün **tədqiqatçı müvafiq hüquq sahəsinin ümumi hissəsi və prinsipləri haqqında minimum dəqiq təsəvvürlərə** malik olmalıdır, o cümlədən:

- tədqiq edilən normanın mexanizmi və realizə qaydalarını;
- qanunçuluğun vəziyyətini;
- hüquqların müdafiəsi və mühafizəsi funksiyasını həyata keçirən orqanların sistemini.

Beləliklə, bu qaydaların köməyi ilə öz-özünə deyil, birlikdə fəaliyyət göstərən digər **hüquq institutları və hüquq normalarının məcmusu** ilə, ayrı-ayrı **hüquq normalarının və hüquq institutlarının mahiyyətini** dərk etmək olar.

İkincisi, analiz edilən mərhələdə qüvvədə olmuş hüquq normalarına, həmin dövrdə cəmiyyətdə mövcud olan sosial dəyərlər sistemi və bu dəyərləri bölüşən digər sosial normaların məcmusu kontekstindən baxılmalıdır. Hüquq normalarının belə əlaqəli formada öyrənilməsi, nəinki hüquqşünaslar, eyni zamanda tarixçilər də, mütləq vacib hesab edirlər. Məhz, **hüquqi göstərişlər** ən müxtəlif növ fəaliyyəti **idarə edir**. Lakin, onlar heç də həmişə *yeganə olmur*. Çünki, insanlar gündəlik davranışlarında təkcə **qanunlar məəcəlləsinə** deyil, eyni zamanda daimi olaraq **dünyəvi, mənəvi, əxlaqi, peşə məəcəllələrinə** tabe olur ki, bunlarda **tamamilə başqa davranışlar tələb** edir.

Üçüncüsü, hüquq normaları **sosiumun digər komponentləri** ilə bilavasitə şərtləşir:

- hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlər;
- qanunçuluq və hüquq qaydasının vəziyyəti;
- dövlətin hüquq siyasətinin effektivliyi;
- hüquqpozuntularına qarşı mübarizə;
- cəmiyyətin iqtisadi və mədəni səviyyəsinin inkişafı.

Beləliklə, tədqiqatçılar öz düşüncəsini keçmişə kökləməklə, o dövrdə baş verən təzahürləri tədqiq edib reallığı görə bilir, onları **müasir dövrlə müqayisə edib həqiqi sosial durumu qiymətləndirməyi** bacarırlar.

Məlumdur ki, tədqiqatçı göstərilən geniş biliklərin məcmusunda, təkcə **mənbələrin tənqidi ilə məhdudlaşa bilməz**. Tədqiqatçı, tədqiqatı ümumi əsaslar üzrə qiymətləndirərək nəticələrin əhəmiyyətli hissəsinin həm tarixi, həm də nəzəri işlərdə, o cümlədən **monoqrafiyanın yazılmasında müvəffəqiyyətlə istifadə** edə bilər.

Tarixi mənbələrin tənqidi və araşdırma prosesində geniş biliyin tətbiq edilməsi, öz-özlüyündə daha bir **mühüm və prinsipal problem**-müasir anlayış aparatının tətbiq edilməsi, yəni hüquqi təzahürlərin təsviri, qiymətləndirilməsi və izah edilməsinin **hüduqlarını müəyyən edilməsi problemi** yaradır.

Problemin **mahiyyəti** ondan ibarətdir ki, müasir hüquqşünaslıqda istifadə edilən anlayış və terminlərin **nomenklaturası**, tarixi mərhələlərdə və konkret dövrlərdə olduğu kimi hal-hazırkı **hüquqi təzahürlər və proseslərin öyrənilməsində də, eyni** ilə istifadə **edilə bilməz**. Çünki, onların anlayış **dinamikasının sistemi**, bütünlüklə hüquqi reallıqların təsbit olunduğu **proseslərin tətbiqi mexanizmləri** ilə bağlıdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, **ümumi anlayışların bir hissəsi, uzun müddət öz əhəmiyyətlərini saxlayır** və ona görə də müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində hüquqi təzahürlərinin xarakterizə edilməsi üçün **istifadə edilə** bilirlər.

Dərketmə (idrək) aparatının digər hissəsi əksinə, müvafiq təzahür və proseslərin aradan qalxması (tarixə qovuşması) ilə əlaqədar olaraq öz əhəmiyyətini itirir və qüvvədə olan anlayışlar **nomenklaturasından tarixi anlayışlar arxivinə köçürülür**.

Hüquqi anlayışlarda təsbit olunan təzahürlərin **məzmunlarının qismən dəyişməsi**, lakin öz növbəsində, bu anlayışları ifadə edən terminlərin əvvəlki kimi qalması, **hüquqi anlayışların ifadə olunmasında dolaşlıq mənbəyinə çevirə bilər**. Məsələn, Azərbaycan SSR-in 1964-cü il 11 sentyabr tarixli Mülki Məcəlləsində (1965-ci il martın 1-dən qüvvədə olub) çoxsaylı ümumi terminlər mövcuddur və onların bir çoxunun məzmunu hal-hazırkı hüquqi **vəziyyətlə üst-üstə düşür**: daşınma müqaviləsi, alqı-satqı müqaviləsi, podrat müqaviləsi, icarə müqaviləsi, dəyişmə müqaviləsi, saxlanma müqaviləsi, zəminlik müqaviləsi və s. Dəyişikliyə məruz qalmış bu və ya digər terminin, hər hansı bir anlayışı və ya hüquq institutunu ifadə etmək üçün tətbiq edilməsi, rəhbərlik və həqiqi **olmayan (illüziya)** şərait yaratmaqla yanaşı, tarixi mənbələrin tənqidi prosesində də, müəyyən **anlaşmazlıq doğura biləcək nəticələrə səbəb olur**.

Hal-hazırda mülki hüquqla yaxından **tanış olmayan** tədqiqatçı, güman edir ki, qüvvədə olan məcəllə ilə sovet dövründə qəbul edilmiş məcəllə arasında **fərqlər, əhəmiyyətsiz səviyyədədir**. Ona görə

də, tarixi-hüquqi tədqiqatlar prosesində terminlərdən istifadə olunmasında olduqca ehtiyatlı davranmaq tövsiyə edilir.

Hüquqi termin, qüvvədə olma müddəti keçdikdən sonra da, **kənarda qalmamalı**, hüquqi təzahürlərin öyrənilməsi fəaliyyəti sferasına daxil edilməlidir. Digər tərəfdən isə, hüquq mənbələrinin tarixinin tənqidini həyata keçirən **subyekt (tədqiqatçı)**, real təzahürlər və proseslərə müvafiq olaraq terminlərin tətbiqinə nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdir. Mətnin qrammatik və məntiqi analizi isə, tədqiq edilən təzahürlərin konkret-tarixi varlığına (mövcudluğuna) **uyğunlaşdırıb** (birləşdirilib) **analiz** etməlidir.

Tarixi tədqiqatların **mühüm və zəruri elementi**, tədqiq edilən təzahürlərin öz inkişaf mərhələlərində keçdiyi yollar və onlar arasında **genetik əlaqələrin müəyyən edilməsi proseduru**dur. Tarixi tədqiqatların ən mürəkkəb proseduru isə, ciddi “abstrakt” sərhədlərlə bir-birindən ayrılan tarixi mərhələlərinin **sərhəd hüdudlarının** müəyyən edilməsidir. Mərhələlərə bölünmənin doğurduğu əsas məsələ, tədqiq edilən təzahürlərin məntiqi-tarixi inkişafında **baş vermiş dəyişikliklərin məcmusuna və ya elementlərinə** tam uyğun gəlməsi **problemidir**. Yalnız vahid, bütöv mərhələ çərçivəsində baş verən fasiləsiz inkişaf proseslərini keyfiyyətə bir sıra müxtəlif dövrə bölməklə, tədqiq edilən təzahürün məntiqi qanunauyğun inkişaf gedişini üzə çıxarmaqla bir inkişaf mərhələsindən, **digər inkişaf mərhələsinə keçid mexanizmini** müəyyən etmək olar.

Göstərilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, genetik hissələrə ayırma üçün, tədqiq edilən təzahürlərin (hadisələrin) istənilən **mahiyyət əlamətini** götürmək olar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tədqiq edilən tarixi prosesin erkən mərhələsində göstərilən müvafiq əlamət, rüşeyim halında olduğu üçün inkişaf etmiş **səviyyəyə** çatmır. Ancaq, **perspektivdə** tədqiq edilən əlamətin **mahiyyəti**, bu mərhələnin real aparıcı əlamətləri sırasına daxil ola bilər. Bununla belə, bütün siyasi-hüquqi təzahürlər üçün keçərli olan mərhələnin

hissələrə bölünməsinin **universal əsasını tapmağa cəhd etmək lüzumsuzdur**. Çünki, hər bir təzahür özünəməxsus mahiyyət daşıyır və ona görə də, öz inkişaf ritminə malikdir və nəticədə digər hüquqi təzahürlər üçün xarakterik olan tarixi inkişafın ümumi mərhələsi ilə üst-üstə **düşməyə bilər**.

Tədqiq edilən təzahürün hissələrə ayrılma mərhələsinin genezisinin düzgün təyin edilməsi, tarixi hadisələrin xronoloji ardıcılığının gözlənilməsi, onların tədqiq edilən tarixi inkişaf mərhələsində daha böyük klassifikasiyanı əhatə olunması mərhələsinin həddlərini səhih müəyyən etməyə imkan verir. Erkən mərhələ istisna olmaqla, bu prosesdə hər bir mərhələ, özündən əvvəlki mərhələnin üzərində qurulur və özündən sonrakı mərhələnin əvvəli üçün başlanğıc rolunda çıxış etməklə, daha bitkin, mütəşəkkil mərhələni formalaşdırır. Analiz metodu nəticəsində üzə çıxarılan mərhələ, onun **genetik əlaqələrini, elementlərini və keyfiyyətcə yenidən qurulmuş** bütün təzahürlərini müəyyən edərək, tədqiq edilən tarixi mərhələnin uzun müddət **dəyişməmiş** qalmış **komponentlərini də, dövrüyə daxil edir**.

Siyasi-hüquqi təzahürlərin (hadisələrin) tarixi və ya genezisi (mənsəyi) **iki yolla aşkar edilir**:

- konkret-tarixi;
- keçmişdən bəhs etmə (retrospektiv).

Konkret-tarixi yol onunla xarakterizə edilir ki, tədqiqatçı, tədqiq edilən təzahürün təşəkkül tapması gedişindən, yəni bu təzahürün ən sadə formasından başlayaraq, onun ən mürəkkəb və müasir mövcud mərhələdəki fəaliyyətinin inkişaf tarixinə qədər tədqiq edir. Məhz, **konkret-tarixi araşdırma**, tədqiq edilən təzahürün keçdiyi özünəməxsus və zəngin yolun düzünə və olduğu kimi, xronoloji ardıcılıqla və sadə formadan daha çox mürəkkəb olan formaya keçərək, dəyişməsi və inkişaf qaydalarında baş verənləri izləməyə imkan verir. Lakin, göstərilən yolun ifadə edilən qaydalarının müsbət nəticələrini o halda əldə etmək mümkün olur ki, **təzahürlərin tarixi inkişafı haqqında**, yəni həcmnin az və ya çox

olmasından asılı olmayaraq insanların **hafizələrində, yaddaşlarında saxlanılsın** və ya yazılı mənbələrdə və digər maddi-mədəniyyət külliyyatlarında təsbit edilsin.

Quldarlıq mərhələsində və erkən orta əsrlərin siyasi-hüquqi hadisələrinin (təzahürlərinin) genezisinin dərk edilməsi, ilk növbədə **“gözlə görünən”** tərtibatın (**ofomologiya**), yəni hər hansı bir mənbənin **olmaması səbəbindən**, böyük çətinliklər yaradır və faktiki zəruri **materialların yoxluğu problemlərə** yol açır. Ona görə də, belə hallarda dövlət və hüququn təşəkkül tapması **mərhələsinin tədqiqatın əsas kimi götürülməsi**, bu nöqtəyi-nəzərindən məqsədə müvafiq **hesab edilmir**. Digər tərəfdən **obyektiv məlumatların olmaması**, tədqiq edilən obyektin yaranması və inkişafını izlənmək, onun özünəməxsus anlayışlarını dərk etmək də **mümkün olmur**. Bu baxımdan, tarixi tədqiqatlara başlanılması, ilk olaraq öyrənilən təzahürün müasir vəziyyətində götürülür və **tədqiqat prosesi**, tarixi inkişafın **düz əksinə gedişi yolu** ilə aparılır. Tədqiqat obyektinin (hadisənin) **müasir vəziyyətinin analizi** imkan verir ki, həmin **təzahürün inkişaf tarixinə müvafiq olan** və onun təşəkkül tapması mərhələsindəki analogi **elementlərində müasir xarakterik cəhətləri aşkar edilərək üzə** çıxarılsın.

Retrospektiv tədqiqatlar keçmişin öyrənilməsində, qədim dövrlər haqqında biliklərin əldə edilməsində mühüm yer tutur. Məhz, tədqiq edilən obyektin müasir vəziyyətini analiz etməklə bu təzahürün erkən, başlanğıc çağlarda faktiki vəziyyətini dərk etmək, saxlanılmış məlumatlarla birlikdə öyrənilən təzahürlərin ümumi **tendensiyasını (təmayül ideyası)** müəyyən etmək və beləliklə, nəticə etibarilə ilə keçmişin əsl, həqiqi təsvirini, tablosunu yaratmaq mümkündür.

Son əsrlərdə, ənənəvi və müasir dövrün texnoloji tədqiqat üsullardan istifadə etməklə, retrospektiv tədqiqatlar sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Göstərilənlərə nümunə olaraq, icmanın və ailənin sosial institut kimi öyrənilməsi, onların maddi-məişət və mədəni inkişaf səviyyələri, nəslə icma quruluşunun xarakterik xü-

susiyətləri və s. bu kimi cəhətləri dünya şöhrətli **tədqiqatçı alimlər Deved Kramer, Lüdvig Morqan, o cümlədən Azərbaycanda İsa bəy Səlimxanov** (qədim metal əşyaların spektral azalizi metodu) və **Qüdrət İsmayilzadə (Kür-Araz mədəniyyəti)** öz tədqiqatların cəlb edərək, qədim dövrün sirrlərinin açılmasına böyük tövhə vermişdilər.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, tarixi tədqiqatların retrospektiv yolu, kifayət qədər əhəmiyyətli çatışmamazlıqlarla **xarakterizə edilir**. Çünki, keçmiş dövrlərin elementləri bir çox cəhətdən müasir dövrə dəyişmiş vəziyyətdə gəlib çatmış və ona görə də, retrospektiv tarixi tədqiqatların gedişində əldə edilmiş biliklər, **bir çox hallarda fərziyyə (hipotez) kimi qəbul edilir**. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, bu tədqiqat yolu mövcud olmaq hüququna malikdir və heç şübhəsiz ki, irəli sürülən hipotezlər, mövcud biliklərin məntiqi nəticələrlə möhkəmləndirilməsində mühüm üsul kimi çıxış edir. Belə ki, bizim dövrə qədər gəlib çatmış materialların hər hansı fraqmentinin (hissəsinin) tədqiqata cəlb edilməsi, yalnız retrospektiv üsulla mümkündür və ona görə də, keçmişdən qalmış **bu materialların retrospektiv tədqiqatdan başqa hər hansı bir yolun olmadığını sübut** edir.

Tarixi tədqiqatların nəticələri monoqrafiya, məqalə və digər elmi əsər formasında təqdim edilir. Tarixi tədqiqat demək olar ki, **müasir dövrdəki tədqiqat qaydaları əsasında olduğu kimi təsvir edilərək təqdim edilir**. Elmi əsərlərin təqdim edilməsi, əsas təsvir etmənin xarakterik xüsusiyyətlərini daşımaqla, ümumi qiymətləndirilmə, yekun nəticələr, həmçinin statistik məlumatlar, xarakterik hadisələr, faktlar və nümunələr (xrestomatiya, salnamə, hüquqi aktlar) kimi göstərilir. Eyni zamanda göstərilən tədqiqatların məzmununda **polemika (dialoq, diskussiya), tənqid** xarakterli araşdırmalar, həmçinin **digər müəlliflərin interpretasiyasında tədqiq edilən proseslərin müqayisəli təhlili** əks olunur.

Tarixilik ənənəsinə nümunə kimi, A. A. Tillenin **“Sovet sosialist feodalizmi 1917-1990”** əsərində ifadə edilmiş tədqiqat təhlili

göstərmək olar. Əsərdə sovet dövlət sığortasının xarakteristikası verilir və dövlət sosialist sığorta sistemini nəinki “**kasıb**”, hətta başqa söz tapmadığından “**qorxunc**” adlandırmaqla, sosializmin qalib gəldiyi ilk ölkədə əhalinin sığorta-pensiya təminatının əsas cəhətləri təhlil edilir.

Kolxozçuların ümumiyyətlə **sosial sığortası** mövcud olmamış, pensiya sisteminə daxil ediləndə isə, pensiyanın **məbləği 20-30 manat (rubl)** təşkil etmişdir. 1964-cü il yeni pensiya qanunvericiliyi kolxozçuların pensiya təminatını fəhlə və qulluqçuların pensiya təminatına **bərabərləşdirmiş**, lakin “hər kəs əməyin görə” prinsipi yenə də, çox aşağı məbləğdə “staqnasiya” etmişdir. Çünki, kolxozçu əməyinin “dəyərsizliyi” və yuxarıda **göstərilən prinsip**, “**heç bir halda ağıla batan**” sığorta məbləğinin toplanmasına *imkan vermirdi*. Yalnız, **1985-ci il 1 noyabr** tarixindən kolxozçular üçün **minimal pensiya 40 manat müəyyən** edilməsi isə, “böyük nailiyyət” kimi qəbul edilmişdir.

Tədqiqatın məzmunundan göründüyü kimi, keçmişin tarixi faktları o dövrün reallıqlarını əks etdirir. Tarixi faktların təsviri ən müxtəlif formada: tək faktların sadə təsvirindən, onların statistik ümumiləşdirilməsinə qədər, həmçinin tədqiq edilən tarixi proseslərin qiymətləndirilməsi, mühakiməsi (mülahizəsi), konkret-tarixi analizi və s. cəhətləri əks etdirir. Bu tədqiqatların həlledici əlamətlərinin predmeti kimi hüquqi təzahürlər, faktlar çıxış edir. Lakin, bu təzahürlər tədqiqat anında artıq fəaliyyət *göstərmir*, yalnız tarixin nailiyyəti olaraq yazılı mənbələrdə və digər sənədlərin mətnlərində saxlanılır. **Məhz, tarixi tədqiqatlar həmişə keçmişə bağlıdır və real həyatda mövcud olmurlar.**

Tarixi-hüquqi tədqiqatlar, istisnasız olaraq bütün hüquq sahələrinin vacib və zəruri elmi tədqiqat istiqamətini təşkil edir. Yalnız onun köməyi ilə, keçmişdə mövcud olmuş hüquq tarixinin təşəkkülü və inkişafına dair mötəbər, səhih biliklər almaq mümkündür:

- **birincisi, hüquq sahələri üzrə və qanunvericilik üzrə;**
- **ikincisi, hüquq elminin hər bir sahəsi üzrə;**
- **üçüncüsü, elmi təsisatlar və hüquq təhsili üzrə.**

VII Mövzu: Hüquqi tədqiqatların nəzəri metodologiyası.

1. *Hüquqi abstraktlaşmanın metodologiyası.*

2. *Nəzəri dərkətmənin ilkin mərhələsinin qneseoloji təbiəti:*

a) *məntiqi üsullarla əlamətlərin mahiyyətinin axtarılması metodu*

b) *sistem-struktur analiz*

c) *proqnostik tədqiqat metodu*

1. **Hüquqi abstraktlaşmanın metodologiyası.**

Mövcud nəzəri bilik çərçivəsində *izah olunmayan faktlara*, hüquq elminin tədqiqində **anomal vəziyyət** kimi baxmaq lazım deyil. Çünki, elmdə nəzəri bilik hazır halda, *dərhal yaranmır*. Empirik (konkretən) prosesdən abstrakta və əksinə abstraktdan konkret nəzəriyyəyə doğru dərkətmə, elm üçün yalnız indi təzə olan, lakin əslində obyektiv reallıqda kifayət qədər uzun müddət mövcud olmuş (**izah olunmayan fakt olaraq**), hər hansı bir əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmayan təzahür və proses kimi qəbul edilməlidir.

Aşkar edilmiş “tanınmayan”, lakin uzun müddət mövcud olmuş faktlar bu və ya digər səbəbdən *tədqiq edilməmişdir*. Məhz, **“izah olunmamış”** faktlar səbəbindən, nəzəri biliklərdə bir sıra çatışmamazlıq və ya ziddiyyətlər üzə çıxır. Hüquqşünaslar biliklərdə aşkar etdikləri **qüsurları** və boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi ilə nəzəri tədqiqat metodundan, ilk növbədə isə **anlayışın formalaşması metodundan** istifadə *etməməyə* çalışmalıdır.

Materialist dialektikanın formalaşmasının **ilkin mərhələsi, konkretən abstrakta doğru inkişafından başlayır**. Məhz, biliyin çoxifadəli tərəfləri onunla əlaqələndirilərək və real mövcud olan təzahürlərin və proseslərin mahiyyət tərəfi və onun qanunauyğun bağlılığı aşkar edilərək üzə çıxarılır.

İdrakin formalaşması prosesi, özündə yeni keyfiyyət mərhələsini ifadə edərək, tədqiq edilən obyekt haqqında **empirik bilikləri** zənginləşdirib dərinləşdirərək, elmin inkişafında sıçrayış əldə olunmasına təkan verir. **Təfəkkür (düşüncə) konkretən abstrakta**

doğru yönəlidir, ondan uzaqlaşmır və əgər o həqiqətdirsə, ona çatır.

Materiyanın abstraktlaşdırılması **təbiətin qanunu**, abstraktın dəyəri isə, bütün elmi (cəfəngiyyat və mənasız olmayan, səhih, ciddi) **abstraktlaşdırmanın təbiəti-dərin, doğru və bütöv mövcud olanın inkasıdır.**

Fəlsəfi ədəbiyyatlarda abstraktlaşdırma (anlayışı) təfəkkür, düşüncə forması kimi, **dar və geniş mənalarda interpretasiya edilir.** Dar mənada abstraktasiya, tədqiq edilən təzahürün, **prosesin idrak (dərketmə) mahiyyətinin əks olunmasının nəticəsi kimi təqdim olunur.** Geniş mənada isə abstraktlaşdırma, konkretin idrak-predmetinin öyrənilməsinin dərk edilməsi prosesində, **ümumi-təkrar olunan əlamətlərin ən yüksək formasını təqdim-təmsil** edir.

Abstraktlaşdırma (müərrədləşdirmə), geniş mənada konkretdən müərrədə doğru inkişaf edən mərhələdə, nəzəri **düşüncənin ilkin nəticə formasıdır.** Elmi nəzəriyyənin təşəkkülü və formalaşması prosesində, tədqiq edilən obyekt haqqında **“bütövlükdə xaotik təsəvvür”** formalaşanda, tədqiq edilən predmetin ətraflı öyrənilməsinə və **abstraktlaşdırma metodunun tətbiq** edilməsinə geniş zərurət yaranır.

Hüquq elmində **göstərilən dərketmə (abstraktlaşdırma) üsulu**, bu elmin təşəkkülü və formalaşması prosesində geniş tətbiq edilmişdir. Məhz, bu mərhələdə mövcud (qüvvədə olan) hüquq haqqında nəzəri **baxışların olmaması**, real hüquqi təzahürlərə dair elmi **izahların verilməməsi** və onun zəruri və sıx əlaqələrinin aşkar edilərək üzə çıxarılmaması və beləliklə, öz növbəsində göstərilən dərketmə üsulundan istifadəyə səbəb olmuşdur.

Müasir şəraitdə ümumi hüquq nəzəriyyəsinin kifayət qədər inkişaf etmiş **dərketmə aparatı** mövcuddur. Məhz, **izah edilməyən** mövcud nəzəri biliklər, artıq yeni metodların köməyi ilə konkret-dən abstrakta doğru inkişafda, yeni təzahürlərin və **faktların öyrənilməsi prosesində, öz təsdiqini tapır.** Belə ki, ümumi hüquq

nəzəriyyəsinin dərkətmə aparatının yüksək inkişaf etməsi, qanun və kateqoriyaların dialektikası və digər elmlərin (hüquq sahələrinin) kifayət qədər inkişaf etməsi, yeni proseslərin dərk edilməsi və s. nəzəriyyənin **izah edilməmiş** təzahür və faktlarının öyrənilməsini asanlaşdırır. Lakin ümumi hüquq nəzəriyyəsinin ümumi anlayışı və kateqoriyası, həmçinin fəlsəfi əsasları, tədqiqatlarda kifayət qədər **abstrakt görünməni** və onun komponentlərini təşkil edən **təzahürlərin bilavasitə mahiyyətinin** dərkətmə məqsədini daşıyır.

Empirik tədqiqatların məlumatları əsasında **hüquq elmi anlayışlarının formalaşdırılması**, prosesə giriş və konkretdən abstrakta doğru inkişaf forması, nəzəri tədqiqatın **dərkətmə üsulu kimi başa düşülür**. Tədqiqatın predmeti kimi, hüquqi və digər təzahürlərin mövcud **varlığı nisbətində**, müstəqil komponentlər və siyasi-hüquqi praktika çıxış edir. Dərkətmənin bu mərhələsinin təzahürləri, onun konkret-tarixi əlaqələrindən ayrılması (qopması), digər proses və faktlardan asılı olmayan, sərbəst dərkətmə kimi qəbul edilir.

Tədqiqat prosesində təzahürlərin və proseslərin kifayət qədər tam əks olunduğu ümumi xüsusiyyət əlamətlərinə diqqət yetirmək şərti ilə, digər təzahürlərin **məcmusundan götürülən faktlar, əsas analizə cəlb** edilir. Məsələn, **hüquq nəzəriyyəsində başlıca diqqət, hüquqi tənzimləmə mexanizminin** əsas hüquqi təzahürlərinin **mahiyyətinin üzə çıxarılmasına** verilir: hüquq norması, hüquq düşüncəsi, hüquq münasibəti, hüquqpozuntusu, hüquqtətbiqətmə aktı, həmçinin hüquqyaratma, hüquqrealizasiyası və hüquqtətbiqi.

Hüquq sistemi, empirik-konkretən abstrakta doğru inkişaf nəticəsində **mexaniki qurum olaraq**, bir-biri ilə bağlı olan ən müxtəlif çoxsaylı təzahürləri özündə ehtiva edir. Hüquq sisteminin göstərilən nümunədə təzahürü **tam və dəqiq olmadığına**, həmçinin təzahür və prosesin idrakı biliklərə dair əlaqələri və asılılığı özündə **ehtiva etmədiyinə** görə, nəzəri dərkətmə mərhələsi əhəmiyyətli dərəcədə **qüsurlu hesab edilir**. Lakin bu çatışmamazlıq qaçılmaz

və anlaşılındır, çünki elmin dərkətmə predmetinin hər hansı başqa yolunu nə fəlsəfə, nə də hər hansı konkret *sosial elmlər bilmirlər*.

Məlumdur ki, **mahiyyət** bir təzahürün digərindən **fərqlənməsinə** şərait yaradaraq bu və ya digər ümumi məcmunun zəruri əlamətlərini **formalaşdırır**. **Məntiq** elminə müvafiq **olaraq idrak**, tədqiq edilən **obyektin ümumi və eyni zamanda əhəmiyyətli əlamətlərinin məcmusunun mükəlliməsidir**. Ümuminin və zərurinin fərqləndirilməsi, öz növbəsində onunla çətinləşir ki, empirik faktların dərk edilməsinin ümumi və zəruri əlamətləri, eyni zamanda ikincidərəcəli, təsadüfi və ilk baxışda onlardan çoxda fərqlənməyən formada özünü göstərir. Əhəmiyyətli zərurinin təsadüfdən, ikincidərəcəlidən **fərqləndirmək**, yalnız nəzəri dərkətmənin müvafiq mərhələsində **elmi metodların yaradıcılıqla tətbiq edilməsi** ilə mümkündür.

Konkretədən abstrakta doğru inkişafın **obyekt** kimi, tədqiq edilən **təzahür** və bilavasitə **siyasi-hüquqi praktika çıxış** edir. Obyektin nəzəri dərk edilməsinin göstərilən qaydası, **idrakın obyektivliyi prinsipindən yaranaraq**, təzahürlərin və proseslərin öyrənilməsini onların **həqiqətdə olduğu kimi heç bir əlavə və ya əksik etmədən** (azaltmadan) öyrənilməsi tələb edir.

Nəzəriyyənin formalaşmasının ümumi prinsiplərinin məntiqi inkişafı vasitəsilə **təqdim edilməsi anlayışı, qəbul edilməzdir**. Hüquq elminin və həmçinin də, fəlsəfənin ümumi kateqoriyaları və anlayışları, ayrı-ayrı təzahürlərin və onların komponentlərinin tərkib hissəsinin **bilavasitə mahiyyətinin tədqiq edilməsi**, həddən çox **abstrakt görünür**. Belə şəraitdə təzahür, bilavasitə varlıq formasında öyrənilməlidir.

Konkretədən abstrakta doğru getmənin **məqsədi**, ayrı-ayrı hüquqi təzahürlərin və proseslərin və onların ayrıca **tərkib hissələrinin mahiyyətini** dərk edərək **harmoniyalaşdırılması**, uzlaşdırılmasıdır. Tədqiqatçı, nəzəri dərkətmənin bu mərhələsində, eyni vaxtda **3 kriteriyaya** müvafiq olan əlamətləri aşkar etməyə cəhd edir:

- **təzahür və proseslərin ümumi məcmusunun müşahidəsi;**
- **tədqiq edilən təzahürün, onunla oxşar təzahürlərdən fərqləndirilməsi;**
- **tədqiq edilən təzahür və proseslərin mahiyyətinin xarakterizə edilməsi.**

Beləliklə hüquq elminin, elmi əsaslandırılmış bütün anlayışları və kateqoriyaları eyni zamanda **bu əlamətlərə** malikdir. Məsələn, dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilən və hüquqpozuntularından mühafizə olunan hüquq anlayışının ən sadə davranış qaydalarının **məcmusunu buna nümunə** kimi göstərmək olar. Anlayış və kateqoriyaların əlamətlərini təşkil edən “davranış qaydalarının məcmusu”, “dövlət tərəfindən hüquq normalarının müəyyən edilməsi”, “hüquqpozuntularının dövlət tərəfindən mühafizəsinin təşkili” və s. dövlət hakimiyyətinin **qanunverici və icraedici** orqanlarının qəbul etdikləri **bütün hüquq normaları, ümumi hesab edilir.** Bu əlamətlər, onları **sosial normalar sistemindən**, o cümlədən adətlərdən, mənəvi normalardan, dini və ictimai təşkilatların normalarından **fərqləndirir.** Digər tərəfdən, **göstərilən** əlamətlərin məcmusu hüquq normalarının ən dərin, zəruri tərəflərini xarakterizə edərək, onların mahiyyətini yaradır. Baxmayaraq ki, bu əlamətlər hüquq normasının **mahiyyətini tam açmur**, digər **sosial təzahürlərlə əlaqə və asılılığını nəzərə almır**, lakin onu **nisbi müstəqil təzahür kimi xarakterizə edir.** Göstərilən əlamət, hüquq normasının dərk edilməsində böyük **elmi əhəmiyyət** kəsb edir. Məhz, onun köməyi ilə həqiqi və kifayət qədər dəqiq formada təzahürlərin dairəsi müəyyən edilir, hüququn müvafiq əlamətlərinə uyğun olaraq onun konkret növünün təmsil olunması təyin edilir.

Hüquq əlamətlərinin mahiyyətinin dərk etmə prosesi, digər **sosial təzahür** əlaqələri ilə şərtləşməklə, elmi üçün mühüm maraq kəsb edir. Bu əlamətlər nəzəri dərk etmənin **son mərhələsində** açılmaqla və ən əsası **isə, konkretdən abstrakta doğru mərhələnin qavranılmasında əsas istinad rolunda** çıxış edir. Empirik hüquqi

tədqiqatlarda olduğu kimi, bu mərhələnin tədqiqatları da, hüquq elminin predmeti haqqında **obyektiv və tam biliklər** əldə edilməsi yolunda **zəruri bir mərhələdir**. Konkretdən abstrakta doğru inkişaf bir sıra **proseduralardan keçir**:

- tədqiq edilən təzahürlər və proseslərin həqiqi varlığına dair empirik informasiyanın toplanması;
- aşkar olunmuş faktların sistemləşdirilməsi;
- ümumi təkrar olunan əlamətlərin üzə çıxarılması;
- tədqiq edilən təzahürlərin və proseslərin mahiyyət əlamətlərini fərqləndirməklə, onların qanunauyğunluqlarının arqumentləşdirilməsi;
- tədqiqatın nəticələrinin işıqlandırılması (nəşr edilməsi).

Empirik informasiyaların toplanması iki yolla həyata keçirilə bilər:

Birinci yol, onunla şərtləşir ki, konkretdən abstrakta doğru **prosesi öyrənən hüquqşünas**, bilavasitə *tədqiqat aparmır*, zəruri empirik məlumatları **hüquq ədəbiyyatlarından** və ya **digər mənbələrdən iqtibas edərək götürür**. Əgər ədəbiyyatlardakı empirik məlumatlar tədqiq olunun təzahür və prosesləri **hərtərəfli və bütöv xarakterizə edirsə**, bu yoldan istifadə tamamilə **qanunauyğun və məqsədmüvafiqdir**. Səhih nəzəri bilik əldə etmək üçün **tədqiqatçıya**, digər tədqiqatçı tərəfindən **aşkar edilmiş empirik faktları yaradıcılıq və tənqidi baxımdan araşdıraraq** öyrənməsi də, kifayət edir.

İkinci yol **isə** onunla xarakterizə edilir ki, hüquqşünas lazım olan **empirik tədqiqatları özü müstəqil həyata keçirərək**, lazım olan zəruri empirik məlumatları **toplayır**. Tədqiqat prosesində hüquqşünas, bir sıra adekvat olmayan hallarla qarşılaşır ki, bu hallar predmetin konkretdən abstrakta doğru getməni əhatə olunmaması, ədəbiyyatlarda tam və hərtərəfli empirik biliklərin *səhih olmaması* və ya bu **biliklər barədə şübhəli vəziyyətin** yaranması ilə əlaqədar olur.

Aşkar olunmuş **faktorların sistemləşdirilməsi iki məqsədi təqib edir:**

- tədqiqatçının əldə etdiyi məlumatların, tədqiq edilən obyektin müasir vəziyyətini tam və hərtərəfli əhatə etməsini;
- aşkar edilmiş əlamətlər, öyrənilən təzahürün ümumi mahiyyətini təşkil etməsini.

Tədqiq edilən təzahürlər haqqında dərketmənin empirik mərhələsində istifadə edilən **metodların məcmusunun köməyi** və bu təzahürlərə dair tam, səhih informasiyanın **aşkar edilməsi məqsədi** ilə **sistemləşdirmə proseduru** aparılır. Elmi və digər publikasiyalarda işıqlandırılmış faktların mötəbərliyini (səhihliyini) müəyyən etmək üçün **yazılı sənədlərin (mənbələrin) tənqidi metodu tətbiq** edilməklə, həm nəşr olunmuş mənbələrin, həm də onlardakı məlumatların həqiqiliyi aşkar edilərək üzə çıxarılır. **Yeganə (tək) faktların ümumiləşdirilməsi** üçün isə **kontent-analiz (kontent-analiz metodunun dairəsi ilə müəyyənləşdirilən)** və **statistik** metodlar tətbiq edilir. Toplanmış faktların məzmununun **ziddiyyət yaratmamasına** dair əminlik əldə edildikdən sonra, məntiq metodunun tətbiqi təmin edilir. Tədqiqatçı, etibarlı empirik baza əldə etmək məqsədilə, digər məntiqi üsullardan da istifadə edə bilər. Son nəticədə isə o, tədqiq edilən təzahür və proseslərin əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərinin bütün məcmusuna dair səhih məlumatla malik olur.

Mövcud məlumatlardan çıxış edən tədqiqatçı, tədqiq edilən təzahür və proseslərin ümumiləşdirilmiş əlamətlərinin müəyyən edilməsi üçün xüsusi metodlar tətbiq edir. Belə ki, təzahür və proseslərin eyni zamanda oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsində və onun mahiyyətinin xarakterizə olunmasında, ümumi təkrar olunan əlamətlərin **proseduru qaydası da**, müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Hüquq elmi bu məqsədlər üçün **iki üsuldən istifadə edir:**

- **təcridetmə (analitik) abstraksiya;**
- **eyniləşdirmə abstraksiyası.**

Təcridetmə (analitik) abstraksiyasının **mahiyyəti** ondan ibarətdir ki, tədqiq edilən təzahürün bir xassəsi, digər bütün qalan xassələrdən və münasibətlərdən fərqlənərək (ayrılaraq) abstraktlaşdırılır. Bu halda fərqləndirilən (ayrılan) xassə, əlaqə, müəyyən terminlə ifadə olunur. Məsələn, adətən **insanların davranışı mürəkkəb olduğundan**, müvafiq olaraq **hüquq norması** da özündə **hipoteza, dispoziya və sanksiya konstruksiyasından ibarət struktura malik** olur. Lakin bu xassənin əks olunduğu prosesdə, normativ kimi göstərilən **element nəzərə alınmur**.

Normativlik, bu hüquq normasının **xassəsidir**, bütünlüklə **hüquq normasını xarakterizə** edir və bilavasitə onun **xassəsi kimi çıxış** edir. Nə hipoteza, nə dispoziya, nə də sanksiya bu **xassələrə malik olmur**.

Təcridetmə abstraksiyasının **xarakterik cəhəti** ondan ibarətdir ki, o hansısa bir **xassəni əks etdirir**, lakin hüquqi **anlayışlar bir məzmunə deyil**, bir necə **əlamətə malik olur**. Bu anlayış, **eyniləşmənin (oxşarlığın) abstraksiyası** adlanır. **Eyniləşmə abstraksiyası** aşağıdakı kimi **müəyyənləşir**:

A, B, C, E predmeti mövcuddur və onların **hər biri 3 əlamətdən** ibarətdir. Əgər bu halda A predmeti a, c, e əlamətinə, B predmeti b, c, e əlamətinə, C predmeti c, a, b əlamətinə, E predmeti isə e, c, a əlamətinə malikdirsə, onda onlar üçün **bütün predmetlərin ümumi əlamətləri və abstraktlaşdırılan digər xassələri, anlayışın məzmununu** yaratmaqla, A, B, C, E **predmetlər sinfinin qruplarını əhatə** edir.

Eyniləşdirmənin göstərilən dərkətmə (idrak) abstraksiyası, təcridetmə abstraksiyasının daha **yüksək mərhələsini** təşkil edir. **Bilavasitə eyniləşdirmə**, o şərtlə mümkündür ki, onda təzahürün ümumi əlamətləri öncədən **təyin edilmiş və təcridetmə abstraksiyası kimi qeydə** alınmışdır. **Oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etmək** o halda mümkün olur ki, **müqayisənin əsası**, real və aşkar (məlum) bilinsin. Ümumi hüquq nəzəriyyəsində abstraktlaşdırma metodu, ən

sadə hüquqi təzahür anlayışları, o cümlədən **“hüquq norması”**, **“normativ göstərişlər”**, **“normativ akt”**, **“hüquq münasibətləri”** və s. eyniləşdirmə proseduruna “yol verir”.

Təzahür və proseslərin mahiyyətini yaradan əlamətlərin məcmusuna dair tədqiqatçının nəticələri, empirik və nəzəri materiallar əsasında və elmi cəhətdən hərtərəfli *arqumentləşdirilir*. Arqumentləşdirilən **materiallarda əsas diqqət** ilk növbədə ona yönəldilməlidir ki, heç bir real təzahür və müəyyən hüquqi anlayışlar, bütün mahiyyət əlamətlərinə malik olmadan funksional fəaliyyət göstərə ***bilməməsi isbat edilsin***. Funksional fəaliyyətə müvafiq olan materialların məzmunun təzahür və proseslərin əks olunan məcmusuna müvafiq olması, öz növbəsində bu təzahür və proseslərin oxşar və fərqli cəhətlərinin dəqiq fərqləndirilməsini də, mümkündür. Həmçinin tədqiqat prosesindəki anlayışları, ardıcıl olaraq **elmi anlayış aparatı ilə mütəmadi razılaşdırmaqla, kateqoriya və anlayışların formalaşması mərhələsində buraxılan məntiqi ziddiyyətləri, özünü doğrultmayan, əvəz olunan** və s. bu kimi səhvlərin müəyyən edilib aradan qaldırılması, əsas vəzifələrdən biri olmalıdır.

Hüquq elmində yeni anlayışların **məntiqi ziddiyyətlərinin razılaşdırılması proseduru**, özünün genezis əlamətlərinə uyğun müəyyənləşdirilir. Göstərilən çatışmamazlıqlar hüquq nəzəriyyəsinin aparıcı anlayışları olan “qanunvericilik” və “hüquq mənbələri” anlayışları üçün də xarakterikdir.

Müasir ədəbiyyatlarda **“qanunvericilik”** anlayışı çox **ziddiyyətli interpretasiya edilir**: yalnız qanunların məcmusu kimi və ya prezidentin və hökumətin fərmanları və normativ hüquqi aktları kimi və ya dövlət hakimiyyəti orqanları və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarının qəbul etdiyi bütün normativ hüquqi aktları kimi. **“Hüquq mənbələri”** anlayışının mahiyyəti də, eyni ilə ziddiyyətli və qeyri-dəqiq müəyyən edilir və nəticədə bu hal nəinki normativ hüquqi aktların sistemini, o cümlədən məhkəmə orqanlarının aktlarını, hətta hüquqi doktrinaları da əhatə edir.

Tədqiqatın nəticələrinin işıqlandırılması proseduru, yeni hüquqi anlayışların əsaslandırılması və ya mövcud olanların dəqiqləşdirilməsinin ifadə olunmasını və böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən materialların nəşr edilərək geniş hüquqşünaslar kastasına çatdırılmasını, özündə ehtiva edir. Nəşr edilən əsərlərin fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, burada əsas diqqət, irəli **sürülən əlamətlərin** və **onların fərqləndirilən əlamətlərinin** qanunauyğunluğunun tanınmasına və əlamətlərinin mahiyyətinin əsaslandırılmasına verilməlidir.

Konkret hüquqi **anlayışların təsviri və əsaslandırılması əlamətlərinin əhəmiyyətli hissəsini**, həm hüquq nəzəriyyəsi, həm də hüquq sahələri üzrə dərc edilmiş əsərlər təşkil edir. Beləliklə, dərketmə aparatının işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, hüquqi fəaliyyətin **çox faydalı mövcudluğunun tam və dəqiq ifadə olunması, hüquq elminin həmişə birinci dərəcəli vəzifəsi olaraq qalır.**

2. Nəzəri dərketmənin ilkin mərhələsinin qneseoloji təbiəti.

a) məntiqi üsullarla əlamətlərin mahiyyətinin axtarılması metodu.

b) sistemli-struktur analiz.

c) proqnostik tədqiqat metodu

Konkretdən abstrakta doğru getmə prosesində əldə edilmiş **anlayış**, heç də onun əlamətlərinin həqiqətən tam ümumi olmasına və bu əlamətlərin əks olunan təzahürlərin bütün məcmusu üçün xarakterik olmasına təminat **vermir**. Göstərilən bu **qüsurlar (nöqsan)** onunla şərtlənir ki, induktiv ümumiləşdirmə, həmişə bütöv olmur. Ona görə də bu yolla fərqləndirilən (ayrılan) əlamətlərin ümumi əsaslandırılması **mümkün olmur**. Hüquq elminin tarixi onu göstərir ki, bütün anlayışların dəqiqləşdirilməsi qaçılmazdır və onların əks olunduqları təzahürlərin və proseslərin inkişafı gedişində və ya dərketmə prosesində buraxılmış səhvlərə görə korrekt etmək ləbüd bir prosesdir.

İdeallaşdırılmış abstraksiya və ya **eyniləşdirilmiş** abstraksiya metodlarından istifadə etməklə və onların köməyi ilə yaradılmış **anlayış**, daim bütöv *olmur və birtərəflidir*. Ümumi hüquq nəzəriyyəsində bunların məzmununa dair həmişə fikir ayrılığı mövcud olmuşdur. Lakin, uzun diskussiyaların nəticəsində bu anlayışlar, elmi məzmun kəsb edən mahiyyətə, əhəmiyyətə malik olmuşdular. İlk növbədə, istənilən elmi tədqiqatda olduğu kimi, formal məntiqi qaydalar gözlənilməli, eyni zamanda anlayışlara yaxın cins və növlərdən olan əlamətlər çərçivəsində və anlayışın üstündən **keçməmək şərti** ilə, müvafiq yaxın anlayışlara uyğunlaşırma nəticəsi kimi müəyyən edilməlidir.

a) məntiqi üsullarla əlamətlərin mahiyyətinin axtarılması metodu.

Göstərmək lazımdır ki, yaxın **cins** və ya **növ** daxilində və digər **məntiqi üsullarla əlamətlərin mahiyyətinin axtarılması metodu**, əhəmiyyətli dərəcədə məhduddur.

Birincisi, aşkar edilmiş əlamətlərin qiymətləndirilməsi, məhz göstərilən metodun köməyi ilə, onların (əlamətlərin) axtarılması prosesindən daha tez pozitiv (müsbət) nəticə verir. Anlayışın müəyyən edilməsinin məntiqi qaydaları, anlayışın **tərifinin** müəyyən edilməsi formasının tamamlanması sualının qaldırılması məsələsinə ümumiyyətlə **toxunmur**, tərifin həqiqiliyinə dair məsələ **qaldırmır**, yalnız onun formal qaydalarının müəyyən edilməsindən bəhs edir. Cins əlamətlərinin müəyyən edilməsi əhəmiyyətli çətinlik yaratmır və ya ən yaxşı halda vəziyyəti yüngülləşdirməklə, cins anlayışının artıq formalaşmasını və **elmdə öyrənilən predmetin müəyyən mənada klassifikasiya edilməsini tamamlayır**.

Konkretdən abstrakta doğru getmə prosesində növ, cins əlamətləri anlayışı ya məlum deyil və ya kifayət qədər dəqiq **aşkar edilmişdir**. Məhz bu qüsur, **növ münasibətlərini** ayrı-ayrı anlayışlar arasından müəyyən etməkdə olduqca çətinlik yaradır. Müasir hüquq sistemlərində diskussiya üçün şərait yaradan məsələlərdən

biri, onun element tərkibinin müəyyən edilməsidir. Hal-hazırda bu problem ona görə çətin həll edilən məsələ hesab edilir ki, “növ” anlayışının “hüquq sahələrində” kriteriya məzmununu müəyyən etmək üçün hansı meyarı rəhbər tutmaq zərurəti və onu səhiv təyin etmək məsələsi, həll olunmamış qalır.

İkincisi, *tərifin müəyyən edilməsi* tələblərini gözləməklə yaxın cins və növ fərqlərinin müəyyən edilməsi, öz-özündə təzahürün cins əlamətlərinin həqiqi mahiyyətini aşkar etməyə *təminat vermir* və buna nümunə kimi “**hüquq**” anlayışına müxtəlif hüquq məktəbləri və hüquqşünas alimlər tərəfindən verilmiş **tərifləri inamla göstərmək olar**. Formal məntiqi nöqtəyi-nəzərdən bu anlayışın tərifini əsasən təsviri xarakter daşıyır. Çünki, bu təzahürün dərin, ətraflı tərəfi, onun digər sosial təzahürlərdən, ümumilikdə cəmiyyətdən asılılığı və s. bu kimi təriflər, *inkar edilir*.

Üçüncüsü, cins anlayışından növ anlayışına və əksinə keçid prosesi, müstəqil tədqiqat olmaqla, ümumi və xüsusi metodların kifayət qədər geniş sisteminin köməyi ilə həyata keçirilir.

Ümumi və xüsusi metodlar arasında spesifik əlamətlərin sadə *azalması baş vermir* və formal məntiq də bunu təsdiq edir. **Bir ümumidən digərinə keçid, formal-məntiqə daxil olmayan, keyfiyyətə yeni bilik formalaşdırır.** Bu biliyin alınması gedişində nəinki abstrakt eyniləşdirmə və digər məntiqi qaydalar, eyni zamanda ümumi və xüsusi metodların bütün arsenalı, o cümlədən faktların toplanması və ümumiləşdirilməsi mərhələsində istifadə edilən analiz, sintez, analogiya, müqayisə, hüququn təfsiri metodları, sosial hüquqi və statistik metodlar və s. tətbiq edilir.

Dördüncüsü, cins və növ əlamətlərinin aşkar edilərək üzə çıxarılması, bu və ya digər anlayışın məzmununda olan **fikir ayrılığını aradan qaldırmır**. “**Hüquqi məsuliyyət**” anlayışının formalaşması nümunəsində, göstərilən əlamətləri izləmək mümkündür. Ümumnəzəri planda bu anlayışın məzmununu aşkar edilərək üzə çıxarılmış və hüquq nəzəriyyəsinin kateqoriyası kimi isə, onun **növ**

əlamətləri öncədən, müvafiq sahə hüquq elmlərində nəzərə alınmışdır. Tədqiq prosesində **müqayisə, analiz, sintez, induksiya və deduksiya** metodlarından istifadə edilir.

Belə ki, **müqayisə metodunun** köməyi ilə müxtəlif müəlliflərə məxsus ədəbiyyatlarda təfsir edilən təzahürlər və hüquqi proseslər **qarşı-qarşıya qoyulur**, onların **oxşar və fərqli cəhətləri** üzə çıxarılır, onun anlayışlarının empirik korrelyasiyasına uyğunluq dərəcəsi müəyyən edilir. **Analiz metodunun** köməyi ilə ayrı-ayrı əlamətlərə məxsus **hüquqi məsuliyyət hissələrə bölünür (parçalanır)**.

Ayrı-ayrı əlamətlərin birləşdirilməsi prosesində **sintez meto- dundan** istifadə edilir. İnduksiya “hüquqi məsuliyyətin” növ anlayışının formalaşmasında, **deduksiya** isə hüquqi məsuliyyətin əsaslandırılmasında tətbiq edilir.

Göstərilən **problemi tədqiq edən müəlliflər**, bu və ya digər eyni, oxşar üsuldən istifadə etmələrinə baxmayaraq, yekunda **müxtəlif nəticələrə gəlmişdilər**. Müəlliflərin özlərinin qavradıqları formada “hüquqi məsuliyyət” anlayışının abstraktlaşdırılmasına gətirdikləri bəzi incə fərqləri, iki əsas mövqey üzrə **izah etmək olar**:

- **bir qrup alimlər, hüquqi məsuliyyəti** xəbərdarlıq tədbiri kimi göstərərək, dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən normalara əməl edilməsini və bu normaları pozanlara qarşı məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsini;

- **digər qrup alimlər isə, hüquqi məsuliyyəti** dövlət tərəfindən tanınan, şəxsin öz qanunsuz əməllərinə hesabat vermək, öz üzərində dövlət tədbirinin təsirini bilavasitə dərk etmək və ona məxsus olan **rifah formasından** məhrum olunmağa məruz qalmasını qavramaq kimi, qəbul etməyi tövsiyə edir.

“Hüquqi məsuliyyət” anlayışına münasibətdə alimlərin qeyd edilən **həssas, incə fikir ayrılığının səbəbi**, onların təzahürlərin və anlayışların tədqiqinə tətbiq etdikləri metodlar kimi **tipikdir və analogiya təşkil edir**. Anlayışın əsasında, hüquq normasının **sank-**

siyasının realizasiyası prosesinin müxtəlif tərəfləri dayanır. Bu mənada anlayışın məzmununu təşkil edən, onun opponentlərinin formalaşdırdığı əlamətlərini nə bu, nə də digər qarşı tərəf **inkar etmir. Polemika** isə, əsasən müvafiq anlayışın qanunauyğunluğun **hansı səviyyədə olub-olmamasına münasibətdən** gedir.

Birinci mövqeyin tərəfdarları hesab edir ki, əks tərəfin mövqeyi **iki müxtəlif, lakin qarşılıqlı təzahürlərin qarışığ**ından (konvergen-siyasından) ibarətdir: şəxsin tanınan qabiliyyəti **dövlətin məcburet**mə təsirinə məruz qalır və hüquqa zidd davranış isə, hüquqi məsuliyyət formasında **dövlətin reaksiyası ilə qarşılaşır.**

İkinci mövqeyin tərəfdarlarının fikrincə, onların opponentləri haqlı deyil. Çünki, onlar şəxsiyyətin məsuliyyətinin intellektual-iradə cəhətlərini **inkar edirlər.** Onlar belə hesab edirlər ki, **dövlət məcburet**məsi, **hüquqi məsuliyyət kateqoriyasına aid edilmir** və məsuliyyəti maddiləşdirən isə, özünəməxsus hüquq effektidir.

Abstraktlaşdırma prosesində tədqiq edilən **təzahürləri,** bütün ümumi əlaqələrdən qoparıb ayırmaq, onun **hüdudlarının** müəyyən edilməsi zəruri və qaçılmazdır. Digər **başqa təzahürlərin mövcudluğunu** isə, yalnız tədqiq edilən təzahürlərdən **kənar, xarici formada təsəvvür** etmək lazımdır. Lakin, ayrı-ayrı təzahürlər və onları əks etdirən anlayışların çox **ifadəli əlaqələri və real həyatdan asılılığı fonunda,** onların məlum olmayan zəruri tərəflərini və onların arasında bir mənalı olaraq hüdudlarını müəyyən etmək, **praktiki olaraq mümkün deyildir.**

Alimlərin baxışlarında göstərilən fikir ayrılığı, hüquq ədəbiyyatlarında interpretasiya edilmiş “hüquq forması”, “hüquq məzmunu”, “hüququn strukturu”, “hüquq normasının strukturu”, “qanunvericilik”, “hüquqda boşluq”, “hüquq mənbələri” və digər anlayışlar üzrə də mövcuddur. Məhz, anlayışın həqiqi məzmununu üzə çıxarmaq üçün onların qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılığını araşdırmaq lazımdır. Anlayış nəinki bəzi xüsusiyyətləri, təzahür əlamətlərini əks etdirməli, eyni zamanda tədqiq edilən **hüquqi və digər sosial təzahürlərlə qarşılıqlı, adekvat obyektiv əlaqədə** olmalıdır.

Anlayışı müəyyən etmək (tərifini vermək) deməli, bu kateqoriyanın digərlərinə münasibətlərini aşkar etmək deməkdir və **yaxud yalnız bu münasibətlərdə o, öz həqiqi məzmununu tapır (müəyyən edir)**.

Beləliklə, elmi dərketmənin ilkin (ibtidai) mərhələsi, yəni həqiqi abstraktlaşmaya daxilolma, ondan ibarətdir ki, onda **real varlığın hüquqi həqiqiliyi, anlayışların bilavasitə siyasi-hüquqi praktikada** əks olunan çox **ifadəli** məcmusunun **formalaşması** və son nəticədə **empirik bilik səviyyəsindən, nəzəri biliyə səviyyəsinə keçməsinin** təmin olumasıdır. Digər tərəfdən anlayışın hüquqi abstraksiya formasına keçidinin nəticələri, **empirik** məlumatlarla əlaqələrini **itirmir, apriori (təcrübəyə, fakta əsaslanma)** və mücərrəd biliyə çevrilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq sahəsi üzrə tədqiqatların **mücərrəd** və ya **empirik xarakter daşması**, dəqiqləşdirilən təsdiqə malikdir.

Mücərrəd tədqiqatların tənqidinin empirik məlumatlardan ayrılması, məhz **hüquqa uyğundur**. Obyektiv reallıqlar haqqında ayrıca subyektiv baxışlardan, fərdi nümunələrdən çıxış edərək, abstraksiya praktikasının aparılması, **həqiqətən qüsurlu və elm əleyhinədir**. Lakin bu praktika nümunəsi, konkret-sosioloji və mücərrəd metodların **qarşı-qarşıya qoyulmasına bəraət vermir**.

Konkret-sosioloji tədqiqatların nəticələri fərdi və ya ümumiləşdirilmiş faktlar kimi ifadə olunursa, onları empirik tədqiqat kimi qəbul etmək olar. Bu mənada onlar elmi dərketmənin **daha yüksək mərhələsi olan mücərrəd biliyə qarşı dayanır**. Lakin, mücərrəd tədqiqat nəinki konkret-sosioloji tədqiqatı inkar edir, eyni zamanda dəyişməz olaraq onu, elmi dərketmənin müstəqil və xüsusi mərhələ qismində qəbul edir.

Nəzəri təfəkkür ondan başlayır ki, harada artıq empirik tədqiqat özünü tam tükəndirir. Belə ki, yeni təzahür faktı aşkar edilən kimi, empirik tədqiqatlar onları **izah edə bilmir**. Məhz, **yeni izah edilməmiş** elmi faktlar, **özünəməxsus körpü rolunda çıxış**

edərək, empirik bilik səviyyəsindən, nəzəri bilik səviyyəsinə keçidi təmin edir.

Nəzəriyyənin, sosial varlığın məntiqi yolla inkişafının **yeni tendensiyalarını (təmayülünü) aşkar etməsi**, empirik məlumatlar səviyyəsində **mücərrəd görünsə də**, əslində real həyatda baş verən proseslər, təzahürlər və **bütün yeni faktlar, onların mövcudluğuna şahidlik** edir. Digər tərəfdən abstraktlaşmanın son **nəticələri**, anlayış kimi **obyektivləşdirilir**. Lakin, empirik məlumatlar burada, bilavasitə **ifadəsini tapmur**. Ən yaxşı halda onlar, ayrıca nümunə formasında təqdim edilir.

Müjərrəd tədqiqatların **qüsurları** ondan ibarətdir ki, onlarda empirik məlumatlar **yoxdur** və ya öyrənən subyekt bilavasitə konkret-sosioloji tədqiqat **keçirmir**, bu tədqiqatların nəticələri obyektiv reallığa **müvafiq deyil**, onu təhrif olunmuş, birtərəfli şəkildə əks etdirir və s. bu kimi nöqsanları göstərilir. Belə məzmununa malik olan **müjərrəd tədqiqatlar**, öz nəticələrinə, məzmununa görə **yox, yalnız formasına** görə **elmi tədqiqat** hesab etmək olar.

Elmi ədəbiyyatlarda bəzi müəlliflər, konkretdən abstrakta doğru getmənin **elmi əhəmiyyətini inkar edirlər**. Doğrudur ki, bu tarixi inkişafda bütün mütərəqqi cəhətlər təqdir olunur və tarixi varislik qəbul edilir. Lakin, burada söhbət keçmiş dialektikaya münasibətdə fərqli baxışların çıxarılmasından gedir, çünki elmi biliklərin varisliyinin inkar edilməsi mümkün deyil.

b) sistemli-struktur analiz.

Keçmişlə müasirlik arasında **sistemli əlaqələrin aşkar edilməsinin** əhəmiyyəti, danılmaz bir prosesdir. Müasir dövrün hüquqşünasları, hüquq elminin çoxəsrlik inkişafında bütün qiymətli, mütərəqqi nailiyyətlərdən uğurla istifadə edirlər. Eyni zamanda onlar elmi tədqiqatlarında konkretdən abstrakta doğru metoduna daha çox müraciət edirlər. Hər halda **“elməqədərki”** mərhələ haqqında hər bir prosesin müvəffəqiyyətlə həll olunduğu, arxada qaldığını inamla **söyləmək olmur**. Çünki, hələ də, tədqiqatın öyrənmə pred-

metinə, elmə yeni məlum “obyektiv reallığın” təzahürləri və prosesləri daxil olur. Ümumhüquq nəzəriyyəsi və digər sosial elmlər, yeni təzahür və prosesləri üzə çıxarmaq üçün başqa üsullar bilmirlər. Ona görə də, konkretdən abstrakta doğru inkişaf metodu, hüquq elminin tədqiqinin **zəruri komponenti olmaqla, hüquq elminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı etdirilməsi istiqamətində və onun elmi aparatının** dərk olunmasında mühüm rola malikdir.

Materialist qneseologiyanın təməl prinsipi-**obyektiv dərk etmə**-ilk növbədə, predmetin sistemli-struktur analizinin **bütün əvvəlki mərhələlərində alınmış tam və mötəbər məlumatları mə-nimsədikdən sonra**, ciddi təfsilatı ilə yerinə yetirməyi əsas götürür.

Sistemli-struktur analizinin vəzifələrinə daxildir:

- orqanik sistemi təmsil edən hüquqi təzahürləri aşkar etmək;
- təzahürü orqanik xarakterizə edən konkret əlaqələri və asılılığı üzə çıxarmaq və ümumilikdə onun bütöv elementləri və həmçinin də elementlərinin öz aralarında mövcud olan əlaqələrini müəyyən etmək;
- sistemin daha mürəkkəb quruluşuna, təzahürünə xas olan əlaqə və asılılığı tədqiq etmək;
- hüquqi təzahürlər arasında əlaqələrin iqtisadi, siyasi və digər sosial təzahürlərini təsvir etmək.

Sistemli-struktur analizi prosesində, konkret-tarixi şəraitdə tədqiq edilən təzahürün struktur şərtinə intensiv təsir edən formaların aşkar edilməsi, məhz üzə çıxarılan formaların **xarici faktorlara cavab reaksiyası kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır**. Sistemli-struktur analizin qarşıya qoyduğu **məqsədlərə** çatması, aşağıdakı **tədqiqat prosedurlar vasitəsi ilə təmin edilir**:

- səhih və tam informasiyanın toplanması;
- tədqiq edilən təzahürə xas olan orqanik əlaqə tipin müəyyən edilməsi;
- tədqiq edilən daxili struktur əlaqələri təsvir və izah etmək;
- tədqiq edilən xarici struktur əlaqələri təsvir və izah etmək;

- tədqiqatın yekunlarının nəşr olunması.

Tədqiq edilən obyekt haqqında biliyin əldə olunmasına istiqamətlənmiş prosedur, məhz empirik dərkətmə və hüquqi abstraksiya doğru getmə prosesində tətbiq edilən **metodların köməyi ilə həyata keçirilir**. Sistemli-struktur analizinin tədqiq olunan **obyektinə məlum olmayan məlumatlar**, eyni qaydaların və metodların tətbiq edilməsi, empirik informasiyanın toplanması proseduru əsasında və ya hüquq elminin anlayış aparatında olduğu kimi aparılır.

Məhz, sistemli-struktur tədqiqatlarının **predmeti** haqqında səhiv biliklərin alınmasına dair tədqiqat prosedurları, sistemli-struktur yanaşması və məntiqi metodların prinsiplərinin tətbiq edilməsi formasında aparılır.

Ümumi elmi dərkətmə metodu kimi, sistemli-struktur yanaşma, XX əsrin ortalarında işlənib hazırlanmışdır. Məhz, sovet dövrünün hüquqşünas alimləri materialist nəzəriyyənin inkişafına “böyük tövhələr” verməyə çalışmışdılar. Lakin, sovetlərin dağılması bu yanaşmaya öz təsirinin göstərdi və **aktiv formada dialektik materializmdən imtina baş verdi və nəhayət, idealizm və pozitivizmə üstünlük verildi**.

Sistemli-struktur yanaşma, sovet dövrü hüquqşünaslarının ümidlərini **doğrultmaması** onların günahı deyil. Çünki onunla problemin həllini bağlayan sovet alimləri, tətbiq etdikləri dərkətmə vasitələrinin (materialist dialektika), göstərilən **yanaşmaya xas olmaması** səbəbindən, imtinaya gətirib çıxarmışdır.

Elmi dərkətmənin ümumi metodlarından biri olan sistemli-struktur yanaşma, təzahürün orqanik əlaqələrinin strukturunun **bütöv dərk edilməsində effektiv olmuş və effektiv olaraq qalır**. Sistemli yanaşma, hər bir ixtiyari **sistemi deyil**, ilk növbədə bütöv və məhdud sistemi öyrənmək kontekstində **daha çox effekt verir**. Digər hallarda söhbət yalnız ondan gedir ki, sistemli yanaşmanın anlayış və kateqoriyasının **bəzi (fərdi) obyektlərinin təsvir edil**

məsi və ya sadəcə sistemli anlayışdan istifadə, məqsədə müvafiq hesab edilir.

Sistemli yanaşma, hüquqi təzahürlərin struktur quruluşunun orqanik bütövlüyünü nəzərə almaqla differensial tətbiq edilir. Hüquq elmində 3 tip struktur əlaqələr mövcuddur:

- **sintetik**;
- **yerarxik**;
- **xarici (funksional)**.

Sintetik tip struktur əlaqələr üçün **hüquqpozuntusu, hüquq münasibəti, hüquq norması elementləri xasdır**. Sintetik tip əlaqə onunla xarakterizə edilir ki, öyrənilən təzahürün bütövlüyü orqanik olaraq bir-biri ilə bağlıdır:

- **ciddi müəyyən edilmiş element sayından**;
- **sistemin hər bir elementi, digər elementlərin əlamətlərinə xas olmayan spesifik əlamətlərdən**;
- **elementlərin məxsusi spesifik əlamətləri məcmusu sistemin məzmun tərkibinin yaradılmasından**.

Orqanik olaraq təzahürlərin bir-birindən asılılığı, məsələn, **hüquqpozuntusunun tərkibi 4 elementdən** ibarət olan struktur əlaqələrinə malikdir. Göstərilən elementlərin hər biri, hüquqpozuntusunun fərdi məcmusunun yalnız onun üçün **xarakterik olan əlamətlərini ehtiva edir**:

- hüquqpozuntusunun **subyekt**i, delikt qabiliyyətli fiziki şəxs və ya təşkilatdır;
- hüquqpozuntusunun **obyekt**i, ictimai münasibətlərin müvafiq davranışının hüquq normasında möhkəmləndirilmiş təsbitidir;
- hüquqpozuntusunun **subyektiv tərəfi** təqsirdir;
- hüquqpozuntusunun **obyektiv tərəfi 3 komponentin məcmusundan** ibarətdir:

a) hüquqazidd əməl; b) zərər; c) onlar arasında səbəbli əlaqə.

Əməlin hüquqpozuntusu kimi **etiraf olunmamasına**, göstərilən 3 elementdən hər hansı birinin **iştirak etməməsi**, kifayət edir. Belə

ki, **bu təbiətin vurduğu hər hansı ziyan** (burada subyektin və subyektiv tərəfin müəyyən olunmasının *absurd olması* səbəbindən) **və ya əməlin hüquqi ehtinasızlıq, laqeydlik** (obyektin *olmaması*) və ya obyektiv hüquqazidd əməl (subyektiv tərəfin *olmaması*) kimi dəyərləndirilməsindən getmir. Belə ki, yalnız forsmajor hadisələr zamanı göstərilən 3 elementdən hər hansı biri iştirak etməyə bilər.

Beləliklə, sintetik tip struktur əlaqə daxilində analiz edilən və yuxarıda göstərilən **4 komponent** birlikdə hüquqazidd əməli, hüquqpozuntusunun orqanik bütöv təzahürü kimi təqdim olunur.

Yerarxik (vertikal) tip struktur əlaqə, normativ hüquqi aktların sisteminə məxsus və onunla xarakterizə olunan bütöv elementləri ehtiva edir:

- ümumi əlamətlərə malikdir;
- **bir-birinə nisbətdə ciddi növbələşir**;
- öz məcmusunda keyfiyyətə yeni hüquqi təzahür yaradır.

Normativ hüquqi akt sisteminin (o cümlədən, normativ xarakterli aktlar, qeyri-normativ hüquqi aktlar) hər bir elementi-qanunlar və fərmanlar, qərarlar və sərəncamlar, əmrlər və təlimatlar, yerli özünüidarəetmə və idarəetmə orqanlarının və təsisatlarının normativ hüquqi aktları. Məhz göstərilənlər, normativ hüquqi aktın **zəruri əlamətlərinə** malikdir. Beləliklə, hüquqyaratma orqanı aktlarında göstərilən əlamətlərin mövcud olması, bu aktları sistemin elementləri kimi tanınmasına imkan verir.

Sistemin özünün elementlərinin *məcmusu tənzimlənmiş* və müxtəlif ola bilər. Normativ hüquqi aktların **ali hüquqi qüvvəsi**, dövlət mexanizmində hüquqyaradıcı **orqanın tutduğu yer**, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində normativ hüquqi aktı qəbul etmək hüququ olan orqanlar tərəfindən ölkə konstitusiyası və digər qanunvericilik aktlarının **klassifikasiyası ilə müəyyən edilir**. Məhz, **yerarxik əlaqələrin** köməyi ilə normativ hüquqi aktların sistem elementlərinin qaydaya salınması baş verir. Belə ki, ali hüquqi qüvvəyə malik olan başlanğıc (əsas) ilkin normativ akt-

lar, daha az qüvvəsi olan aktlar üçün məcburidir. Ali hüquqi qüvvə gücü olan normativ hüquqi aktlarla ziddiyyət təşkil edən normalar dərhal ləğv edilməlidir. Çünki bu vəziyyət normativ hüquqi aktların sisteminin müəyyən etdiyi hüquqi qaydalara “uyğun deyil” və tətbiq edilə bilməz.

Beləliklə, normativ hüquqi aktların **yerarxik əlaqələr sistemi**, məhz onun orqanik bütövlüyünə **ziddiyyət təşkil etməməsi** məntiqi ilə şərtləşir və ona görə də **normativ hüquqi aktların yerarxik əlaqələrinin orqanik tamlığı**, həmişə qorunmalıdır.

Xarici (funksional) tip struktur əlaqələrin özünəməxsus funksiyası vardır. Hüquqi təzahürlərin möhkəm, sıx əlaqələrinin keyfiyyətcə **yeni hüquqi təzahür yaratmayan** komponentləri, **xarici (funksional) tip struktur sistemi adlanır**. Nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq sisteminin komponentləri arasında əlaqə, keyfiyyətcə yeni təzahür (çünki, xarici funksionaldır) yaratdığı halda belə, **struktur sisteminə daxil olmur**.

Hüquqi təzahürlər arasında çoxlu digər əlaqə növləri mövcuddur. Bu əlaqələrə məzmun və forma, mahiyyət və təzahür, səbəb və nəticə, həmçinin qüvvədə olan hüquq normasını, fərdi hüquq düşüncəsini, ümumi, xüsusi və müstəsna normaları, cəmiyyətin hüquqi mədəniyyət səviyyəsi və digər hüquqi və sosial təzahürlərin funksional əlaqələrini göstərmək olar.

Sistem əlaqələri, hüquqi təzahürlərin və proseslərin xarakterindən asılı olaraq və ümumiləşdirmə dərəcəsinə **görə, 4 səviyyəyə** bölünür:

Birinci səviyyə, daha sadə forma olmaqla hüquq norması, hüquqpozuntusu, hüquq mənbələri və s. təzahürlərin struktur əlaqələrini yaradır.

İkinci səviyyə, sadə təzahürlərdən təşkil olunmuş birinci səviyyəyə daxil olan qrupu elementlərindən ibarət olur. Buraya hüquq institutları, yarıminstitutlar, hüquq mənbələrinin sistemi, hüquqpozuntularının sistemi və hüquqpozuntusunun əsas tərkib hissəsini

təşkil edən hüquqi məsuliyyət mexanizmin təbiiqetmə qaydaları daxildir.

Üçüncü səviyyə, sistemin quruluşunun (sıralanmasının) daha mürəkkəb tərkiblərini, o cümlədən əsas komponentlər sisteminin 2-ci səviyyəsinə daxil olan hüquq sahələri, hüquq sistemi, hüquqtənzimetmə mexanizmi aid edilir.

Dördüncü səviyyə, daha mürəkkəb olmaqla və kütləvi (total) bütövlük, tamlıq kimi bütün hüquqi təzahürlərin məcmusunu birləşdirməklə, onların qanunauyğun inkişafını müəyyən edir.

Hüquqi təzahürlərin **göstərilən sistemli təşkili xüsusiyyətlərinin ifadə olunması** (səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi) və **xarici (funksional)** əlaqələri arasında tədqiq edilən **təzahürlərinin sistemli analizi**, çoxtərəfli struktur və funksional əlaqələrin **bütün xüsusiyyətlərini** üzə çıxararaq, aşkar edir.

Sistemli analizin tədqiq edilən təzahürünün hansı **struktur tipində yaranmasının müəyyən edilməsini aşkar etmək**, təzahürün **summativ və ya orqanik sisteminə** məxsus olduğunu aydınlaşdırmaqla, davam etdirmək lazımdır.

Yuxarıda göstəriləyi kimi **sistem analiz**, yalnız **təzahürün orqanik bütövlüyünə nisbətdə mümkündür**.

Summativ təşkil olunma, sistem əlaqələrinə malik deyil və onun elmi analizi, **elmi abstraksiyanın formalaşması metodlarının** təbiiq ilə aparıla bilər.

Hüquqi təzahürlərin orqanik bütövlüyünə münasibətdə, **struktur birlik tipinin sintetik (vertikal) və ya yeraxik** məxsusluğunun müəyyən edilməsi olduqca zəruridir. Çünki, sonrakı tədqiqat hərəkətlərinin ardıcılığı, məhz birbaşa göstərilən qaydadan asılıdır.

Hüquqi təzahürlərin **sistemli analizi**, sintetik tip sistemi kimi, ilk növbədə təzahürə xas olan **integrativ (bütöv birləşmə)** xüsusiyyətlərini **bütövlükdə aşkar etməyə istiqamətlənmiş** (təmayül edən, meyillənən), lakin onun elementləri üçün xarakterik olmayan cəhətlərə malikdir. Ona görə də, bu xüsusiyyətin üzə çıxarılması

olduqca vacibdir. Çünki, bu nəinki tədqiq edilən təzahürün **sintetik sistemə aid olduğuna inamla şahidlik edir**, eyni zamanda yekunda tədqiq edilən təzahürün elementlərinin qarşılıqlı təsir nəticəsi kimi də çıxış edir.

Məhz son nəticənin biliyi, həmişə bu biliyi təmin edən **hərəkətlərin xarakter və istiqamətlərini daha yaxşı qavramağa imkan verir**. Ona görə də tədqiqatın **integrativ xüsusiyyəti ümumilikdə**, onun komponentləri arasında sintetik əlaqələrin qavranılmasını əhəmiyyətli ölçüdə asanlaşdırır.

Təzahürün strukturunun **təşkil edən komponentlərin sayının aşkar edilməsinə** xüsusi diqqət verilməsini də, nəzərə almaq lazımdır. Əgər sintetik tipin strukturu **ciddi müəyyən edilmiş sayda elementlərdən** ibarətdirsə, belə halda aşkar edilən və əsaslandırılan **komponentlərin sayı**, tədqiq edilən təzahürün strukturunu yaratmaqla, **analiz sisteminin mahiyyətini** əhatə edir.

Dərketmə vəzifələrinin **düzgün həll edilməməsi**, təzahürün **hüquqi təbiəti və mahiyyətinin qavranılmasında** kobud səhvlərə gətirib çıxarır və buna müvafiq olaraq **hüquqyaratma və hüquqtəbiquetmə praktikasında** da, **səhvlərin buraxılmasına** səbəb olur.

Belə ki, **bəşəriyyətin yaranışında** hüquqpozuntusu nəticəsində zərər vuran subyektin, hüquqpozan təqsirkarın delikt qabiliyyətli subyekt olub-olmamasını nəzərə almırdı. Nəticədə **heyvanlar, təbiət obyektləri və s. delikt qabiliyyəti** olmayan fiziki şəxslərin əməlləri hüquqpozuntusu kimi etiraf edilirdi. **Cinayət hüququnun sosioloji məktəbi** cinayət tərkibini daha da **bayağılaşdıraraq**, nəinki hüquqazidd əməlləri, eyni zamanda şəxsin sosial təhlükəsini etiraf edərək **dövlətə və onun tədbirlərinə müxalifətdə** olan şəxslərə münasibətdə də, **özbaşınalığı leqallaşdırmışdır**.

Hüquqi təzahürlərin yerarxik tipi çərçivəsində **sistemli analizi**, tədqiq edilən strukturun **xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinin** digər **prinsiplərinə də əsaslanır**. Bu mənada əsas diqqət **3 aspektə** verilir:

- sistemin bütün komponentlərinin malik olduğu xüsusiyyət və əlamətlərinin məcmusunu aşkar etmək;
- sistemin komponentləri arasında yerarxik əlaqələrin tam və ardıcıl realizə olunmasını həyata keçirmək;
- struktur cərgəsində komponentlərin yerləşmə sırasını göz-ləmək.

Yerarxik sistemin göstərilən əlamətləri, yerarxik sistemin komponentləri arasında **məzmunlu** əlaqələrin təmin olunması, o cümlə-dən **yuxarı pillədə dayanan komponentin aşağı pillədə dayanan üçün əsas kimi çıxış etməsini təmin olunmasını ifadə edir**. Ona görə də **yerarxik strukturun sistemli analizini**, komponentlər arasında yerarxik əlaqələrini məzmun əlaqələrinə qədər çatdırmaq və komponentlərin yuxarı pilləsi ilə aşağı pilləsi arasında **uyğun-luq dərəcəsinə üzə çıxarması**, olduqca zəruridir.

Göstərilən tələblərə müvafiq olmayan bütün komponentləri, **yerarxik sistemdən xarici etmək** lazımdır. Ölkə konstitusiyasına görə, qüvvədə olmayan qanunlar və konstitusiyaya müvafiq olma-yan digər normativ hüquqi aktlar bu sıradandır. Normativ xarakterli aktlar və qeyri-normativ hüquq aktlara da, göstərilən eyni qaydalar tətbiq edilir.

Sistemli analizin xüsusiyyətlərinə görə, **hüquqi təzahürlə-rin funksional (xarici)** əlaqələri onda ifadə olunur ki, bu **analiz-in predmeti kimi iki və daha çox müstəqil təzahür çıxış edir**. Onun funksional əlaqələri **möhkəm və dayanıqlı** və ya **müvəqqəti** və hətta **təsadüfi** ola bilər. Ona görə də, tədqiq edilən təzahürlə-rin funksional əlaqələrinin aşkar edilməsi yolunda **atılan ilk ad-dım həm hüquqi**, həm də **sosial təzahürlər** ola bilər və bu onunla şərtləşir ki, aşkar edilən **təzahür nəinki funksional**, eyni zamanda **dayanıqlı, sarsılmaz və stabil olaraq xarakterizə** edilsin. Daha sonra bu əlaqələrin nə dərəcədə **mahiyyət üzrə** olması və beləliklə də, bu əlaqələrin tədqiq edilən hüquqi təzahürlərdə, hansı **konkret nəticələrə gətirib çıxarmasını müəyyən etmək** lazımdır.

Funksional əlaqələrin tədqiqatın nəticələrinə konkret təsirinə dair suala cavab vermək üçün, bu məsələ barədə səhih məlumatla malik olmaq və yaxud xüsusi **empirik tədqiqat keçirmək lazımdır**. Sadəcə faktların əlaqələrinə dair fikirləri konstataasiya etmək, onun mahiyyətini və son nəticələrini qavramaq üçün **yetərli olmasını müəyyən etmək lazımdır**.

Məsələn, hüququn ayrı-ayrı fərdlərin düşüncəsinə pozitiv təsirini müəyyənləşdirib, bəyan etmək olduqca sadədir. **Bu məlum və mübahisəsiz faktdır**. Lakin eyni zamanda, onun real təsir gücünə və nəticələrinə inanmaq üçün, **xüsusi sosioloji tədqiqat aparılması da tələb olunur**. Yalnız, əldə olunmuş məlumatlara “**şübhə**” ilə yanaşmaqla əhalinin hansı hissəsinin, qüvvədə olan qanunu yerinə yetirmək və ya hansı dərəcədə bu qanunlarla əlaqələri və onların **nəticələrinin təsirinə inanmalarına dair fikir söyləmək** olar.

Beləliklə, hüquqi təzahürlərin xarici (funksional) əlaqələrinin sistemli analizi, digər sosial təzahürlərlə də, **məhdud sayda empirik tədqiqatlar aparılmasını tələb edir**. Hüquqi təzahürlərin **daxili və xarici əlaqələrinin** təsirinə dair sistemli-struktur analizinin **gedişinin izah olunmasına**, əldə edilən nəticələrin isə elmi nəşrlərdə işıqlandırılmasına zərurət vardır.

Nəşrlərin özünəməxsus cəhətlərinin və sistemli-struktur analizinin yekunlarının ifadə olunması prosesində əsas diqqət, ilk növbədə hüquqi təzahürlərin **sistemli quruluşuna** və onun **elementlərinin xarakteristikasına**, daha sonra isə təzahür əlaqələrinin öz aralarında və ümumilikdə təzahürün özündə olmasının müəyyənləşdirilməsi üsulunun **tətbiqinə yönəlməlidir**. Qanunvericilik strukturunun **iki hissəyə, üfüqi (horizontal) və şaquli (vertikal)** bölməklə problemin aydınlaşdırılması vacibdir.

Birinci bölümdə, adətən tənzimetmə predmetinin əsas tərkib hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterindən asılı olaraq, qanunvericilik sisteminin elementləri arasında üfüqi əlaqələrin, **ikinci bölümdə isə**, qanunvericilik maddələri arasında qarşılıqlı əlaqənin

şaquli subordinasiya münasibətləri üçün xarakterik olan “**güc**” (**daha güclünün**) elementlərinin tətbiq edilməsinə diqqət verilməlidir. Üfüqi münasibətlərdən fərqli olaraq, bu əlaqələr adətən daha çox **predmetin tənzimlənməsi üzrə yox**, hüquqyaratma orqanının **yerarxiyası** üzrə müəyyən edilir.

Etiraf etmək lazımdır ki, sistem-struktur yanaşma, əsasən, mürəkkəb hüquqi təzahürlərin struktur tədqiqatlarında məhsuldar **nəticələri təmin edir**: hüquqpozuntusunun tərkibi, hüquq münasibətləri, ayrı-ayrı hüquq institutları, normativ aktların sistemi və s. Lakin, **daha mürəkkəb hüquqi təzahürlərin**, o cümlədən hüquq sahələrinin və hüquq sistemlərinin tədqiqində, bu metodun nəticələri **kifayət qədər gücsüz, sadə görünür**. Eyni zamanda bu metodun məlumatları, hüququn sistem quruluşuna dair problemləri **nəinki azaltmur**, əksinə bir qədər də çoxaldır.

Müasir dövrdə hüququn struktur sisteminə dair mövcud məlumatların əhəmiyyətli hissəsi, ziddiyyətli xarakter daşımaqla, hüququn öz strukturu bütövlükdə bəlli olmayan məsələ kimi qalır və ona görə də, bu sahədəki mövcud vəziyyəti başa düşmək, hüquqşünaslığın dəyərlərini saxlamaq və çoxaltmaq, yeni hipotez və metodoloji yanaşmalar işləyib hazırlamaq, məhz mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

c) proqnostik tədqiqat metodu

Hər bir elmin nəzəri əsaslarının, elmi potensialının güclənməsi, tədqiq edilən təzahürün mövcud vəziyyəti, onun gələcək inkişafı üçün yolların və mərhələlərin etibarlı **proqnozlaşdırılması**, olduqca zəruri bir prosesdir. Ona görə də, elmin inkişaf yollarının qabacadan müəyyən edilməsi, onun mühüm funksiyası olmaqla, hüququn **qanunauyğun və funksional inkişafını düzgün, ardıcıl əks etdirmək vəzifəsini inamla təsdiq edir**.

Tədqiq edilən təzahür və proseslərin gələcək vəziyyətinə dair **qabacadan proqnoz vermək imkanı olan təbiət elmlərindən fərqli olaraq**, yalnız nəzəri bilikləri rəhbər tutan **sosial elmlər**, o

cümlədən **hüquqşünaslıq** üçün göstərilən dərkətmə yolu, olduqca **problemlidir**. Çünki gələcəkdə yaranacaq şəraitdən asılı olaraq, çoxsaylı sosial faktorlar və onların nəticələrin təsirinin yeni qanunauyğunluqları, zəruri meyillənmələri (təmayül istiqaməti), məhz sonda üzə çıxarılır. Ona görə də, gələcəyi görmək üçün, **xüsusi proqnostik tədqiqat keçirilməsi tələb olunur**.

Hüquqi elmin funksiyası kimi qabacadan **görmə, xüsusi proqnostik tədqiqat vasitəsi ilə realizə edilə** bilər.

Gələcəyi əsaslandırılmış zəruri məlumatlar əsasında mülahizə etmək məqsədi ilə keçirilən tədqiqatlar, **proqnostik** tədqiqatlar adlanır. İstənilən hər bir elmi bilik kimi, proqnozlaşdırma da, sübut edici gücə malikdir və elmi izaha ehtiyacı var. Bununla belə əlbəttə ki, o tarixin gələcək gedişində tam və ya qismən qəbul edilməyə də bilər.

Ümumilikdə, proqnostik tədqiqatların predmeti tam olmasa da, əsasən hüquq elminin predmeti ilə üst-üstə düşür. Proqnostik tədqiqatın **predmeti, sosial hüquqi tədqiqatların** köməyi ilə öyrənilən **bütün məsələləri əhatə** edir. Hüquq elminin **aktual məsələlərinə** dair proqnozlara daxildir:

- dəyişikliyə məruz qalması gözlənilən hüquq sistemi, ayrı-ayrı hüquq sahələri və institutları, hüquq tənzimləmə predmeti, hüquq rejimi və s. təzahürlər;

- konkret normativ hüquqi aktın qəbul edilməsinə adekvat olaraq, layihələşdirilən qanunların sosial və hüquqi təsirinin effektiv nəticələri, lakin qanunvericiliyin sabitliyini təmin etmək üçün, nəinki konkret-tarixi şəraiti, eyni zamanda yaxın və gələcək perspektiv də ictimai münasibətlərin inkişafının əsas istiqamətlərinin təmayülünü (meyillənməni) nəzərə almaq şərti ilə;

- ayrı-ayrı sosial qrupların hüquqi düşüncəsinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, əhalinin hüquqi psixologiyası, həmçinin konkret qanunlara, dövlət orqanlarına və vəzifəli şəxslərə münasibətdə ictimai rəyin öyrənilməsi;

- iqtisadiyyatın vəziyyəti, siyasi rejim və digər sosial faktorları, o cümlədən şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlar institutunun kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi nəzərə alınmaqla;

- qanunçuluq rejimində dövlətin apardığı hüquqi və digər sosial tədbirlər, müxtəlif növ hüquqpozuntularının dinamikası, ölkədə qanunçuluğun vəziyyəti;

- hüquq elminin əsas inkişaf istiqamətləri və təmayülünün (tendensiyası) nəzərə alınması, hüquqşünaslığın yeni perspektiv problemlərinin üzə çıxarılmasının mümkünlüyü və onun həll edilməsinin müvəqqəti parametrləri, hüquq sahəsi üzrə elmi müəssisələr (təsisatları) sistemində dəyişikliyin ola bilməsi, ali hüquq təhsilli mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması.

Göstərilənlər cəhətlərlə yanaşı, eyni zamanda hüquq elmində tədqiq edilən bəzi təzahür və proseslərin gələcək vəziyyətinə dair **proqnozlaşdırma aparmaq**, praktiki olaraq *mümkün deyil*. Xüsusilə də, **səhih proqnoz vermək olduqca çətin**dir, o cümlədən:

- konkret şəxsin davranışına;

- hüquqa dair yeni nəzəri biliyin məzmununa;

- inkişaf etmək *perspektivi olmayan* hüquqi təzahürlərin vəziyyətinə;

- **mürəkkəb hüquqi təzahürlərə və proseslərə.**

Keçən əsrin 60-cı illərində kriminologiya elmi konkret şəxsin mümkün əsaslandırılmış davranışını, o cümlədən onun öncədən güman edilən cinayət törətmək istəyinin **proqnozlaşdırılmasını**, mühüm-nəzəri və aktual-praktiki problem kimi qəbul etmişdir.

Artıq müasir dövrdə **fərdi davranışın proqnozlaşdırılması metodikasına böyük diqqət** verilir. Belə **metodikanın** yaradılması üçün ən perspektiv üsul kimi şəxsin sosial və fərdi (individual) psixoloji xüsusiyyətləri, müxtəlif kriminoloji faktorlar, cinayət törətmənin səbəbləri, şəraiti və s. keyfiyyət cəhətləri nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, fərdin davranışı tək-cə sosial, psixoloji və digər qanunauyğunluqlara əsaslanma bilməz. Çünki,

fərdin davranış proqnozunu, müşahidə edilən obyektin həyat şəraiti və konkret vəziyyətini, qabaqcadan görmək imkanı mümkünsüzdür.

Kriminoloqlar tərəfindən təqdim edilən *proqnozlaşdırma metodikası*, şəxsin xüsusiyyət göstəriciləri sisteminə və ya ümumi cəhətlərinə, sosial qrupun davranışlarına xüsusi istinad edir. Bu metodika subyektin davranışlarını qanunauyğunluq cəhətlərinə istiqamətlənmişdir. Bununla belə, məlumdur ki, şəxsin düşüncəsinin genezisi, konkret-tarixi şərtlərlə, bilavasitə məişət tərzilə bağlıdır. Bununla belə, şəxsin davranışının gələcəyinin təməl komponentini aradan qaldırmaq üçün real düzgün olmayan, güman edilən nəticələrə əsaslanan proqnoz vermək, hətta ehtimallar səviyyəsində belə, onu **intiutiv (fəhmlə), öncədən görməyə (sanki baxıcılıq etmə) çevirməyi isə, tamamilə elmi prosedurdan uzaq saxlamaq lazımdır.**

Hüquq elminin ən müxtəlif növ nəzəri biliklərinin **proqnozlaşdırılması**, yuridik proqnozun *obyekt ola bilməz*. Çünki, **belə proqnoz** ilk növbədə problemi, elmi həllin nəticələrinə çevrilməlidir ki, bu prosesdə əslində, **gələcəyin vəzifəsidir.**

Hüquq elmində konkret real vəziyyəti üzə çıxarmaq **gələcəkdə yarana biləcək** lakin, hal-hazırda mövcud olmayan, **ancaq yaranma ehtimalı olan bu biliyi**, mənimsəmək və əsaslandırmağı zəruri edir. **Beləliklə, elmi biliyin proqnozlaşdırılması, məhz onun əldə olunması prosesi ilə üst-üstə düşür.**

Elmin tərkibində elmi biliyin proqnozlaşdırılması, onun əldə edilməsindən sonra daxil edilir. Yəni, o inkişafın **bu gün mövcud olan** vəziyyətinə yox, onun **gələcək səviyyəsinə** müvafiq olması əsas götürülməlidir. İnkişafa, dəyişikliyə uyğunlaşmayan, lakin özünü təsdiq etmiş hüquqi təzahürlərin proqnozlaşdırılması mümkün deyil.

Belə ki, Qədim Roma dövründən mövcud olan hüquq normalarının strukturunun dəyişməsi üçün proqnoz tərtib etmək (pretorlar

deyirdilər ki, hüququ biz yaratmırıq, bizə müraciət edən vətəndaşın vəziyyəti hüququn necə olmasını müəyyən edir) *məqsədamüvafiq hesab edilmir*. Digər tərəfdən hal-hazırda da, hüquqi **proqnozlaşdırmanın tərtib edilməsinin metodika və metodologiyasının** kifayət qədər inkişaf *etməməsi* səbəbindən, bir sıra mürəkkəb hüquqi təzahürlərə dair, o cümlədən hüquq sistemi, qanunçuluğun vəziyyəti və hüquq qaydası, subyektlərin qanunyaratma fəaliyyətinin effektiv tənzimləmə mexanizmi və s. təzahürlərə dair etibarlı inkişaf proqnozu əldə etmək *mümkün deyil*. Ona görə də, bu proqnozların tərtib edilməsi uzunmüddətli perspektiv dövr üçün **təxirə salınır**.

Proqnozun tərtib edilməsi, **empirik müşahidə və seyr etmənin əksinə** gedən yolla irəliləyərək, onunla qarşı-qarşıya da, gələ bilər. Hüquq və onun bütün çox ifadəli qanunauyğun əlaqələrini və asılılığını konkret, bütöv öyrənmək üçün nəzəri tədqiqat **metodu tətbiq etmək** tövsiyə edilir.

Proqnozlaşdırma digər məqsədlər də güdür. Belə ki, bu metod gələcəyin konkret, çoxsaylı təzahür və proseslərini **canlandırmağa cəhd edir**. Ona görə də, bu tədqiqatların **təməl bazası** kimi nəzəri biliklər çıxış edir, ancaq yekun nəticələr, **empirik təsvirlərdə ifadə** olunur. **Belə ki, düşüncə nəzəriyyədən praktikaya, oradan isə empirik tərəfə hərəkət edir**.

Şübhəsiz ki, proqnoz tərtib edənlər, xüsusi tədqiqat keçirməklə hüquqşünaslığın **tamamlanmamış məsələlərini üzə çıxarmağa və bu boşluqları doldurmağa** çalışmalıdırlar. Lakin bu dərkətmə aktını (yəni, xüsusi tədqiqat keçirməyi) heç də əsas götürmək olmaz və hüquq elmində bilavasitə nəzəri biliklərin işlənilib hazırlanması və ya hüquqi dərkətməni nəzəri orijinal metoda çevirilməsinə heç bir əsas yoxdur.

Proqnozlaşdırmanın **obyekti və vəzifələrini nəzərə almaqla**, tədqiqatın proseduru və istifadə edilən təzahür nümunələrin məcmusunu müəyyən etmək mümkündür. Ümumhüquq nəzəriyyə-sində, **proqnozların tərtib edilməsi proseduru müəyyən edir**:

- proqnozlaşdırılan obyektin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasının və dönəm müddətində onun dəyişmə dinamikasının müəyyən edilməsi;

- sosial hüquqi faktorların xarici aspektlərinin aşkar edilməsi və onların tədqiq edilən obyektə pozitiv və ya neqativ təsir göstərməsinin üzə çıxarılması;

- tədqiq edilən obyektin xarici faktorlarla əlaqələri və münasibətlərinin riyazi quruluşu modelinin təsvir edilməsi;

- tədqiq edilən obyektə təsir göstərən kəmiyyət və keyfiyyət faktorlarının xarakteristikasını öyrənmək, tədqiq edilən obyekt və faktorlar arasında forma və sıxlıq əlaqələrini müəyyən etmək;

- xarici faktorların inkişafı və dəyişməsinin üsul və yollarını göstərmək;

- tədqiq edilən obyektin xarici faktorlarını, həmçinin onun keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikasının dəyişməsinə nəzərə almaq və gələcək vəziyyətinə dair proqnoz tərtib etmək.

Birinci dörd prosedur üzrə proqnozlaşdırma, sosial hüquqi tədqiqatlara tam müvafiq olmaqla, tədqiq edilən hüquqi təzahürlərin öyrənilməsinə və konkret-tarixi şəraitdə fəaliyyəti və inkişafının təsvir edilməsinə istiqamətlənmişdir.

Tədqiqatların **xüsusi metodları da, ənənəvi prosedurlara müvafiq** olaraq aparılır. Xüsusi metoda aid edilir: müşahidə, sorğu, yazılı sənədlərin analizi, hüququn təfsir edilməsi, həmçinin tədqiq edilən obyektə, xarici faktorların intensiv təsir edən riyazi modeli.

Xüsusi prosedur, yuxarıda göstərilən **beşinci bənddən başlayır** və əldə olunmuş sosial hüquqi informasiyanın qarşılığında, **xarici mühitin dəyişməsi və bu dəyişmənin təsirinin öyrənilməsinə, əsas vəzifə kimi müəyyən edir**. Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, hal-hazırda ümumhüquq nəzəriyyəsi, bu tədqiqatlarda istifadə edilən və **kifayət qədər təcrübədə sınılanmış hər hansı bir inkişaf etmiş metodoloji arsenalına malik deyil**.

Hüquqi proqnozlaşdırmanı araşdıran tədqiqatçılar, hüquqşünaslıqda istifadə edilən metodların məzmununa: **ekspertlərin sorğu-**

su, riyazi metodlar, sosial-iqtisadi və sosial-siyasi faktorları, hüququn strukturu və funksiyaları, həmçinin tarixi-hüquqi metodları daxil edirlər.

Göstərilən metodlar arasında **proqnozun yüksək səviyyədə dəqiq və etibarlı təminatı kimi, məhz riyazi metod çıxış edir.** Lakin, hal-hazırda riyazi aparat, obyektin xarici mühitlə bütün əlaqələrinin məcmusunu əks etdirməyə və hüquqi təzahürün spesifik xüsusiyyətlərinin **adaptasiyasının hansı səviyyədə olmasını** müəyyən etmək **qabiliyyətinə malik deyildir.**

Hüquq elminin özündə də müəyyən **boşluqlar** vardır. Xüsusilə də, sosial fəaliyyət dairəsinin hüquqa ayrılması, məhz onunla məhdudlaşan **faktorları həll etməmiş qalır.** Belə ki, tədqiq edilən obyektlərin ayrı-ayrı faktorlarının hüquqi təzahürlərinin **kəmiyyət xarakteristikasının təsirinin təyin edilməsi, açıq qalmışdır.**

Hüquqi modelin qurulması və proqnozun tərtib edilməsi üçün riyazi aparatın uyğunlaşdırılması, məhz **ekspert qiymətləndirilməsi metodu ilə kompensasiya** edilir. Belə ki, mütəxəssis ekspertlərin mötəbər rəyləri, konkret hüquq normaları, qanunçuluğun vəziyyəti, əhəlinin hüquqi düşüncəsinin istiqamətlənməsi, onun siyasi və hüquqi aktivliyi və s. dəyərləndirmələr **effektiv proqnozlaşdırma-da pozitiv nəticələr** verir. Məhz, bu üsulla iqtisadiyyatın, siyasətin və texnikanın əsas sahələri proqnozlaşdırılır.

Beləliklə, yuxarıdakıları nəzərə almaqla qeyd etmək lazımdır ki, proqnozlaşdırma metodu çərçivəsində istifadə edilən üsulların məcmusu, həm indi, həm də **gələcəkdə elmi dərkətmənin universal forması** kimi bərabər əsaslarla, ümumhüquq nəzəriyyəsinin **məntiqi (nəzəri) metodu ilə rəqabət aparmaq gücünə malik deyil.** Proqnostik metodun tətbiq etdiyi vəzifələri həll etmək üçün müəyyən edilən üsul, sosial hüquqi metodlar kimi, yeganə faktların toplanması və öyrənilməsi, **statistik-riyazi metodlar və ya ekspert qiymətləndirilməsi, yəni empirik üsullardan ibarət olmaqla məhdudlaşır.**

Proqnozlaşdırma metodlarının özünəməxsus xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, onun məzmunu yeni empirik tədqiqatların **prinsipal vəzifələrinə**-hüquqi **təzahürlərin gələcək vəziyyətinin aşkarlanması və əsaslandırılmasına** və predmet üsullarının tətbiqinə **adaptasiya olunmasına uyğunlaşdırılmasıdır**. Ona görə də, bütün üsulların heç də hamısı, öyrənilən və ümumləşdirilən hüquqi təzahürlərin müasir mövcud vəziyyəti kimi birbaşa **qəbul edilə bilməz**. Lakin, proqnostik tədqiqatlar üçün belə adaptasiya olunmaq, heç də **empirik metodların** istifadə etdiyi empirik faktların toplanması və ümumiləşdirilməsi mahiyyətini dəyişmir.

Proqnoz əsasən **iki** hissədən: **axtarış və normativ** hissədən ibarətdir.

Birinci, axtarış hissədə proqnozun gələcək təxmini quruluşu təsvir edilir, nəzərdə tutulan müəyyən müddətə qədər tədqiq edilən obyektin konkret vəziyyəti və bu vəziyyətə dair qiyməti verilir, onun qüvvədə olan **qanunvericiliyə uyğunluqlarının və tələblərinin dərəcəsinin dəyərləndirilməsi, pozitiv və neqativ tərəflərinin məcmusunun aşkar edilməsi** və s. öyrənilir.

Eyni zamanda, tədqiq edilən **təzahürün gözlənilən vəziyyətinə dair, bir neçə variant təqdim edilir**. Hüquqi proqnozlara dair çox **variant** təqdim edilməsi onunla şərtləşir ki, hüquqi və digər sosial təzahürlərin **mürəkkəb əlaqələr sistemi komponentlərinin** hüquqi təzahürlərə təsadüfi qarşılıqlı təsirinin mümkünlüyü, həmçinin **subyektiv faktorlar, ehtimallar, statistik xarakterli sosial qanunlar, tədqiq edilən obyektin mövcud durumuna dair tam olmayan biliklər və s. çoxsaylı** versiyalar ortaya çıxır.

Belə şəraitdə, proqnoz tərtib edənlər tədqiq edilən obyektiv inkişaf **mexanizmini** məcburi üzə çıxarmalı, **bu inkişafın əsas tendensiyalarının ən optimal variantını layihələşdirərək aşkar** etməlidirlər. Tədqiq edilən obyektə nə qədər çox faktorlar təsir edirsə, bir o qədər çox proqnoz variantları yaranır.

Proqnozun çox variantlılığı, heç də tədqiqatçını əsas variantını seçib əsaslandırmaqdan **azad etmir**. Başqa sözlə, tədqiqatın nəti-

cələrini onunla yekunlaşdırmaq lazımdır ki, tədqiq edilən təzahürün həqiqi xarakteristikasını, əlamətlərini müəyyən etmək olsun və mütləq son versiya seçilib təqdim edilsin.

Axtarış hissə əsasında, proqnozun **normativ hissəsi** (ikinci hissəsi) hazırlanır. Məhz, bu hissədə mövcud qanunvericiliklərə müvafiq, tam şəkildə obyektin inkişafının proqnozlaşdırılması təmin edilir, **neqativ cəhətləri isə minimuma endirərək** ləğv edilir. Lakin yuxarıda göstərilən çox variantlıqla yanaşı, **yalnız bir axtarış hissədən** ibarət olan **proqnozlaşdırma** da, mümkündür.

Elmi proqnoz üçün ən zəruri şərt, hüquq ədəbiyyatlarında bir mənalı **qarşılanmayan, onun səhih və etibarlı olması məsələsidir**. Belə ki, müəlliflərin bir qismi hüquqi təzahürlərin proqnozlaşdırılmasında **meyillənməyə (ehtiyatlı yanaşma)** üstünlük verir və belə fərz edirlər ki, proqnozlaşdırılan dövrdə təzahürün **həqiqi vəziyyəti yalnız təsadüfən, proqnozların kəmiyyət ilə üst-üstə düşə bilər**. Digər müəlliflər əksinə, çəkinmədən və tərəddüdsüz öz proqnozlarında göstərilən müddət ərzində bu və ya digər **hadisənin baş verəcəyinə dair qabacadan əmin olduqlarını zənn edirlər**.

Qeyd etmək lazımdır ki, **proqnozun etibarlılıq dərəcəsi məsələsini** abstrakt, **obyektin bir hissəsindən və proqnozun məqsədlərindən ayrıca** götürməklə həll **etmək olmaz**. Belə ki, zamanı qabaqlamaqla qarşıdakı **yarım il ərzində cinayətkarlığın qısa müddətli və operativ proqnozunu vermək və bunu yaxın 2 il üçün yalnız cinayətkarlığın inkişaf meyillərini əks etdirməsi qanunauyğunluq kimi** söyləmək **doğru deyil**. Verilən proqnozda konkret və maksimal dəqiqliklə cinayətkarlığın dinamikası və kəmiyyətinə dair məlumatları özündə birləşdirir. Xüsusilə də, bu tədqiqatların **tələbləri çərçivəsində cinayətkarlıqla bağlı proqnozun, qarşıdakı 10 il və daha çox müddət üçün yerinə yetirilib-yetirilməməsinə dair** dəqiq fikirlər ifadə olunmalıdır. Bunu səhih ifadə etmək **mümkünsüzdür** və ona görə də, **cinayətkarlığın proqnozlaşdırılmasının ifadəsi, yalnız meyllənmə, tendensiya (ehtiyatlı yanaşma) kimi**

fərz etmək olar. Göstərilən müəyyən edilmiş müddətin qurtarmasında sonra, **yeni proqnozun müəyyən edilməsinə** tələb yaranır və müstəsna olaraq yeni meyillərin dəqiqləşdirilməsi aktuallaşır.

Digər tədqiqatlar, məsələn layihələndirilən hüquq normasının effektiv təsirinin öyrənilməsi prosesində irəli **sürülən proqnoz**, yalnız istənilən **kəmiyyət göstəricilərinin** ifadə olunmasında və ya tədqiq olunan normanın dəqiq müəyyən edilmiş **effektivlik parametrləri (göstəricilərinə)** əsasında mülahizə edilir.

Proqnozun göstərilən dəqiqlik dərəcəsi, əldə olunan nəticələrin həqiqiliyinə şübhə doğurmursa, tədqiq edilən hüquq normalarının **effektivliyinə dair təkrar proqnozların keçirilməsi istisna edilir.**

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmi sahəsində **proqnostik tədqiqatların metodologiyası**, “yeniyetməlik çağındadır” və onun tədqiqatları ayrı-ayrı **epizodik tədqiqatlardan kənara çıxmır.**

Bununla belə, ən geniş nailiyyətlər kriminologiyanın proqnozlaşdırılmasında, cinayətkarlığın inkişafına dair proqnozların tərtib edilməsində əldə edilmişdir. **Gələcəkdə proqnozlaşdırma, onun aktuallığından asılı olaraq hüquq elmi və hüquq praktikası, ümumhüquq nəzəriyyəsi və sahə hüquq elmləri üçün elmi tədqiqatların aparıcı istiqaməti olacağı, heç şübhəsizdir.** Məhz, hüquq elmləri tərəfindən tədqiq edilən təzahür və proseslərin vəziyyətinə dair növbəti elmi biliklər, hüquqi təzahürlərin və proseslərin həm indiki, həm də gələcək vəziyyətinə dair **nəzəri və empirik biliklərin adi komponenti** olacaqdır.

VIII Mövzu: Metanəzəri tədqiqatların metodologiyası anlayışı, predmeti və əhəmiyyəti.

1. Metanəzəri tədqiqatların metodologiyasının anlayışı və predmeti.

2. Metanəzəri tədqiqatların əsas istiqamətləri.

1. Metanəzəri (nəzəriyyənin, nəzəriyyəsi) tədqiqatların metodologiyasının anlayışı və predmeti.

Dövlət və hüququn dərk edilməsinin işlənilib hazırlanması problemlərinə istiqamətlənmiş fəlsəfi, ümumi, xüsusi və məxsusi (spesifik) tədqiqat metodları, **metanəzəri tədqiqatlar** adlanır. Onun əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, **tədqiqat predmetinin kriteriyası** kimi hüququn qanunauyğun inkişafı deyil, **elmi idrak prinsiplərinin** hüquq haqqında səhih, mötəbər biliyin alınması **qanunauyğunluqları** çıxış edir.

Müasir fəlsəfə və hüquq ədəbiyyatlarında ümumqəbul edilmiş əsaslar ondan ibarətdir ki, elmi dərkətmənin prinsip və qaydaları öz-özünə deyil, xüsusi elmi tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilir. Bu tədqiqatlar nəticəsində işlənilib hazırlanmış yeni idrak metodları, həmişə mühüm elmi əhəmiyyətə malik olub və dəyişməz olaraq biliyin bir səviyyəsindən digər, **daha yüksək səviyyəsinə, empirik səviyyədən nəzəri səviyyəyə, kəmiyyət (summativ) məcmusundan keyfiyyətə, həmçinin dağınıq, pərakəndə bilikdən, sistemli biliyə keçməsinə təmin** etmişdir.

Məhz, ənənəvi dərkətmə metodları, ilk növbədə konkret-sosio-oloji və statistik metodlara müqayisəli hüquqi yanaşma, hüquq elmi və hüquq praktikası qarşısında vəzifələrin həll edilməsini təmin etmək **məqsədi üçün**, müasir elektron **texnikasının tətbiqinin modifikasiyası** sahəsində yeni nailiyyətlərə yol açmışdır. **Bu metodların köməyi ilə:**

- elmi tədqiqatların empirik bazasını genişləndirmək mümkün olmuşdur;

- hüququn sosial təsir mexanizmi analizinin daha da, dərinləşdirilməsi həyata keçirilmişdir;
- hüquq normasının effektivliyinin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsinin metodologiyası həyata keçirilmişdir;
- xarici ölkələrin qanunvericiliklərinin komparativistik (müqayisəli öyrənilməsi) tematikası genişləndirilmişdir;
- informasiya hüququ yeni elmi nəzəriyyə kimi, informasiya problemləri sahəsində qanunvericilik əsaslarının elmi nəzəriyyəsi müvəffəqiyyətlə işlənilib hazırlanmışdır.

Uzun müddət socialist ideologiyasının təsirinə məruz qalmış hüquqşünaslıq, hal-hazırda hüququn **sosial təbiətinə inteqrasiya** etməklə, materialist baxışlara tənqidi yanaşır. İdealist mövqeydən çıxış edən müasir hüquqşünaslıq, hüququ özü **inkişaf edən sosial institut kimi** ictimai iqtisadi münasibətlərdən və digər sosial təzahürlərdən asılı olmayan (ideoloji təsirlərdən) müstəqil elm kimi inkişaf etməsini istəyir.

Hüququ **materialist dərkətmə**, hüquqi dövlət konsepsiyasına və təbii hüquq nəzəriyyəsinə qarşı qoyulur. Hal-hazırda hüquq nəzəriyyəsi **insanların təbii hüquqlarını** dövlətin müəyyən etdiyi qanunlardan, hüquqlardan, vəzifələrdən üstün olmasını və bunun hüquqi dövlətin mütləq əlaməti, vətəndaş cəmiyyətinin və sosial dövlətin inkişafının **yeganə mümkün istiqaməti** kimi göstərir. Bəzən belə təsəvvür yaranır ki, hüququn idealist başlanğıcı, məhz gərəksiz yerə hüququn hərtərəfli konkret-tarixi, sosioloji analizini aparır və onu praktikada tətbiq edir.

Müasir dövrdə hüquq elmini intensiv inkişaf etdirmək üçün hüquqşünaslar, **hüquqi dərkətmədə birinci dərəcəli rola** malik olan **elmi idrak metodlarını** işləyib hazırlanması istiqamətində, **metanəzəri tədqiqatları** fəallaşdırmalıdırlar. Bu istiqamətdə **3 əsas fundamental vəzifəni həll etmək** lazımdır:

- hüquqşünaslığın metodoloji problemlərinin işlənilib hazırlanmasının başlıca istiqamətlərini müəyyən etmək;

- hüquqi dərkətmə metodlarının sosial hüquqi və digər əhəmiyyətli metodlarının müqayisəli tədqiqatlarının işlənilib hazırlanmasını davam etdirmək;

- sosial təzahürlərin dərk edilməsində özünü pozitiv tövsiyə etmiş bütün metodoloji yenilikləri mənimsəmək və onlardan hüquqi tədqiqatlarda müvəffəqiyyətlə istifadə etmək.

Nəzərdə tutulan vəzifələri yerinə yetirmək üçün **hüquq elminin metanəzəri problemlərini sistemli öyrənmək** və kompleks tədqiqat aparmaq üçün **5 istiqamət üzrə tədqiqatlar** aparmaq tövsiyə edilir.

2. Metanəzəri tədqiqatların əsas istiqamətləri.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hüquq elminin metanəzəri problemlərini sistemli öyrənmək üçün 5 istiqamət üzrə tədqiqatlar aparmaq zəruridir.

Birinci istiqamət üzrə müasir şəraitdə, **hüququn materialist dərkətmə problemlərinin** tədqiq etmək vəzifəsi, yeni nəzəri baxışlar kontekstinə də olduqca aktualdır. Belə ki, marksizm baniləri tərəfindən formalaşdırılmış **materialist nəzəriyyənin əsaslarının nailiyyət və qüsurlarına obyektiv, həqiqi qiymət verilməsinə təkidli tələbin yaranması**, ümdə məsələ olaraq özünü büruzə verir. Bir məsələ aydındır ki, marksistlərin ərsəyə gətirdikləri işlərin bu və ya digər hissələri artıq köhnəlib və müasir siyasi-hüquqi realitətlərə *uyğun gəlmir*. Lakin, obyektivlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, K.Marks və F.Engels heç vaxt **“həqiqi və sonuncu instansiya”** olmalarına iddia etməmiş və tarixin keçici xarakterini, onun nəzəri əsaslarını və XIX əsrin sosial praktikasını dəyişdirərək onun **məhiyyətini doğru** dərk etmişdilər.

Əslində, marksist hüquq nəzəriyyəsinin **həqiqi ruhu və məzmununu axıra qədər** araşdırıb üzə çıxarmaq, **sovet hüquqşünaslığına da, nəisib olmamışdır**. Məsələ bundadır ki, sovet hüquqşünaslığı, marksist hüquq nəzəriyyəsinin formalaşdırılması prosesində, yalnız marksizm banilərindən **müvafiq iqtibas (sitat) gətirməklə,**

onların **kommentariyası ilə şərtləşən axtarışlar** etmişdilər. Lakin, K.Marks və F.Engelsin dövlət və hüquq haqqında bütöv və ardıcıl **baxışlarının ehkamçı, formanoloji təfsirini müvafiq iqtibaslarla** (sitatlarla) üzə çıxarmaq **mümkün deyil**.

Cəmiyyətin **iqtisadi münasibətləri** ilə, hüquq nəzəriyyəsinin **mərkəzi tezisi şərtləşir** və müvafiq olaraq, marksizm baniləri üçün bu tezis nəinki, sadəcə ümumi təlimat, şüar olmuş, eyni zamanda onların ardıcıl apardığı bütün işlərində **əsas prinsip kimi müəyyən edilmişdir**. Ona görə də, hüquqi dərkətmənin materialist nəzəriyyəsinin həqiqi dərk edilməsinə də ilk addım kimi K.Marks və F. Engelsin baxışlarının ətraflı analizi aparılmalı, həm xüsusi mülkiyyətin erkən mərhələsində, onun (marksizmin) **iqtisadi inkişafın vasitəçilik hüququnda mexanizmi**, həmçinin də burjua iqtisadi münasibətləri çərçivəsində dəyişilən ictimai formaları öyrənilməlidir.

Marksizm banilərini elmi əsərlərində, **materialist hüquq nəzəriyyəsinin tam və sistemli tədqiq edilməsi**, hüquqşünaslığın sonrakı inkişafı üçün **birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir**. Məhz, bu biliklər sayəsində **mümkün etmək olmuşdur**:

- müasir dünyanın inkişafında yeri olan siyasi və hüquqi təlimlərin (marksist), digər mühüm siyasi-hüquqi təlimlərinə münasibətinə aydınlıq gətirilməməsi, məhz müvafiq elm üçün əhəmiyyətli boşluqdur;

- müasir hüquq nəzəriyyəsinin əhəmiyyətli inkişafına baxmayaraq, hələ də hüquq elmi, hüququn marksist dərk edilməməsinin həqiqi səbəblərini göstərməmiş, onun yaranması və inkişaf mənbələrini açmamış və beləliklə, hər hansı bir ehtimal və ya elmi fantaziya ilə deyil, hüquqa materialist yanaşma formasında və həqiqi elmi səviyyədə bu vəzifənin həll etməyinin mümkünliyünü müəyyən etməmişdir;

- müasir hüququn elmi analizinin dərinləşdirilməsi mexanizmini obyektiv şərtləndirilməsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının

qorunması və möhkəmləndirilməsində imkanları və həqiqi rolunun aşkar edilməsi, müasir cəmiyyətdə və dövlətdə şəxsiyyətin hüquqi statusu, onun müasir dünyada azadlıqlar səviyyəsinin mümkün obyektiv imkanlarının müəyyən edilməsi.

Metanəzəri tədqiqatların ikinci istiqamətini empirik tədqiqatlar səviyyəsində ümumi, xüsusi və məxsusi (spesifik) metodlar təşkil edir. Ümumiyyətlə, hüquqşünaslığın sonrakı tədqiqatlarında ənənəvi sosial hüquqi tədqiqatların və komparativistikanın metodlarının işlənib hazırlanması, qarşıda dayanan birinci dərəcəli vəzifələrdəndir.

Bunun üçün sosial hüquqi metodların işlənib hazırlanmasına **xüsusi əhəmiyyət verilməli**, onun köməyi ilə sosial hüquqi tədqiqatların keçirilməsi aktivləşdirilməli və ilk növbədə hüquq normalarının köhnəlmiş deklarativ, effektiv olmayan hissələrini üzə çıxarmaq, konkret hüquq münasibətlərinin realizə edilməsinə **sədd çəkmə** **hüquq normalarını müəyyən etmək**, qanunyaradıcılığı və hüquq tətbiqetmə praktikasının təkmilləşdirilməsinə dair əsaslandırılmış **elmi təkliflər hazırlamaq**, əsas vəzifələrdəndir. Məhz, göstərilən problem məsələlərlə **bağlı xəbərdar** olduqdan sonra, qanunvericiliyin effektiv fəaliyyət göstərməsi **problemini həll etmək olar**. Digər tərəfdən elmi dərketmədə müasir **kompüter texnikasının, riyazi və statistik metodların** tətbiq edilməsinin **metodologiyasını hazırlamaqla**, əhəmiyyətli dərəcədə hüquqşünasların hüquqi praktikasının realizə edilməsi, həmçinin **hüquqi modelin konstruksiyası və tətbiq edilən qanunların effektiv proqnozlaşdırılması** və digər hüquqi təzahürlər və prosesləri üzə çıxarıb öyrənmək mümkündür.

Müasir şəraitdə **hüququn dərketmə metodları problemlərinin öyrənilməsi**, hüquq elminin metanəzəri tədqiqatlarının üçüncü istiqamətini təşkil edir. Sovet hüquqşünaslığında **nəzəri dərketmənin universal forması olan sistemli-struktur metodu** vasitəsilə hüquq elmini yeni daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq ümidləri özünü tam **doğrultmadı** və ona görə də hüquqşünaslığı formal-mən-

tiqi, ehkamçı səviyyədən, nəzəri idrak səviyyəsinə keçirilməklə, bu sahədə tədqiqatların davam olunması məqsədmüvafiq hesab edilmişdir. Tədqiqatçılar daha **perspektivli forma kimi Hegelin abstraktdan konkretə doğru metodunun**, lakin materialist mövqeydən istifadə etməklə tətbiq olunmasına üstünlük verilməsinə keçid etmişdilər. Məhz, bu metodun mahiyyətinin *açılmamasındakı uğursuzluq*, sovet hüquqşünaslarının **H. Hegelin və K. Marksın idrak metodunun imkanlarına subyektiv yanaşmaları səbəb olmuşdur.**

Hüququn dərkətmə metodologiyasının *dördüncü istiqamətini*, hüquq elminin **sistemli quruluş problemlərinin tədqiqi metodu** və onun bütün çox şaxəli əlaqələri təşkil edir ki, məhz onun **köməyi ilə hər bir elmi metod, digər idrak vasitələri arasında öz yerini tapır.** Hər bir **yeni idrak metodu, öz tədqiqatlarına universal xarakter** verməyə çalışır. Lakin, hüquq elmi metodunun sistemli quruluşu və kifayət qədər mürəkkəb **yerarxik qarşılıqlı əlaqələrin ümumi, xüsusi və məxsusi metodlarını aydınlaşdırmadıqca**, bu qeyri-dəqiq mühakimə davam edəcəkdir. Digər tərəfdən, hüquq elminin sistemli quruluş metodu, nəinki *işlənilib hazırlanamamış*, hətta onun keyfiyyət göstəriciləri belə *dərk edilməmiş* qalır. Praktiki olaraq dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, bütün müasir dərkətmə formasında, bu **elmin metoduna summativ (kəmiyyət məcmusu) mövqeydən yanaşır** və metodun tərkibi subyektiv, xüsusi və məxsusi metodların tam olmayan **məcmusunu əhatə edir.**

Hüquq elminin metanəzəri tədqiqatlarının *beşinci istiqamətində*, hüquq elminin obyektivi və predmetinin dərk edilməsinin **sinergetik** (bir-biri ilə uyuşmayan, ziddiyyətli baxışların birləşdirilməsi), **hermenevatik** (hüququn ən incə məqamlarına qədər təfsir etmə, sanki “korroziyadan” təmizləmə kimi), **fenomenoloji** (obyektiv aləmin varlığını inkar və şüurun yeganə gerçəklik olduğunun iddia edilməsi) və digər müasir dərkətmə üsullarının **tədqiqat problemləri** aid edilir.

Tarixi reallıqlar göstərir ki, hüquq elminin inkişaf prosesində elmi metodların sisteminin təkmilləşdirilməsi, hüquqşünaslıqda müasir cəmiyyətin, dövlətin və hüququn inkişaf səviyyəsinə xas olan dərkətmə proseslərini və təzahürlərini modifikasiya etmədən, onu inkişaf etdirmək mümkün deyil. Yalnız yeni metodların tətbiq edilməsi, dərkətmədə dəyişməz olaraq pozitiv nəticələrin əldə olunmasını təmin edir. Lakin bir şərtlə ki, onun **qneseoloji** (idrak nəzəriyyəsi) imkanları nəzərə alınaraq, qavranılması mümkün olsun. Ona görə də müasir dövrdə qneseoloji tədqiqat metodlarının **sinergetik, hermenevatik və feneomenoloji** (fenomen, fəvqəladə müstəsna) elmi metodların imkanlarından istifadə etməklə, hüquq elminin problemlərini dərk etmək mümkündür.

IX Mövzu: Hüquq elminin anlayışı, tərkibi və predmeti.

1. Hüquq elminin anlayışı və tərkibi

2. Hüquq haqqında bilik meyarları

3. Hüquq elminin strukturu

4. Hüquq elminin predmeti

5. Hüquq elminin obyektı

1. Hüquq elminin anlayışı və tərkibi.

Hüquq elmi, ümumilikdə dövlət və hüquq haqqında elmi biliklərin bütün məcmusundan ibarət olmaqla, bəşər cəmiyyətində toplanmış çoxəsrlik tarixi inkişafı əks etdirir. **Hüquq elminin 3 böyük funksional sahəsini** fərqləndirmək olar:

- **birincisi**, müasir dövlətin idarəetmə üsullarına, qanunauyğunluqlarına, funksiyalarına və inkişafına dair biliklərinə görə;

- **ikincisi**, tarixi biliklərinə, yəni əvvəllər yaranmış və hal-hazırda mövcud olan dövlətlərin qanunvericilik sistemlərinə, tiplərinə və formalarına görə;

- **üçüncüsü**, hüquq elminin özünün tarixinə, yəni ona xas olan bütün çoxcəhətli siyasi və hüquqi doktrinalarına, nəzəriyyələrinə, konsepsiyalarına və ideologiyalarına görə.

Elm öz tədqiqatlarında hüququ **sistemli yanaşma** mövqeyindən öyrənir. Ona görə də bu prosesdə qüvvədə olan norma və onun konkret münasibətlərə tətbiqinin həyata keçirilməsinin **bütün məcmusu** aşkar edilir. Ümumilikdə müasir hüquq elmi, hüququn tək-cə normativ dərkətmə deyil, eyni zamanda **hüquq mənbələrinin birtərəfli, doqmatik (ehkamçı) və formaloji analizlərdən** xilas olmuş və sistemli məcmu yanaşmadan istifadə etməklə geniş tətbiq edir.

Elmi tədqiqatlar prosesində hüquq normalarını öz **inkişaf dinamikalarında** tədqiq edilməsi, bilavasitə hüquq münasibətlərinin konkret praktikasına daxil olmuşdur. Hüquqi fəaliyyətin daha əhəmiyyətli sahələrində, o cümlədən **hüquq yaratma, hüquq tət-**

biqetmə, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının qorunması, eyni zamanda hüququn digər subyektləri, həmçinin cinayətkarlıqla mübarizə, hüquq pozuntuları və s. hüquqi tədqiqatlarda geniş istifadə olunur.

Dövlət və hüquqa dair hüquq elminin əldə etdiyi müasir biliklər, orqanik (üzvü) olaraq geniş hüquqi məlumatlarla əhatə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində məlumatların toplanmasına və inkişafına əlavələrin edilməsi isə, heç vaxt istisna deyil.

Hüquq elmi aşağıdakı cəhətlərinə görə fərqlənir:

- ibtidai-icma quruluşunun dağılması və xüsusi mülkiyyətin yaranması, onun əsas mərhələlərinin inkişafı;
- hüququn tarixi quldarlıq və feodalizm tipinin mahiyyəti və onun əsas mərhələlərinin inkişafı;
- kapitalist (burjua) hüququnun təşəkkülü və inkişafı, vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin möhkəmlənməsi və inkişafında rolunun əsas səbəblərinin əsaslandırılması və onlar haqqında səhih məlumatların təqdim olunması;
- sosialist dövləti və hüququnun fəaliyyəti və inkişafı.

Elmi idrak, dövlət və hüququn fəaliyyətini **iki tərəfdən: obyektiv və subyektiv tərəfdən tədqiq edir.**

Elmi dərkətmənin (idrakın) **subyektiv tərəfini, ilk növbədə** fərdlərin, insanların təfəkkürü nəticəsində dövlət və hüquq haqqında yeni biliklərin yaranması, hüquq elminin özünün təşəkkülü və inkişaf tarixinin öyrənilməsi təşkil edir. Ümumilikdə alim-hüquqşünaların **fəaliyyət istiqamətini** hüquq elminin təkmilləşdirilməsi, dövlət və hüquq, onun təşəkkülü, fəaliyyəti və inkişafına dair qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi və s. bu kimi aktual məsələlər əhatə edir.

Elmi dərkətmə formasında hüquq elminin **obyektiv tərəfi**, konkret-tarixi şəraitdə **predmetin fəaliyyəti və inkişafı** vasitəsi ilə təzahür edir. Nəticədə hüquq elmi, dövlətin və hüququn inkişafı və funksional qanunauyğunluqlarını üzə çıxarılması əsasında, **cəmiy-**

yətin idarəçilik fəaliyyəti işləri və mövcud qüvvədə olan **qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində dövlət üçün konkret təklifləri formalaşdırır**. Göstərilən qanunauyğunluqlar, **obyektiv mövcud** olur və onların dərk edilməsi **mürəkkəb vəzifə olmaqla**, müvafiq idrak üsullarının tətbiq edilməsini, dövlət və hüquqa dair mövcud olan xüsusi dərk etmə metodlarını, həmçinin **müasir hesablama və digər texniki-təşkilatı tədbirlərin tətbiq edilməsini** tələb edir.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, **idrak üsulları** dövlət və hüququn obyektiv qanunauyğunluqlarının dərk olunmasını **aslanlaşdırır**, ancaq ona **təminat vermir**. Çünki əldə olunmuş yeni biliklərə məntiqi keçid **sillogizm** (formal məntiqə görə, praktiki əhəmiyyəti olmayan ümumi mükəlimə) qaydaları əsasında **baş vermir**. Elmi dərk etmədə **hüquqşünas-alimin intuitiv qavraması, onun qeyri-adi təfəkkürü**, zəruri qanunauyğunluqları **lazım olan yerdə “tapması”** məhz, mahiyyətcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Halbuki, onun kollegiyaları yanlış olaraq, təzahürü təsadüfi və ya ordinar (adi) qəbul edə bilirlər.

Elmin obyektiv tərəfini, müvafiq konkret-tarixi şəraitdə həlledici əhəmiyyət kəsb edən **kadrların hazırlanması qaydaları və şərtləri, elm xadimlərinin fikir və düşüncə azadlığının** müəyyən olunmasına təsir edən siyasi-hüquqi **rejim formaları**, həmçinin **elmi təsisatların təşkilatı fəaliyyəti və alimlərin əmək haqqı səviyyəsinin** müəyyən edilməsi də, əhatə edir.

Elmi fəaliyyət, xüsusi texnoloji üsulların nəticəsində yerinə yetirilir və ya hüquq elminin bu və ya digər **problemlərinin səriştəli (kompetent), xüsusi düşüncə tərzinə** malik olan mütəxəssisi tərəfindən və elmi dərk etmə metodlarının tətbiq ilə davam etdirilir. Məhz, hüquqşünas **alimlərin elmi fəaliyyətini nəticəsi**, dövlət və hüquqa dair **məlum olmayan yeni biliklərin** alınması ilə **xarakterizə** edilir. Bu biliklərin tədqiqat obyektləri, təqdim olunan yeni biliklərin əsaslandırılmış arqument və sübutlarla, digər şəxslərin də

tanış olması üçün yazılı mətn formasında ifadə olunur. Məhz **yeni biliklər**, monoqrafiya, məqalə, broşura və digər nəşr formalarından sonra, **hüquqi elminin bir hissəsini** təşkil edir.

Hüquq elmi, dövlət orqanları və cəmiyyətin idarə olunması metodlarına dair **qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi** və inkişafı tələblərini qarşılamaı üçün yarandığı çağlardan başlayaraq hal-hazırda qədər **siyasi-hüquqi praktikanı**, o cümlədən də, dövlət və hüquq institutlarını, hüquqi **məlumatlarla təmin etmək** sahəsində müvafiq **biliklər kompleksinə** malik olmuşdur. **Hüquq elmi, məlumatlı və sosial-mədəni (fenomen) institut** olaraq, cəmiyyətə və dövlətə hərtərəfli təsir göstərmək gücünə sahibdir, o cümlədən:

- **hüquq elmi**, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı rolunda onun təsirli qarantı olaraq, **ictimai münasibətlərin harmonik tənzimlənməsinin effektiv təminatçısının (qanunvericinin) vasitəçisi funksiyasına** malikdir. Keyfiyyətli təkmilləşmiş qanun qəbul etmək istəyən qanunverici, mövcud zəruri tələblər əsasında çağdaş tədqiqatçı-hüquqşünaslara istiqamət göstərərək iqtisadiyyat, mədəniyyət və sosial sahədə olan faktorları da, nəzərə alaraq həm məzmununa, həm də formasına görə, qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yollarına dair təkliflərini verir;

- **hüquq elmi**, hüquqyaratma və hüquqtətbiqetmə praktikasının təkmilləşdirilməsinə dair elmi əsaslandırılmış yollar müəyyən edir, cəmiyyətdə və dövlətdə ayrı-ayrı şəxslərin və hüququn digər subyektlərinin hüquq və azadlıqlarına qəsdlərə qarşı mübarizə aparır; müasir hesablama texnikası və elmi-texniki proqresin (tərəqqinin) digər hüquqyaratma və hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti sahəsində nailiyyətlərinin əldə olunmasına dair təkliflərini işləyib hazırlayır;

- **hüquq elmi**, demokratik idarəçilik formasının təkmilləşdirilməsinin metod və formalarının məzmununa dair tövsiyələrin verir; hüquqi dövlətin formalaşmasının aktual vəzifələrinin həll edir; əhalini, dövlətin fəaliyyətində iştiraka cəlb edir; dövlət hakimiyyəti orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətlərində neqativ təzahür-

lərin, korrupsiya, bürokratizm və süründürməçiliyin aradan qaldırılması üçün, fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərini hazırlayır;

- **hüquq elmi**, şəxslərin və hüququn digər subyektlərinin hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün əlavə hüquqi təminatları aşkar edir, həmçinin səlahiyyətli subyektlərin müvafiq olaraq maddi və mənəvi rifahı və ona uyğun olaraq, onların qüvvədə olan qanunvericilikdə təsbit olunmuş subyektiv hüquq və azadlıqların realizə olunmasının yüksəldilməsi yollarını müəyyən edir.

Cəmiyyətin sosial-mədəni həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi hüquq, **mədəniyyət, təhsil və tərbiyə sahələrində özünü daha qabarıq göstərir**. Məhz hüquq, ümumi və peşəkar təhsilin daimi və ayrılmaz bir hissəsi olaraq, subyektləri elementar hüquqi biliklər kompleksi ilə təmin edir, **cəmiyyətin hər bir üzvünün və dövlətin hər bir vətəndaşının, ona hökmən əməl və icra etməsini tələb edir**. Ona görə də, **hüquq təhsilinə yiyələnmiş hər bir şəxs**, nəinki hüququn hər hansı prinsiplərini və normalarını sadəcə olaraq yadda saxlamalı, eyni zamanda:

- **birincisi**, özündə möhkəm hüquqi davranış vərdişi formalaşdırmalı;

- **ikincisi isə**, özündə hüquqpozuntusu törətmiş şəxslərə qarşı barışmaz aktiv vətəndaş prinsipi mövqeyi tərbiyə etməlidir.

Hüquq elmi, sosial-mədəni institut kimi **elmi kadrların hazırlanması prosesində ən yüksək fəaliyyət** formasına malik olur. Hüquq elminin uğurlarının ali zirvəsi, özünü təşkil etmə fəaliyyətində vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin siyasi-hüquqi inkişafının aktual problemlərini həll etmək və nəticə olaraq, dövlət və hüququn inkişaf prosesinin fəal təsiri ilə **əhalinin və vəzifəli şəxslərin yüksək siyasi-hüquqi mədəniyyətlərinin formalaşmasının** effektivliyini artırmaqdır.

Beləliklə, hüquq elminin vəzifəsinə daxildir:

- dövlət və hüquq haqqında biliklərin vahid sistemini yaratmaq;

- hüquqşünasların fəaliyyətində siyasi-hüquqi praktikanın aktual problemlərini həll etmək;
- hüquqi biliklər sistemini təkmilləşdirmək;
- əhali arasında hüquqi mədəniyyəti formalaşdırmaq;
- peşəkar hüquqi kadrların hazırlanması prosesinin aktiv iştirakçısına çevrilmək.

2. Hüquq haqqında bilik meyarları.

Hüquq haqqında biliklər təkcə elmi deyil, eyni zamanda ictimai və fərdi düşüncənin digər **qeyri-elmi** məkanında, **o cümlədən siyasi, dini və adi təfəkkürdə də, formalaşır**. Xüsusi sosial fenomen kimi hüquq elmi haqqında səhih mükəllimə yürütmək üçün, onun məzmununu, strukturunu və **metodoloji formalaşması qaydalarını**, ilk növbədə hüquqa dair biliklərin məcmusundan və hüquq haqqında digər təzahürlərdən ayırmaq lazımdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün, əlamətin mahiyyətini üzə çıxarmaq və onun yalnız hüquqa dair elmi biliyə məxsus olmasını dürüstləşdirmək zəruridir. Məhz, daha sonra aşkar edilmiş müvafiq hüquqi biliyin, digər elmi bilik formalarından fərqli olmasını asanlıqla müəyyən etmək mümkün olur.

Fəlsəfə və digər elmsünaslıq sahələrində olduğu kimi, hüquq elmi üçün də, **elmi biliyin əlamətlərinin mahiyyət mənbəyinin nüvəsində**, ilk növbədə **rasional inkişaf** dayanır. Elmi biliyin əsas əlamətləri, “yeni pozitiv” hüquq istiqaməti nümayəndələri tərəfindən irəli sürülərək inkişaf etdirilmişdir. Elmi biliyin yeni **rasional əlamətlərinə** daxildir:

- tərəqqi;
- həqiqilik (mötəbərlik, obyektivlik);
- tənqid;
- məntiqi təşkilatçılıq (sübutlar);
- peşəkar təcrübəli əsaslandırma (bərəət).

Məhz, yuxarıda göstərilən əlamətlər **hüquqi bilikləri, qeyri-elmi biliklərdən** fərqləndirməyə imkan verir.

Elmdə tərəqqi, fasiləsiz (permanent) olaraq konseptual arsenalin (elmi bazanın) mövcud biliklər sistemində konstataasiya olunmuş **evristik** (nəzəri tədqiqatın məntiqi və metodik üsulları sistemi) potensialının, daim özünü yeniləməsində göstərir. Hüquq elminin çoxəsrlik tarixi, dövlət və hüquq haqqında biliklər sisteminin öz inkişafında uzun yol keçməsinə **inamla şahidlik edərək**, bu təzahürlər haqqında təsəvvürlərin **sadə formalardan başlamış**, müasir hüquq **elminin sahələri** üzrə inkişaf etməsi **sisteminə qədər**, siyasi-hüquqi praktikanın bütün tərəflərinin məcmusundan ibarət olan başlıca məsələləri əhatə etmişdir.

Tarixən elmin progressiv inkişafı, həm iç proseslər, həm də dış proseslərdə baş verən səbəblərlə asılı olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafı, onun məhsuldar qüvvələri, iqtisadi münasibətləri, həmçinin dövlət və hüququn **mürəkkəb forması ilə şərtlənən** cəmiyyətin **idarəçilik işlərinin təsirli vasitələri**, obyektiv olaraq hüquq elminin inkişafını öncədən müəyyən etmiş, mövcud siyasi-hüquqi reallıqlara bəraət qazandırmaqla onu **əks etdirmiş** və qanunvericiliyin və dövlət idarəçiliyin sonrakı təkmilləşdirilməsinə dair **yeni yollar axtarıb tapmağa çalışmışdır**. Dövlət və hüququn inkişaf ilə bərabər hüquq elminin də, yalnız eninə inkişaf etməsi dayanmış və elmi biliyin yeni yaranan sahələrin inkişafı ilə **dərinə genişlənərək** müşahidə edilən təzahürlərin klassifikasiyası və təsvir edilməsi, onların **hüquqi təbiəti və mahiyyətinin izah edilməsi**, yaranma səbəbləri və özünü inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi prosesləri, əsas vəzifəyə çevirilmişdir. Bununla belə, dövlət və hüquq haqqında ən dərin nəzəri analiz, XIX əsrin sonlarında, hüququn materialist nəzəriyyəsi banilərində məxsusdur.

Hüquq elminin daimi progressiv (tərəqqi) **inkişafı daxili səbəblərlə**, o cümlədən hüquqşünas ideoloqların dövlət və hüquq, onun **sosial təyinatı** və sonrakı talelərinin **hüquqi təbiətlərinin** aşkar edilməsi prosesinə transformasiya olunaraq, onunla **harmoniya təşkil etmişdir**. Göstərmək lazımdır ki, hüquq nəzəriyyəsinin ya-

ranmasına dair **çoxsaylı hüquqi doktrina, konsepsiya** və onlar arasında rəqabətli mübarizənin olmasına baxmayaraq, **dövlət və hüququn perspektiv inkişafının** həqiqi qanunauyğunluğunu anlamaq və göstərmək bacarığı **mötəbər, şərəfli iş olsa da**, lakin hələ də qəti həll **edilməmiş** məsələ olaraq qalır.

Digər elmlər kimi, hüquq elmi də, tam həcmdə **həqiqilik** meyarlarının tələblərinə cavab verməyə və öz məzmununda obyektiv biliyi əks etdirməyə çalışır. **Qanunvericinin**, qanunun mətnində və digər normativ hüquqi aktlarda ifadə olunmuş **iradəsinin müəyyən** olunmasına **yaranan tələb**, məhz bu prosesi stimullaşdırır (qüvvətləndirir).

Hüquq elmi həmişə və özünəməxsus formada **qanunvericinin sədaqətli xidmətçisi olmuş** və buna müvafiq olaraq, mövcudluğunun ilk çağlarından başlayaraq **qanunların mətnlərində dövlətin iradəsini təsbit etmiş**, ilk addım kimi, özünü təsdiqetmə proseslərində hüquq normalarının təfsir edilməsi metodlarının işlənib hazırlanması, təzahürlərin aşkar və izah olunmasına daim cəhdlər etmişdir.

Hüquq elmi nəzəriyyə səviyyəsində dövlət və hüququn **qanunauyğunluq mahiyyətini, onun fəaliyyəti və inkişafının həqiqilik meyarını** həmişə nəzərə alır. Çünki, bu növdən olan bütün biliklərinin siyasi-hüquqi praktikaya daxil olması qaçılmaz və zəruri prosesdir.

Tənqidçilik, elmi biliyin **səhihliyinin fasiləsiz yoxlanılması** prosesində, elmin müvafiq prinsip və normalarına uyğun olmayan və elmi axtarış fəaliyyətində seçilən **təzahürdə müşahidə olunan normaların** müvafiq tələbləri ilə qane olmayan alim-hüquqşünasların tədqiqatlarında geniş tətbiq edilir. Elmin tədqiqatı başa çatdıran hüquqşünas, istənilən **yeni əsaslarla müəyyən etdiyi təzahürlərlə**, başqa hüquqşünasın elmi tədqiqatında göstərilən bu və ya digər əsasların **məcmusu arasında ziddiyyətləri aşkar** edə bilər. Yeni və əvvəlki bilik arasında məntiqi ziddiyyəti aradan qaldırmaq

üçün yeni biliyin və yaxud əvvəlki biliyin qəbul edilməz olduğunu **etiraf etmək isə, ən doğru addım hesab edilir.**

Tədqiqatçı təqdim etdiyi biliyin **həqiqiliyinə əmin olduğu qənaətinə gəldiyi halda**, digər biliyin ziddiyyət təşkil edən **nəticələ-rini və əsaslarını tənqid** etmək və beləliklə, məhz nöqsan aşkar edilmiş müvafiq biliyin **yeni, daha dəqiq, əhatəli tədqiq edilmiş** və reallıqları əks etdirən biliklə əvəz edilməsi və bunun **nəyə görə zəruri** olduğunu sübut etməlidir.

Hüquq elmində **iki növ tənqid** mümkünlüyü qəbul edilir:

- müxtəlif hüquqi doktrina tərəfdarları arasında;
- eyni hüquqi doktrina nümayəndələrinin öz aralarında.

Müxtəlif hüquqi **nəzəriyyə və doktrinaların rəhbər müddəa-ları** daha kəskin, kompromissiz (güzəştisiz) tənqiddə məruz qalaraq **diskussiyaların əsas** predmeti olur. Belə ki, təbii hüquq nəzəriyyəsi tərəfdarları, **pozitiv hüquq doktrinasını birtərəfli** olmasına görə kəskin tənqid edirlər. Təbii hüquq nəzəriyyəsi tərəfdarlarının fikrincə, **dövlətin iradəsi** kimi **təsbit olunan normativ hüquqi aktın mətni** və onun **pozitiv hüquqi traktovkası**, məhz ardıcıl olaraq bu prosesin obyektı olur.

Bu və ya digər hüquqi doktrinanın öz daxilindəki tənqidlər isə, adətən **fərdi hüquqi məsələləri əhatə** etməklə, nadir hallarda onun əsas **fundamental əsaslarının** tənqidi **səviyyəsinə** qalxır. Tənqid, dövlət və hüquq haqqında həqiqi biliyin əldə edilməsinin əsas üsulu, vasitəçisi kimi çıxış edir və hüquq elmini və hüquqi biliyi imitasiya görkəminə çevrilməsindən azad edir.

Həqiqi elmi biliyin, kütləvi **qeyri-elmi bilikdən** fərqləndirilməsi prosesində **iki formadan** istifadə edilir:

- məntiqi təşkil olunma (sübutetmə);
- peşəkar əsaslandırma (təsdiqləndirici hal).

Elmi biliyin **məntiqi təşkil olunma (sübutetmə)** kriteriyası **ciddi forma** və **kifayət qədər əsaslandırma prinsipinə** müvafiq olaraq ifadə olunur. Bu prinsipə müvafiq olaraq hər bir həqiqi fikir, həqiqi-liyi sübut edilmiş digər əsaslandırılmış vəziyyətə uyğun gəlməlidir.

Məntiqi ardıcılıq, artıq nəinki bu və ya digər həqiqi vəziyyəti əsaslandırmaq, eyni zamanda ondan **zəruri nəticələr çıxarmaq** deməkdir. Elmi biliyə əsaslanan *izahetmə*, **zəruri elmi arqumentlərin gətirilməsi ilə şərtləşərək**, **mübahisəsiz biliyin həqiqiliyini təsdiq etməklə**, doğru olmayan, uydurulmuş və **obyektiv reallıqların**, subyektivi kimi *qəbul olunmaması* xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Elmi biliyin *təsirlili* **məntiqi təşkil olunma kriteriyası** kimi şübhəsiz ki, onun məntiqi ziddiyyətləri çıxış edir. **Elmi biliyin bu atributu**, eyni predmet haqqında, eyni vaxtda və **eyni münasibətlər çərçivəsində göstərilən və bir-birinə ziddiyyət təşkil edən mükalimələrdə** (fikirlərdə) ifadə olunur. Bu meyarlara uyğun olmayan əsaslar onu göstərir ki, **müəllif ciddi məntiqi səhv buraxmış** və bu səhvi “zərərsizləşdirmək” isə yalnız **saxta, mötəbər olmayan mükaliməni aşkar edərək aradan qaldırmaqla** mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, həqiqi, səhih mükaliməni **saxta baxışlardan**, **təkcə məntiqi üsulların köməyi ilə fərqləndirmək** mümkün deyil. Bunu elmi bilik sahəsindən çıxarmaq və bilavasitə reallıqlar sahəsində həqiqi mühakimə etməklə, **obyektiv reallıqların adekvat əks olunmamasını** sübut etmək lazımdır. Ona görə də, elmi biliyin **məntiqi həqiqiliyinə, orqanik (üzvü) olaraq digər meyarlar-peşəkar əsaslandırma (təsdiqləndirici hal)**, həmçinin empirik faktların məcmusunun elmi əsaslarının real mövcud olan **və ya mövcud olmuş** hadisələri, təzahürləri və prosesləri əlavə etmək lazımdır.

Hüquq elmində həm **məntiqi təşkil olunma**, həm də *peşəkar əsaslandırma kriteriyası*, obyektiv-həqiqi **bilik sisteminin təşkilində**, eyni zamanda hüquqşünaslar tərəfindən mövcud siyasi-hüquqi reallıqlar, qanunauyğunluqlar, onların yaranması və inkişafını **subyektiv təsirlərdən qorumaq və operativ şəkildə həll etmək məqsədi ilə geniş tətbiq** edilir.

Hüquq elmində **peşəkar əsaslandırma (təsdiqləndirici hal) müddəası**, qüvvədə olan mövcud qanunvericilik və onun **praktikada tətbiq olunmasının**, daimi və ardıcıl öyrənmək zərurəti-

ni yaradır. Göstərilən elmi analiz hüquq elminin xüsusi sahələri səviyyəsində, həmçinin də dövlət və hüquq nəzəriyyəsində tətbiq edilir. Məhz, peşəkar əsaslandırılmış analiz, sisteməlik olaraq dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqyaratma və hüquq tətbiqetmə fəaliyyətində öyrənilməklə, daim ümumiləşdirilir.

Mücərrəd (abstrakt) vəziyyətdə formalaşmış elmi biliyin məntiqi nəticələrinin ifadə olunması prosesində, bilavasitə **praktika-ya müraciət etmədən geri çəkilməyə göstərilən istənilən cəhd**, istər-istəməz **subyektiv, mötəbər olmayan səhv nəticələrə** gətirib çıxarır. Belə ki, sovet hüquqşünaslığında **xüsusi mülkiyyətin olmaması** qənaətinə gəlinməsi, tam əsasla qəbul etmək doğru deyil. Əslində, bu nəticə həqiqi vəziyyəti əks etdirmir və sosializm quruluşunda xüsusi mülkiyyət digər formada: fəhlə və kəndlilərin şəxsi mülkiyyəti kimi, o cümlədən şəxsi əşyalar, həyətəyanı sahələr, kənd əhalisindən zorla alınaraq kolxozlara birləşdirilən torpaqlar, kənd təsərrüfatı inventarları, kooperativ təşkilatların (bu etiraf edilirdi) əmlakı, dövlət müəssisələri və mülki hüququn digər subyektləri arasında əmtəə-pul münasibətləri əlaqələrini əhatə etmişdir. Nəticə etibarlı ilə, sosializm quruluşunda **xüsusi mülkiyyətin olmamasını** iddia etmək son dərəcə subyektiv xarakter daşıyır və mövcud reallıqda, əlavə təsdiqləndirici zərurəti yaradır.

Məntiqi təşkil olunma sistemi elmi-hüquqi nəşrlərin dəyişməz əlaməti olaraq, məntiqi ardıcılıqla tədqiqatda mövcud ziddiyyətləri müəyyən edərək onları, **hüququn ümumi prinsipləri və qanunauyğunluqları ilə tutuşdurmalıdır.** Hüquq ədəbiyyatlarında hər hansı bir müəllifin ziddiyyətli mühakimələri, məntiqi nəticələrə uyğun olmayan **qüsurlar kimi qəbul edilərək**, ya müəllif tərəfindən **düzəldilir** və yaxud digər **alim-hüquqşünaslar tərəfindən elmi əsaslarla tənqidə** məruz qalır.

Göstərilən **müxtəlif hüquqi** doktrinalar və konsepsiyalar **pozitivist, materialist və hüquq sosioloji nəzəriyyə** tərəfdarları arasın-

da məntiqi **ziddiyyətləri** istisna etmir. Hüquq biliklərin göstərilən səviyyədə məntiqi ziddiyyətləri, o cümlədən fəlsəfi və metodoloji əsasları, hüququn mahiyyəti və qanunauyğunluqları, məhz hüququn fəaliyyətinə və inkişafına dair baxışlarla üst-üstə **düşməməsi obyektiv qaçılmaz prosesdir**.

Hüquqi konsepsiyalar və nəzəriyyələr arasında **ziddiyyətləri aradan qaldırmaq** üçün dövlət və hüququn digər sosial təzahürlərinə dair irəli sürülən doktrinaların, təlimlərin aşkar edilən və real qanunauyğunluqlara müvafiq olmayan və həmçinin də, dövlət və hüququn **həqiqi inkişaf** qanunauyğunluqlarının təhrif olunmuş proseslərinə qarşı, **dərindən və hərtərəfli tədqiqat** aparılmalıdır. Yekunda tədqiqatçı, hüquqi doktrina haqqında **dərin, əhatəli və obyektiv bilik hazırlamalı**, onu dövlət və hüququn yüksəlişi, inkişafı prosesində **unifikasiya** edərək təqdim etməli, çünki əks halda onun bu və ya digər hissəsi **elmi nəzəriyyə statusunu itirməklə qarşılaşa bilər**.

Beləliklə, hüquq elmi **rasional biliyin bütün əlamətlərinə** malik olmaqla, **ictimai elmlərin mühüm və zəruri komponenti** kimi çıxış edir.

3. Hüquq elminin strukturu.

Elm öz-özünə **yararmır, məhz fərdlərin və kollektivlər birliyinin** məqsədəuyğun aktiv fəaliyyətlərinin nəticə kimi təqdim olunur. Ona görə də, hüquq elmi, yalnız **elmi biliyin alınması ilə bitmir, zərurət yarandığı halda** heç də sadə olmayan **elmi istehsal prosesinin ziddiyyətli tərəflərini də, araşdırmaya** daxil edir. Buna müvafiq olaraq, hüquq elminin məzmununa elmi fəaliyyətin bütün **zəruri komponentləri daxil edilir**:

- subyekt;
- obyekt;
- elmin predmeti;
- elmin fəlsəfi əsasları;
- elmin metodları;

- elmin texniki vasitələri;
- elmi prosedurlar;
- elmi nəticələr.

Hüququ, elmi məhsul olaraq istehsal edən subyektlər kimi, fərdlər və ya elmi kollektivlər çıxış edirlər. Bu məhsulu istehsal edən tədqiqatçı üçün ***zəruri keyfiyyətlər*** sırasında **aşağıdakılar fərqləndirilir:**

- kifayət qədər inkişaf etmiş idrak düşüncəsi və tədqiq edilən obyektə dərk etmə üçün intuitiv hiss etmək qabiliyyətinin olması;
- məntiq qanunlarını nəzərə alan, inkişaf etmiş abstrakt düşüncə qabiliyyətinin olması;
- biliyi zəruri ehtiyatla təmin edən yaxşı yaddaş keyfiyyətinin olması;
- yeni ideyalar irəli sürmək üçün yaradıcılıq fantaziyalarının olması.

Hal-hazırda hüquq elmi yaradıcılığını müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmək üçün, elmi yaradıcılıqda **bir növ hüquqi düşüncə qabiliyyətinin** olması kifayət deyil. Ona görə də, elmi-hüquqşünas **minimum daha 4 xarakteristikaya** malik olmalıdır:

- hüquqşünas–alimin elmi tədqiqat işində nəzərdə tutulan müvafiq sahə üzrə dərin biliklərə malik olmaq;
- fəlsəfi mədəniyyətə malik olmaq;
- elmi dərk etmənin müasir metodlarını tətbiq etmək bacarığına malik olmaq;
- elmi tədqiqatla məşğul olma üçün möhkəm, səriştəli və ardıcıl cəhdlər etmək və hüquq elminə layiqli töhfə vermək qabiliyyətinə malik olmaq.

Tədqiqatçı, dövlət və hüquq haqqında yeni elmi biliklər yaratmaq üçün, özündən əvvəlki **sələflərinin tədqiqatları ilə yaxından tanış olmalı**, bu bilikləri siyasi-hüquqi praktikanın komponentləri kimi bilavasitə reallıqda öyrənməlidir. Məhz, göstərilən mürəkkəb işləri nəzərəcərpacaq əlavə böyük əmək sərf etməklə, könüllü və

düşüncəli elmi fəaliyyətlə məşğul olmaqla, öz **yaradıcılıq potensialından və istedadından istifadə etməklə problemin** öhdəsindən gəlmək olar. Elmi fəaliyyətlə başqa motivlər əsasında məşğul olmaq, yəni yazılmış **dissertasiyaların kədərli təcrübəsindən** çıxış edərək göstərmək olar ki, bu proseslər hüquq elminin təkmilləşməsi sahəsində ən minimum nəticələr verir və bir çox tədqiq olunan işlər isə, yalnız və yalnız **problemlərə məlum olan baxışlarının az və ya çox dərəcədə ümumiləşdirilməsi və ya taftologiyası ilə məhdudlaşır.**

Hüquq elmi, cəmiyyəti bütövlükdə deyil yalnız onun **iki aparıcı komponentini-dövlət və hüququ tədqiq** edərək, bu elm tərkibində təzahürlərin və proseslərin ən zəruri dairəsini müəyyən edir. Bu xüsusiyyət, tədqiq edilən təzahürlərin və proseslərin tam əhatəsinin müəyyən edilməsi şərti ilə, digər ictimai elmlərin bu məqsədlə aparmaq istədikləri tədqiqatların dairəsini məhdudlaşdırılması üçün mühüm təsir gücünə malik olur. Digər tərəfdən hüquq elmi çərçivəsində aparılan **hüquqi tədqiqatların dairəsi, məhz onun obyektinə və predmetinə** ilə müəyyən edilir.

Hüquq elmi **obyektinə** qanunvericiliyin məcmusu ilə, o cümlədən normativ aktlar, hüquq yaratma, hüquq tətbiq etmə, siyasi-hüquqi praktikanın təzahürləri və prosesləri, dərk etmə üçün zəruri və həqiqi nəticələrlə arqumentləşdirilmiş əsaslarla, kateqoriyalarla, anlayışlarla və onların ümumi qanunauyğunluqları vasitəsi ilə **dərk edilir.**

Tədqiqat prosedura, elmi tədqiqat mərhələsinin müstəqil hissəsi olmaqla, spesifik vəzifələrlə xarakterizə edilir. Bu tədqiqatlar, sonrakı tədqiqat proseduru üzrə biliklərin alınması ilə başa çatır. Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin mürəkkəbliyi çoxsaylı tədqiqat proseduru yaradır. Hüquqşünaslıqda daha əhəmiyyətli rola ilk növbədə hüquq normalarının, hüquq tətbiq etmə aktlarının və digər yazılı mənbələrin **təfsir edilməsi, həmçinin təsvir, təfsir, klassifikasiya, izahetmə, arqumentləşdirmə, tənqid, anlayışların formalaşması** və s. prosedurlar malik olurlar.

Normativ hüquqi aktların və qanun mətnlərinin ehkamçı və formal-məntiq üzrə öyrənilməsi **proseduru 6 komponent** üzrə müəyyən edilir:

- hüquq normalarının təfsiri;
- aşkar edilmiş faktların təsviri;
- faktların qarşı-qarşıya qoyulması və müqayisəsi;
- klassifikasiya;
- ümumiləşdirilmiş faktların formalaşdırılması;
- ümumiləşdirilmiş faktların təsviri.

Hüquq elmi **komponentlərinin sistemi**, elmi tədqiqatların vahid və ümumiləşdirilmiş (statistik) faktlarının, prinsiplərinin, elmi doktrinalarının, nəzəriyyələrinin, kateqoriyalarının və anlayışlarının ifadə olunması (ən müxtəlif formada, məqalə, kitab, dissertasiya və s.) ilə başa çatır. Yeni bilik isə, elmi bilik **statusunu 2 müvafiq şərtinin tələbləri əsasında əldə edilir**:

- elmi əsaslandırma (səhihlik);
- və hüquq elmin qanunauyğunluqları və ümumi təməl prinsiplərinin formal-məntiqi cəhətdən əsaslandırılması.

Mümkündür ki, **yeni elmi bilik**, müvafiq hüquq sahəsinin təməl prinsiplərinə **ziddiyyət təşkil** etsin. Lakin, belə vəziyyət nadir hallarda olur. Çünki, elmi biliyin yeni prinsiplərinin yaranması və onun mövcud olan biliyə zidd olması, artıq o deməkdir ki, yeni elmi nəzəriyyə təşəkkül tapmışdır. **Problematik etiraz (pretenziyanın)** o vaxta qədər mövcud olacaqdır ki, irəli sürülən **hipotez, praktikada öz təsdiqini tapmır**. Yalnız praktikada öz təsdiqini tapmış yeni elmi nəzəriyyə, “bəraət statusunu” alır.

4. Hüquq elminin predmeti.

Hər bir elmi araşdırmanın predmeti və onun tədqiqat obyektlərinin düzgün seçilib müəyyən edilməsi qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz, tədqiqat obyektinin komponentlərinin **əsasını** təşkil edən elementlər və onların məcmusu onun predmetini formalaşdırır. Bu zaman **araşdırılan**

tədqiqat obyekt, ictimai münasibətlərlə asossasiya (uzlaşan) olunan, təkmilləşməyə və inkişafın mövcud reallıqlarının harmoniyalaşmasına və təmin olunmasına istiqamətlənmiş zəruri və mütərəqqi bilik meyarlarının əldə edilməsinin öyrənmə əsası kimi çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hüquqi və sosial reallıqların tədqiqi prosesində hüquq elmi, müxtəlif sahələr üzrə öz predmetini aşkar edərək üzə çıxarır və nəticə etibarını ilə öyrənilən predmetin daxilində “gizlənən” və araşdırmaya cəlb olunan obyektlərin dairəsini müəyyən edir.

Belə bir analogiya aparaq: cəmiyyət və dövlət həyatında yaranan ictimai münasibətlər nəticə etibarını ilə hüquq münasibətlərinə (ümumi kontekstdə, ictimai münasibətlər=hüquq münasibətləri) “çevrilib” tamamlandığı (hüquqi həllini gözlədiyi) kimi, hər hansı bir konkret tədqiqatın **predmeti** də, mövcud reallıqlarının harmoniyalaşmasına və təmin olunmasına istiqamətlənmiş **obyektləri** ilə tamamlanır. Məhz, bu obyektlərin araşdırılması və tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülən elmi nəticələr, mahiyyət etibarını ilə qanunun aliliyini rəhbər tutmaqla və ilk növbədə hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi, insan və vətəndaşların rifah, daha firavan, azad, bərabər, təhlükəsiz həyat səviyyəsinə gətirib çıxaran və elmi inkişafa xidmət edən təkliflərlə yekunlaşmalıdır.

Biz bakalavr pilləsində hər bir fənn nəyi öyrənir sualını verməklə, onun predmetinin məzmununu nədən bəhs etdiyini müəyyən edirdik. **Analoji müqayisədə, məsələn, Roma hüququnun predmeti kimi, əmlak hüququnun mühüm institutlarının öyrənilməsi göstərilir. Bəhs, onda tədqiqat obyektini konkret nədən bəhs edir və hansı münasibətləri əhatə edir? Cavabı aşağıdakı kimi formalaşdırma bilərik: Roma hüququ nümunəsində əmlak münasibətlərinin obyektləri (elmi tədqiqatın obyektini), məhz ictimai münasibətlərin dövriyyəsində olan ayrı-ayrı (əşya, sahiblik, vərəsəlik, alqı-satqı, borc, kirayə və s.) kompleks institutların ümumi və özünəməxsus cəhətlərinin mövcud reallıqlarla**

asossasiya olunan məcmusudur. Beləliklə, tədqiqatın predmeti, **məhz araşdırılan obyektlərin ümumi və spesifik qanunauyğunluqlarının məcmusunu ehtiva edir.** Çünki hüquq, **sistemli (tarixi inkişafın hər bir mərhələsində olduğu kimi) olaraq ictimai həyatın ümumi qanunauyğunluqları əsasında formalaşan obyektiv** (məs: sosialist hüququ xüsusi hüququn mövcudluğunu inkar edirdi, çünki bu münasibət mövcud hökmran quruluşun obyektiv reallığından irəli gəlirdi) **hadisə kimi çıxış edir.**

Bir cəhəti də mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, məhz ictimai münasibətlər dövlət tərəfindən müəyyən edilən (eyni zamanda sosial normlarda kənar qalmamalıdır) hüquq və vəzifələrlə yaranan hüquq münasibətləridir. Ona görə də, konkret tədqiqatın obyektləri (həm də, predmeti) mövcud ictimai münasibətlərin harmoniyalaşdırılmasına, təkmillədirilməsinə və inkişafına dair real təklifləri əhatə etməli və hüquq normalarını zənginləşdirməlidir.

Hüquq elmi ciddi müəyyən edilmiş **qanunlar məcmusunu**, yəni öz predmetini öyrənir. Materialist fəlsəfəyə görə **obyektiv qanun** təzahürlərin və proseslərin daxili möhkəm və zəruri əlaqələrini və ya onların **mahiyyətini ehtiva edir.** Bu zaman **mahiyyət** anlayışı, təzahürlərə və proseslərə məxsus möhkəm və təkrar olunan zəruri əlamətlərin, xassələrin məcmusu kimi qavranılır. Qanunauyğun əlaqələrin zəruriliyi aspekti və əlamətlərin **mahiyyət xassəsi** onunla şərtləşir ki, onlarsız müvafiq təzahürlər və proseslər mövcud ola bilməz.

Roma hüququ müasir hüquqşünasa, hüquqi kateqoriyaları dəqiq fərqləndirmək və formalaşdırmaq vərdişlərinə yiyələnmiş də, praktiki kömək edə bilər. Məhz, roma hüquq sistemi əsasında işlənib hazırlanmış hüquqi texnika, qanunyaradıcılığı işi və qanunun düzgün tətbiqi üçün olduqca zəruridir. Qanunun formalaşdırılmasında qanunvericinin tənzim etmək istədiyi bütün münasibətlərin əhatə olunması olduqca vacibdir. Lakin eyni zamanda qanunun re-

daksiyası, qanunvericinin, həmin qanunun təsir dairəsinə aid etmək istəmədiyi münasibətlərə də, tətbiq etməyə *səbəb olmamalıdır*. Yəni, qanunverici konkret münasibətlər üçün işləyib hazırladığı konstruksiya, yalnız bu münasibətlər üçün əsasdır.

Bununla belə, qanun ümumi normadır, ona görə də ümumi norma ayrı-ayrı halların bütün zənginliyini əhatə etməlidir. Qanunvericiliyə qarşı irəli sürülən bu tələblərin həyata keçirilməsi yüksək hüquqi texnikaya malik olmağı tələb edir. Həmçinin, qanunu tətbiq edənlər və ümumi normalardan həyatın ayrı-ayrı konkret hadisələri üçün nəticələr çıxaranlar praktiklər də, inkişaf etmiş hüquqi texnikaya malik olmalıdırlar. Qanunu tətbiq edən hüquqşünas qanunun ümumi normalarını, konkret həyat hadisəsinin faktiki tərkibini təhlil etməyi bacarmalı və son nəticədə düzgün nəticə çıxarmalıdır.

Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin **mahiyyət əlamətlərinə** subyektlərin bərabərliyi, onların bu müqavilədə azad iradələri ilə iştirak etmələri, qarşılıqlı aşılıığı və ekvivalentliyi daxildir. Bu əlamətlərdən *birinin olmaması* əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə dair hüquqi hərəkətləri, istənilən hər hansı bir hərəkət olsa belə, bu hərəkət alqı-satqı müqaviləsi ola bilməz. Yəni, bu hərəkətlər tərəflərin birində (subyektdə) ona məxsus əmlakın özgəninkiləşdirilməsində xeyirxah (nəcib) *iradənin olmaması*, fırıldaqqılıq və ya satıcının alıcını aldatması məqsədi ilə dolaşığı vəziyyəti yaratmaq və s. ola hallar bilər.

Maddi və mənəvi **dünyanın mahiyyəti və qanunauyğunluqları haqqında biliyə** malik olmaq və insanın ona uğurlu təsir etməsi üçün zəruri şəraitin olması vacibdir. Nəyə görə təbiətdəki məlum varlıqlar, başqa cür deyil, məhz belə mövcud olur? Onların mahiyyətinə toxunmadan nəyi dəyişmək, əlavə etmək olar? İnsan təbiəti və cəmiyyəti müvəffəqiyyətlə yenidən qurmaqla müasir post-industrial cəmiyyət yarada bilərmi? Ən qədim yazılı mənbələrdən məlumdur ki, insanlar çoxdan uçmağı arzu edirlər. Lakin bütün cəhdlər **xalça-təyyarə** kimi xəyali arzularla və ya quş qanadla-

rını imitasiya etməklə nəticələnmişdir. Yalnız müasir elm havada uçuşun mahiyyəti və qanunauyğunluqlarını aşkar etdikdən sonra, nəinki predmetin hava məkanında süzməsini, hətta yaradığı aparatın köməyi ilə ən sürətli uçan quşları geridə qoyan texnoloji nailiyyətə yiyələnmişdir.

Hüquq elminin predmetini təşkil edən **qanunauyğunluqlar** və onların **təsiri 5 növə ayrılır:**

- dövlət və hüquqa dair hüquq normaları, hüquq münasibətləri, hüquq pozuntusu kimi **daha sadə təzahürlərinin** qanunauyğun əlaqələri;

- dövlət və hüququn hüquqi tənzimləmə mexanizmi, qanunvericilik sistemi, dövlət mexanizmi və hüquq sahələri kimi mürəkkəb qanunauyğun əlaqələri;

- ümumilikdə dövlət və hüquqa xas olan qanunauyğunluqlar;

- dövlət və hüququn iqtisadiyyat, mədəniyyət və digər sosial sahələrlə bağlı qanunauyğun əlaqələri;

- dövlət və hüququn dərk etmə qanunauyğunluqları.

Birinci və ikinci hüquqi qanunauyğunluqlar, hüquqi təzahürlərin orqanik (üzvü) bütövlüyünün **xüsusi struktur əlaqələrini xarakterizə** edir. Təzahürlərin sistemi nəzəriyyəsi mövqeyindən yanaşdıqda onu təşkil edən elementlər üçün **xas olmayan** xüsusiyyətlər də, orqanik sistemi təmsil edir. Göstərilən xassələrə malik olmayan yaradılmış sistem elementi **summativ, mexaniki sistem** (hüquq elmində bu keyfiyyətdə təzahürlərin ən müxtəlif növləri çıxış edir) kimi dərk edilir. Dövlət və hüquqi təzahürlərin orqanik bütövlüyünün əsas struktur əlaqələri **sintetik və ya yerarxik tipli olur.**

Daha sadə hüquqi təzahürlərin hüquq normaları, hüquq münasibətləri, hüquq pozuntusu və s. qanunauyğun əlaqələri sintetik olmaqla, müvafiq **təzahürün, hadisənin fəaliyyəti**, yalnız ona xas olan bütün elementlərin varlığından asılıdır. Bu əlaqə möhkəm və sarsılmaz xarakter daşıyır. Əgər bu elementlərdən hər hansı biri və

ya bir neçəsi *mövcud olmur*sa, təzahür öz *mahiyyətini itirir* və digər **hüquqi təzahürə çevrilir**. Belə ki, hüquq pozuntusunda **təqsirin** (hüquq pozuntusunun subyektiv tərəfi təqsirdir) *olmaması*, onu obyektiv hüquqazidd əmələ çevirir, subyektin (delikt qabiliyyətli fizik şəxs) *olmaması təbiətin ziyan vuran qüvvəsini ortaya çıxarır*, obyektin özünün *olmaması* (bu bir qədər absurdur) isə əməlin hüquqi laqeydlik, etinasızlıq göstəricisidir.

Beləliklə, göstərilən vəziyyətdə **qanunauyğun bağlılıq**, hüquqi təzahürlərin əsas struktur əlaqəsi kimi çıxış edir və mövcud elementlər **məcmusunun** ciddi müəyyən edilməsinin başlıca **zərurəti kimi hərəkət** edir. Yerarxiya asılılığı elementlərin göstərilən qarşılıqlı əlaqələrini xarakterizə edir və artıq onlardan **birinin, digər üçün başlanğıc kimi çıxış etməsini təmin** edir.

Göstərilən əlaqə sarsılmaz və daimi mövcud olur. O, sistemin bütün elementlərini əhatə və onların **mahiyyət tərəflərinin mütənasibliyini xarakterizə** edir. Məhz, onun köməyi ilə **elementlərin struktur cərgəsinin düzülüşü nizamlanır**. Elementlərin düzülüşü qaydalarının pozulması, öz növbəsində ümumilikdə sistemin **təbiətinin dəyişməsi və ya bu sistemin təzahür komponentlərinə yanlış münasibətləri ilə əlaqədar** ola bilər. Yerarxiya əlaqələr **qanunvericilik sistemi**, hüquqi **tənzimləmə mexanizmi**, dövlət orqanları sistemində isə, **icraedici hakimiyyət orqanları** və s. təzahürləri üçün xarakterikdir.

Dövlət və hüquq öz növbəsində **orqanik sistemi təmsil etməklə**, onlardan hər biri, onun komponentlərini təşkil edən özünəməxsus inkişaf etmiş **qanunvericilik əlaqələri sistemi kimi xarakterizə** edilir. Dövlət və hüquqa baxış prinsipi kimi tanınan qanunauyğun əlaqələr sistemi: **qanunçuluq, bərabərlik, ekvivalentlik, qanunvericiliyin elmi əsaslandırılması, hüquqa zidd əməllərdə təqsirə görə hüquqi məsuliyyətin tətbiq edilməsi, xalq hakimiyyəti, demokratizm, iradə azadlığı, hakimiyyətin bölünməsi prinsiplərini** ehtiva edir.

Real həyatda **hüquq prinsiplərinin zəruri xarakteri** öz-özünə avtomatik deyil, ölkə **konstitusiyası və qanunvericiliyində möhkəmləndirilmiş** və ya **beynəlxalq hüquqda** təsbit edilmiş normalar vasitəsi ilə ifadə edilir. Hüququn prinsipi cəmiyyətin sabit davamlı tələbi kimi müəyyən olunur və ona görə də dəyişilməz olaraq konkret hüquq münasibətlərində realizə edilir.

Əgər qanunvericilik:

- bu və ya digər prinsipi nəzərə almayaraq ona ***əhəmiyyət vermir***,
- etinasızlıq göstərərək ümumməcburi ***keyfiyyətdə onu*** möhkəmləndirmir,
- müvafiq hüquqi təminatlarla və digər hüquqi vasitələrlə ***real-lığı qorumursa***,
- müvafiq prinsip ümumi məcburilik ***statusundan məhrum olur***.

Məhz, göstərmək lazımdır ki, bəzən cəmiyyətdə yaranan konkret hüquq münasibətləri müvafiq prinsipi nəzərə almadan, bir sıra əksər hallarda isə ona **zidd fəaliyyət göstərir** və nəticədə **cəmiyyətin və şəxsiyyətin** müvafiq tələbatları təmin ***olunmamış qalır***. Bu şəraitdə fərdlər **qanunsuz vasitələrdən** istifadə etməklə öz tələbatlarını təmin etməyə çalışır, aktiv formada təkmilləşməmiş qanunlara qarşı çıxır və nəticədə qanunverici məcbur olaraq qüvvədə olan qanunu təkmilləşdirir və onun effektiv qüvvəsini təmin edir. Qanunvericinin **səhvləri və sınağa (təcrübədə yoxlama) metodları**, sonda müvafiq nəticə çıxararaq gec və ya tez hüququn müvafiq prinsipini formalaşdıraraq, onu **ümum məcburi keyfiyyətdə möhkəmləndirir**.

Hüquq elminin predmetinə daxil olan **qanunvericiliyin xüsusi növünü**, dövlət və hüququn ***iqtisadiyyat, mədəniyyət və digər sosial sahələri*** təşkil edir. Hüququn cəmiyyətin göstərilən sahələri ilə qanunauyğun əlaqələri, hüquq elmi üçün təməl (prinsipal) əhəmiyyət kəsb edir. Çünki məhz, bu əlaqələr çərçivəsində **hüququn**

sosial təzahür kimi yaranması, formalaşması, fəaliyyəti və inkişafı aşkar edilərək üzə çıxarılır.

Müasir dövrdə dövlət və hüququ **dərketmənin metodoloji problemləri**, elmi tədqiqatların əsas başlıca istiqamətini təşkil edir. Onların işlənilib hazırlanması müvəqqəti prosedur kimi deyil, zəruri və dərin şəraitdə öyrənilən təzahürlərin dərk olunmasının qanunauyğun inkişaf və fəaliyyət dairəsini əhatə edir.

Ümumi və xüsusi metodların köməyi ilə elmi dərketmədə spesifik məzmunu malik **qanunauyğunluqlar**, öz növbəsində siyasi-hüquqi təzahürlərdə formalaşan qaydalar və idrak prinsiplərinin aşkar edilməsi nəticəsində öyrənilir:

- hüquq normalarının **təfsir edilməsi** metodu, **metodoloji tələb kimi subyektə**, normativ hüquqi aktın mətnində **qanunvericinin iradəsinin dərk edilməsinin ən qısa yollunu göstərir**;

- konkret **sosioloji-hüquqi sorğu metodu**, ən müxtəlif sorğuların keçirilməsinin qayda və prinsiplərini tətbiqi yollarını göstərməklə yanaşı, əhalinin müvafiq qüvvədə olan hüquq və digər **siyasi institutlara** dair sorğu münasibətlərinin mötəbər və səhih **infor-masiyasını** təmin edir.

Hüquq elminin **predmetinin ifadəsi aşağıdakı qanunauyğunluq sisteminə malikdir**:

- cəmiyyətin nisbi müstəqil komponenti kimi **dövlət və hüququn** təşəkkülü, fəaliyyəti və inkişafı qanunauyğunluqlarının öyrənilməsini əhatə edir;

- dövlət və hüququn fəaliyyəti və inkişafının sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi və digər qanunauyğunluqlarının **determinasiyasını öyrənilməsini** əhatə edir, məhz onlarsız, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin predmetini aşkar etmək mümkün deyil;

- dövlət və hüququn dərk edilməsinin spesifik qanunauyğunluğunu öyrənir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi predmetini təşkil edən **qanunauyğunluqlar** və ya istənilən **obyektiv qanunlar**, öz-özünə **mövcud**

olmur və konkret təzahürlər və proseslərdə üzə çıxır, aşkar olunur. Məhz ona görə də, elmin predmetini aşkar etmək üçün **idrak üsulu** kimi, hüquqi və digər sosial təzahürlərin öyrənilməsində başlamaq lazımdır.

5. Hüquq elminin obyektı.

Hüquq elminin ümumi obyektı, dünyada baş verən mövcud konkret təzahürlərə dair, təbii mühit şəraitində predmetlər, proseslər və hadisələr haqqında cəmiyyətin düşüncə fəaliyyətini əhatə edir. Hüquq elminin üçün ən əhəmiyyətli cəhət ondan ibarətdir ki, məhz **hüquqi və sosial reallıqların tədqiqi prosesində**, hüquq elmi öz predmetini aşkar edərək üzə çıxarır və beləliklə, **hüquq elminin obyektinin** nədən ibarət olması sualına cavab verilmiş olur.

Ümumiyyətlə **elmin obyektı**, dünyada və ya onun bir hissəsində real mövcud olan **predmetləri, hadisələri və prosesləri** əhatə edir və hər bir elm tədqiqat prosesində tətbiq etdiyi metodların köməyi ilə müvafiq sahə üzrə elmi biliyə yiyələnir. *Predmet və onun bütün qanunauyğunluqlarının* dərk edilməsi, bilavasitə **elmin məqsədlərinə** daxildir. Elmin predmeti və obyektı haqqında ifadə edilən mülahizələr **elmi biliyin empirik və nəzəri səviyyədə nisbətində** dair məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etməyə, həmçinin elmi dərk etmə metodlarının sistemi haqqında biliklərə malik olmağa imkan verir.

Hüquq elminin **obyektinə** dövlət, hüquq, hüquq münasibətləri, hüquq pozuntusu və digər siyasi-hüquqi təzahürlər daxildir. Məhz onlar, hüquq elminin əsas obyektlərini təşkil edirlər. Hüquq elmi bilavasitə **sosial həyat komponentlərinin öyrənilməsi üzrə ixtisaslaşdığına** görə, digər ictimai biliklər sistemindən fərqlənir. Lakin bu cəhəti də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hüquq elmi yalnız göstərilən **təzahürlərlə məhdudlaşmır**.

Cəmiyyət bütöv **mürəkkəb orqanizmi** xatırladır və onun bütün komponentləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və daim digər **sosial təzahürlərin pozitiv və neqativ təsir sınağına məruz qalır**. Belə ki,

hüquq normalalarının realizasiyası prosesi və onların konkret hüquq münasibətlərində həyata keçirilməsinə **iqtisadi, siyasi, mədəni və cəmiyyətin digər sahələri** bilavasitə təsir göstərir. Həmçinin **subyektiv faktorlar: subyektin məqsədləri, hüquq münasibətləri, onların hüquqi psixologiyası, peşəkarlığı və həyat təcrübəsi, siyasi-hüquqi qavrama, emosiya** və s. cəhətləri buraya aid etmək olar.

Bu faktorları nəzərə alaraq qanunverici və digər hüquqyaratma orqanları qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar işləyib hazırlayırlar. Ona görə də, elmi dərkətmənin başlanğıc, ilkin mərhələsi kimi nəinki **siyasi-hüquqi fenomenlər** (dövlət, hüquq, hüquq münasibətləri, hüquq pozuntusu), həmçinin konkret-tarixi şəraitdə onların mövcudluğu, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin **obyektinə** daxildir. Eyni zamanda fərdlərin və digər hüquq subyektlərinin real davranışlarına, yəni onların konkret hüquq münasibətlərinin realizə edilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətlərinə, həmçinin **vətəndaşların, vəzifəli şəxslərin hüquqi psixologiyasına, qüvvədə olan hüquq normalalarının qiymətləndirilməsinə, hüquqa uyğun və ya hüquqa zidd** davranış motivlərinə xüsusi diqqət verilməlidir. Məhz bu real proseslərdə, mövcud qüvvədə olan hüququn təsir gücü müəyyən edilərək, ictimai münasibətlərin effektiv tənzimlənməsi həyata keçirilir və nəticədə, **dövlətin özü cəmiyyətin idarə olunması işlərində effektiv təminatçıya çevrilir.**

Hüquq subyektlərinin predmet-praktiki fəaliyyətində **real davranışı və bu fəaliyyətin nəticələri, praktika** kimi qəbul edilir. Praktikanın maddi rifah yaradılması istiqamətində bilavasitə fəaliyyəti, təbiətdə və ya cəmiyyətdə bəşər tarixi boyu təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilmişdir. Praktika bütöv **sistem kimi 4 elementdən ibarətdir:**

- məqsəd kimi;
- predmet fəaliyyəti vasitəsi kimi;
- predmet-qavrama fəaliyyəti kimi;
- fəaliyyətin nəticələri kimi.

Məhz, bu elementlərin bütün birliyi şərti ilə, insanların predmet fəaliyyəti **praktika adlanır** və elmi dərkətmənin əsas və son istinadı qismində çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, **hüquq elmi tədqiqatları əsasən, praktiki-məqsədyönlü** xarakter daşıyır və son nəticədə bilavasitə siyasi-hüquqi təzahürlərin üzə çıxarılmasına istiqamətlənmişdir:

- **dövlət;**
- hüquq;
- hüquq münasibətləri.

Lakin, siyasi-hüquqi təzahürlərin qanunauyğun inkişaf prosesi və fəaliyyətinin aşkar edilməsi, sosial təzahürlərin və proseslərin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqələrini nəzərə almadan mümkün deyil. **Sosial-siyasi praktikanın hüquq elminin komponentlərindən biri kimi etiraf edilməsi**, materialistlərin mövqeyindən tamamilə fərqlidir.

Sosioloji hüquq nəzəriyyəsi, hüquq elminin obyektinin dərk edilməsində **normaların məcmusuna və hüquq münasibətlərinin** roluna xüsusi əhəmiyyət verirlər. Bəzi tədqiqatçılar (N. M. Korcu, R. İyerinq) **hüquq elminin obyektini** öyrənmək üçün **normaları** deyil, **hüquq münasibətlərini** əsas götürməyə üstünlük verirlər.

Hüquq münasibətlərinin analizi (hüququn ehkamçı nəzəriyyəsi ilə müqayisədə), mübahisəsiz olaraq hüquq elminin imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, sosial həyatın bir sıra sahələrinin, o cümlədən ictimai münasibətlərin tənzimləndiyi **hüquq mənbələrinin dəyişməsi və inkişafının öyrənilməsi problemini**, bu tədqiqatlardan kənar saxlayır. Nəticədə, **hüquq münasibətlərini** tədqiq edən hüquq nəzəriyyəsi və həmçinin də, **hüquqi pozitivizm**, hüququn funksiyası və inkişafının real qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi səviyyəsinə yüksələ bilmirlər. Materialist hüquq nəzəriyyəsi, sosial praktikanı öz nəzəriyyəsinin obyektinə hesab edir və hüquqi və sosial təzahürlərin dairəsini dəqiq müəyyən etməyə nail ola bilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elminin obyektini kimi **social hüquq praktikasının qavranılması məsələsinə baxış** və onun fəlsəfə elmində olduğu kimi sadələşdirilmiş formada qəbul edilməsi, olduqca **bəsit** yanaşmadır. Eyni zamanda hüquq ədəbiyyatlarında da bəzi hallarda, **“praktika” kateqoriyasının** əhəmiyyətsiz traktovkasına da, cəhdlər edilir. Xüsusilə də, **məhkəmə praktikasına** onun nəticəsi kimi yanaşmaq fikri geniş yayılmış və **məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin** müəyyən kateqoriya işlərinin həll edilməsi kontekstində dəyərləndirilməsi ideyası üstünlük təşkil etmişdir. Bu yanaşmalarda qəti olaraq məhkəmə qərarı, müəyyən kassasiya və ya nəzarət instansiyası və yaxud konkret qrup işlərə dair **qərarların bütöv cəmi mülahizəsi, inkar edilmişdir.**

Məhkəmə praktikasına dair göstərilən izahlar birtərəfli və qeyri-dəqiqdir. Fəlsəfi kateqoriyaların konkret elmlərdə, o cümlədən ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsində yaradıcılıqla istifadə edilməsi, onun ümumi təfsiri ayrıca bir səviyyədə hər hansı özbaşına təfsir deyil, əslində özündə tədqiqatın zənginləşdirilməsi, ümumi konkret məzmunun genişləndirilməsi kimi qəbul edilir. Belə ki, **“məhkəmə praktikasının”** məzmun görünüşü anlayışı, fəlsəfənin **“praktika” kateqoriyasının** bütün əlamətləri mahiyyətinə malik olmalıdır. Bu mövqedə məhkəmə praktikası, məhkəmə orqanlarının predmet-praktika fəaliyyətində cinayət, mülki-hüquqi və inzibati işlərin, həmçinin digər müəyyən kateqoriya işlərinin həll edilməsi sırasında dayanır və onun nəticələri müvafiq, uyğun formada **obyekt** olur və ya konkret işlər üzrə qərarlar formasından asılı olur.

Bundan əlavə məhkəmə praktikasına, konkret-tarixi şəraitdə məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti, **məhkəmə işçilərinin və məhkəmə prosesinin digər iştirakçılarının hüquqi düşüncəsi** də daxil olur. **“Məhkəmə praktikası”** anlayışının təşəkkülünün təməli və daha sonralar fəlsəfi kateqoriya kimi ardıcıl olaraq **“razılaşdırılmaması”**, hüquq elminin inkişafında **neqativ** rol oynamışdır.

Məhkəmə praktikasının **sovet hüququ doktrinasında “məhdud”** mənada dərk edilmişdir. Məhkəmə praktikası sahəsində

hüquqi tədqiqatların empirik bazisi isə, **yuxarı məhkəmə instansiyaların qərarlarının analizinə istinad edilməsi praktikasını** ehtiva etmişdir. Beləliklə, real sosial hüquqi təzahürlərə deyil, yuxarı instansiyalara müraciət etməklə tədqiqat aparən alim-hüquqşünaslar, sovet dövlətinin hüquq siyasətinin nəzəri analiz tədqiqatını apara bilməmiş və nəticədə həqiqi elmi analiz metodunun əsasını kommunist partiyasının **doqmatik və sxolastik** (real həyat ilə heç bir əlaqəsi olmayan, təcrübədə yoxlanılmayan, mücərrəd mühakimələrə əsaslanan) qərarları səviyyəsinə qaldırmışdır.

Siyasi-hüquqi praktika, hüquq elmi **obyektinin komponenti** kimi, dövlət və hüquq sahələri üzrə cəmiyyətin bütün **predmet-praktiki fəaliyyətini əhatə edir**:

- hüquqyaratma,
- hüquq realizə,
- hüquq mühafizə,
- hüquq tətbiqetmə,
- subyektlərin hüquqa uyğun və hüquqa zidd davranışı, hüququn formaları,
- ictimai təşkilatların və partiyaların fəaliyyəti.

Eyni zamanda sosial praktikanın **obyektinə, dövlətin fəaliyyəti və onun hüquq tənzimləmə prosesinə təsiri** də daxildir. Məhsuldar qüvvələrin **inkişaf səviyyəsi, istehsal münasibətlərin iqtisadi sistemi, gəlirlərin bölünməsi, istehlak, cəmiyyətin mədəni səviyyəsi, dövlətin siyasi rejimi, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının** təmin edilməsi üçün sosial və siyasi şəraitin mövcudluğu və s. **hüquq elminin obyektinə** aid edilir.

Sosial hüquqi praktikanın xüsusi komponenti kimi, cinayətin mütəşəkkilliyi və subyektiv hüquqların mövcud qanunvericiliklə təsbit edilmiş realizə edilməsinin effektivliyinə əngəl olan halların aşkar edilməsi də, bu sıradandır. Ehtimal etmək olar ki, dövlət və hüququ tədqiq etmək üçün bütün **zəruri sosial faktları**, digər başqa **sosial elmlərdən də almaq** mümkündür. Lakin nə **iqtisad-**

çılar, nə sosioloqlar, nə ictimai elmlərin nümayəndələri iqtisadi, siyasi, psixoloji, mənəvi və digər sosial faktorlardan əldə etdikləri **nisbi məlumatları** tam, bütöv halda hüquqşünaslara verə bilmirlər. Digər tərəfdən isə, hüquqşünaslar təkcə bu faktların məlumatlarını *konstatasiya etməklə kifayətlənmirlər*. Məhz, hüquqşünaslar öz analizlərində qeyri-hüquqi faktorların siyasi-hüquqi sahədə əks olunmasının üzə çıxarılmasının **obyektivliyi mexanizmini sona qədər öyrənirlər**. Göstərilən cəhətlər bu analizləri və empirik tədqiqatları, digər sosial elmlərin aradıqları (axtardıqları) analoji tədqiqatlardan fərqləndirir.

Dövlət və hüququn **obyekti**, siyasi-hüquqi təzahürlərin (dövlət, hüquq, hüquq norması, hüquq münasibətləri və s.) və siyasi-hüquqi praktikanın (sosial praktikanın siyasi-hüquqi təzahürlərə və proseslərə təsir edən hissəsi) **məcmusu** kimi dərk edilir. **Obyekt, elmi dərkətmənin başlanğıcı hesab edilir**. Nəticə olaraq dövlət və hüquq nəzəriyyəsi öz predmetinin qanunauyğun və funksional inkişafının **obyektiv reallığını aşkar** edir. Bu vəzifəni uğurla həll etmək üçün, ilk növbədə obyektiv reallığı və praktikanı öyrənməkdən başlamaq lazımdır. Beləliklə, hüquq elminin tədqiqat metodlarının, üsullarının və digər vasitələrinin məcmusunun köməyi ilə, **elmin obyektinə və predmetinə** müvəffəqiyyətlə öyrənilməsi təmin olunur.

X Mövzu: Hüquq elminin sistemi: hüquq sahələri anlayışı və növləri.

1. *Hüquq elminin ümumi sahələri.*
2. *Sahə hüquq elmləri.*
3. *Hüquq elmi məhkəmə orqanları, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının fəaliyyətləri haqqında.*
4. *Hüquq elminin kompleks sahələri.*
5. *Beynəlxalq hüquq elmi.*

1. Hüquq elminin ümumi sahələri.

Hüquq elmi, dövlət və hüquq haqqında ən müxtəlif mürəkkəb və inkişaf etmiş sistemi təqdim etməklə, özünün tarixi inkişafı mərhələlərində və müasir dövrdə çox saylı **hüquq sahələrinə ayrılmışdır**. Elmi bilik məcmusunun **müstəqil sahələrə ayrılmasının zəruriliyi və şərtləri** ondan ibarət olmuşdur ki, hər bir sahənin məcmusu siyasi-hüquqi fəaliyyətin və ya ümumilikdə hüquq elminin **obyekti və predmetinin** özünəməxsus funksional və inkişaf qanunauyğunluğu tələblərinə cavab vermiş olsun.

Hər bir hüquq sahəsi özünün **ayrıca predmetinə malik olmalı**, digər hüquq sahəsini **təkrar və ya əvəz etməməli** və müvafiq sahənin predmet-praktiki fəaliyyətini maksimum səviyyədə çoxcəhətli təzahürlərini, proseslərini və onların **qanunauyğun əlaqələrini** təmsil etməlidir. Məsələn, hər hansı bir hüquq sahəsi, elmi cəhətdən müvafiq sahənin **funksional inkişafını və qüvvədə olan qanunvericiliyi** özündə ehtiva edir. Bu halda qüvvədə olan hüquq norması, ictimai münasibətlərin bütün əlaqələrini, o cümlədən konkret münasibətlərin **realizə praktikasını** öyrənir.

Yeni hüquq sahəsinin **obyektini** dərketmə üçün, predmetin **elmi əsaslarının müəyyən edilməsi** olduqca zəruridir. Məhz, **yeni hüquq sahəsinə iddia** etmək üçün müvafiq sahənin siyasi-hüquqi praktikasında və ya hüquq elmində 3 əlavə şərtin olması etiraf edilir. Belə ki, hüquq sahəsi o halda yaradılır ki, siyasi-hüquqi fəaliy-

yət nəticəsində yeni ayrılan (**məlumdur ki, son müasir dövrlərə qədər hüquq sahələrə ayrılması mövcud olmamışdır**) hüquq sahəsinə qanunauyğun elmi (**birinci şərt**) və ya praktiki (**2-ci şərt**) zərurət və tələbat olur.

Bütün müasir hüquq sahələri, hüquqşünas-alimlərin hər hansı hüquq yaradıcılığı, hüquq tətbiqetmə və ya hüquq normalarının realizə etmək cəhdləri **göstərməsi səbəbindən və yaxud hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi və ya mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən problemləri həll etmək səbəbindən yaradılmışdır**. Göstərilən tələblərə cavab vermədikdə elmi biliyin müvafiq sahəsi, ya əhəmiyyətli dərəcədə predmetini dəyişmiş və ya mövcud fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdır. Hal-hazırda sovet hüququnda mövcud olmuş **kolxoz hüququnun** mövcudluğuna son qoyulub. **Təsərrüfat hüququ** isə əhəmiyyətli dərəcədə öz predmetini sahibkarlıq hüququna **modifikasiya etmişdir**.

Mövcud siyasi-hüquqi praktikanı **lazımı səviyyədə analizini həyata keçirən, elmi biliklər sistemi səviyyəsində** yaradılmasını təmin edən və kompleks elmi-tədqiqat nəticəsində müvafiq sahə üzrə **alim-hüquqşünaslar kollektivi (daha çox nəzəri hüquq sahəsi kimi)** tərəfindən formalaşdırılan yeni hüquq sahəsi, **3-cü şərt kimi çıxış edir**. Təcrübədə yeni hüquq sahələrinin formalaşması uzun müddət çəkir və ya hətta uğursuzluqla da nəticələnə bilər. Məsələn, bir əsrdən çox müddətdə **müqayisəli (komparativistika) hüquqşünashğın elmi kimi formalaşması prosesi** hələ də davam edir.

Biliklər sistemi, elmi ictimaiyyət tərəfindən **müstəqil hüquq elmi sahəsi** kimi o halda qəbul edilir ki, bu biliklər sistemi **predmetin spesifik cəhətlərini**, həmçinin **predmetin nüvəsini** təşkil edən **sahə strukturuna, nəzəri səviyyəyə və məntiqi** üsullara əsaslansın və onun bu və ya digər **hissəsinin qanunauyğunları tam aşkar** edilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, komparatistika kimi, hüquq sosiologiyasının, müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşması prosesi uzun

müddətdir ki, davam edir. Hətta XX əsrin ikinci yarısında bir çox alimlər hüququn sosioloji problemlərinin tədqiq ilə intensiv məşğul olmuşdular. Lakin, hüquq **sosiologiyasının müstəqil hüquq** sahəsi kimi qəbul edilməsi məsələsi bu günə qədər *həll edilməmiş* qalmışdır. Çünki, bu elmin nümayəndələri tərəfindən predmetin müstəqil fənn kimi elmi dərk edilməsi, inandırıcı sübutlarla *təqdim olunmuşdur*.

Predmetinin zəruri və spesifik hüquqi tənzimləmə metoduna malik olan **hüquq sahələrindən** fərqli olan **hüquq elmi sahəsi**, yalnız ona xas olan elmi dərkətmə metodu vasitəsi ilə müvəffəqiyyətlə inkişaf edə bilər. Məsələn, mülki hüquq, cinayət hüququ sahələri, həmçinin digər hüquq sahələri öz **obyektləri və predmetlərinin** dərk edilməsi üçün tətbiq edilən hər hansı bir metod xüsusiyyətlərinə *malik deyildir*. Lakin, elmi metod bir sıra hüquq sahələri üçün fakültativ əlamət kimi çıxış edə bilər. Belə ki, elmi dərkətmə metodunun köməyi ilə **dövlət və hüquq haqqında tarix elmləri sistemindən**, ümumi hüquq nəzəriyyəsinə fərqləndirmək mümkündür.

Beləliklə, **hüquq elmi sahəsi** siyasi-hüquqi praktikada fəaliyyət göstərən qanunauyğunluqlar haqqında biliklərin ayrılmaz hissəsi olmaqla **məntiqi, ziddiyyətlərsiz və bütöv xarakterizə edilərək** adətən nəzəri səviyyə, həmçinin də **hüquq elmi və hüquq praktikasını üçün maraq** kəsb edir.

Müasir hüquq sahələrinin təşəkkülünün yekun klassifikasiyası, keçən əsrin birinci yarısından başlamışdır. Hüquq elmi sahələri dövlət və hüququn fəaliyyətinə, inkişafına, qanunauyğun təsir qüvvəsinə və nəticə etibarlı ilə, onun predmetinin formalaşması xüsusiyyətlərinə görə **2 qrupa bölünür**: ümumi və xüsusi (konkret).

Birinci qrupa ümumi hüquq nəzəriyyəsi, dövlət və hüquqi təlimlər tarixi, dövlət və hüquq tarixi, hüquqi tədqiqatların metodologiyası (hüquq elminin metodu), **ikinci qrupa** digər bütün hüquq sahələri daxildir.

Hüququn xüsusi sahələri 4 qrup üzrə sistemləşdirilir:

- sahə hüquq elmləri;
- məhkəmələrin, hüquq mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının fəaliyyətlərinin təşkilinə dair elmlər;
- tətbiqi hüquq elmləri;
- beynəlxalq hüquq elmi.

Tətbiqi hüquq elmi sahələri isə, hüquq elmi və digər **qeyri-hüquq elmlərinin konvergeniyasından** yaranaraq, bu elmlərin müvafiq vəzifələrinin həll edilməsi **məqsədinə xidmət** edir.

Tətbiqi elmlər sırasına:

- qanunvericilik texnikası,
- hüquq tətbiqetmə texnikası,
- kriminalistika, hüquq normalarının təfsiri texnikası,
- qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi və uçotu texnikası,
- informatika hüququ,
- məhkəmə statistikas,ı
- məhkəmə təbabəti,
- məhkəmə psixiatriyası aid edilir.

Hüquq elminin xüsusi sahəsini **beynəlxalq hüquq elmi** təşkil edir. Beynəlxalq hüquq elminin işlənilib hazırlanmasında praktiki olaraq bütün ölkələrin hüquqşünasları bilavasitə iştirak edirlər. Beynəlxalq hüquq elminin **predmetini** irqindən, mənsubiyyətindən və s. asılı olmayaraq yer kürəsinin bütün xalqlarının və öklələrinin real hüquq bərabərliyinin təmin edilməsinin vahid qaydasının yaradılmasının formalaşdırılması üsulları təşkil edir.

Hüquq elminin **mürəkkəb tərkibi**, müasir hüquq elmi sahələrinin obyektiv **fərqləndirilməsi ilə şərtləşir**. Məhz, dövlət və hüququn fəaliyyəti və inkişafının müxtəlif hüquqi, siyasi və digər qanunauyğunluqlarının hərtərəfli və tam dərk edilməsi, bu **obyektiv fərqi müəyyən edir**. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmi sisteminin **formalaşması tam başa çatmamış** və ictimai inkişafın progressiv cəhətləri, dövlət və hüququn yeni qanunauyğunluqlarını üzə çıxararaq mövcud tələbata uyğun, praktika ilə sıx bağlı olan

yeni hüquq sahələrinin və hüquq təhsilin yaranmasını stimullaşdırmışdır.

Hüquq elmləri sistemində **dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, fundamental hüquq elmi** kimi qəbul edilir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, sosial təzahür kimi dövlət və hüququn ümumi qanunauyğunluqlarını, o cümlədən:

- hüququn mahiyyəti, məzmunu və formasını öyrənir;
- hüququn strukturu və nizamlı düzülüş formasını öyrənir;
- cəmiyyətin maraqlarını ifadəçisi kimi, cəmiyyətin daxili problemlərinin idarə olunmasında dövlətin fəaliyyətini öyrənir;
- dövlətin və hüququn təşəkkülü və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir;
- hüquq elminin fəaliyyəti və inkişafı problemlərini öyrənir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində onun predmetinə aid olmayan, lakin hələ də **müstəqil elm kimi fərqlənməyən bir sıra digər problemləri** də tədqiq etmək mümkündür. Məsələn, yaxın zamanlara qədər dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, hüquqşünaslıq sahəsində **müasir hesablama texnikaları və kibernetika metodlarından istifadə etmək** yollarını axtarmışdır.

Hüquqşünaslığın fundamental sahəsi olan dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, digər bütün hüquq elmi sahələri üçün **mənbə, təməl prinsipləri** kimi çıxış edir. Belə ki, hüquqşünas-alimlər dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin köməyi ilə hüququn mahiyyətində, normativ hüquqi aktlarda, hüquq düşüncəsində və hüquq münasibətlərində, **məhz sahə hüquq fənləri normalarının mahiyyətini**, onun **sistemli düzülüşünü**, konkret hüquq münasibətlərində **realizə formaları** və üsullarını aşkar edirlər.

Cinayət hüququ elmi, **cinayətin mahiyyəti və səbəblərinin işlənilib hazırlanması və cəzanın məqsədi** məsələlərində hüquq nəzəriyyəsinin müəyyən etdiyi elmi əsaslara müvafiq olaraq, müasir cəmiyyətdə hüquq pozuntusunun səbəbləri, demokratik dövlətdə hüquqi məsuliyyətin təbiəti və prinsiplərini rəhbər tutur. **Bu əsas-**

lardan digər hüquq sahələri, məsələn mülki-hüquqi məsuliyyət məsələlərini tədqiq edən **mülki hüquq üzrə hüquqşünaslar** və ya torpaq qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsini aşkar edən **torpaq hüququ üzrə mütəxəssislər** istifadə edirlər.

Dövlət nəzəriyyəsinin idrak aparatı, hüquqi dərkətmə prosesində geniş tətbiq edilir. Heç bir hüquq elmi ölkədəki siyasi prosesləri abstraktlaşdırmaqla, dövlət hakimiyyətinin müəyyən etdiyi normativ qaydaların icrasını təmin etmək qabiliyyətinə və problemlərin uğurlu həlli qaydalarına *nail ola bilməz*. Məhz, siyasi proseslərin və təzahürlərin öyrənilməsinin nəzəri bazasını, **dövlət nəzəriyyəsinin** işləyib hazırladığı **qaydalar, anlayışlar və kateqoriyalar** təşkil edir. Hüquqşünaslıqda digər hüquq sahələri üçün **nəzəri əsaslar rolunda çıxış edən** dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, üzvü (orqanik) surətdə bu sahələrin metodoloji funksiyalarına əlavələr edilməsinə və inkişafına kömək edir.

Məhz, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin tədqiqatçı-alimləri tərəfindən inkişaf etdirilən elmi metodoloji əsaslar və yaradıcılıq prosesi, digər **sahə hüquq fənlərinin predmetinin dərkətmə yolları və üsullarına** bilavasitə təsir göstərir. Belə ki, konkret sahə hüquq elmi nümayəndələri öz tədqiqatlarında, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin mühüm metodoloji əsaslarından həvəslə istifadə edərək ümum fəlsəfi metodların tətbiq edilməsi məsələlərinə, hüququn təfsir edilməsi, hüquq normalarının effektivliyinin öyrənilməsi və başqa bir çox digər prinsipal məsələlərin həllində, ona istinad edirlər.

Konkret hüquq elmi nümayəndələrinin dövlət və hüquq nəzəriyyəsi metodlarından istifadə etməsi, qanunauyğun prosesdir. Dövlət kimi **hüquqda**, ilk növbədə **dövlət və hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən işlənib hazırlanan** və onun predmetinə tətbiq edilən **ciddi müəyyən edilmiş dərkətmə üsullarının məcmusundan istifadə edir**. Eyni zamanda mülki, əmək, cinayət və digər hüquq elmlərinin predmetinin dərkətmə prosesində də, dövlət və hüquq

nəzəriyyəsinin dərkətmə ardıcılığı təkrar olunur. Belə ki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində olduğu kimi bu sahələrdə ardıcıl olaraq yenə də, **empirik faktların toplanması və ümumiləşdirilməsi, konkretdən abstrakta doğru, sistemli analiz və s. metodoloji mərhələlərdən** istifadə edir. Müvafiq olaraq bütün digər sahələrdə də, elmi dərkətmənin **analoji metodoloji** əsasları tətbiq olunur.

Məhz, **dövlət və hüquq nəzəriyyəsi sayəsində**, hüquqşünaslığın fundamental metodoloji məsələlər üzrə **yenidən və təkrar olaraq problemlərin işlənilib** hazırlanmasına *heç bir zərurət yaranmır*. Çünki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində mövcud olan elmi biliklərdən, konkret hüquq elmi sahələrində istifadə edilməsi daha əlverişli, məqsədə müvafiqdir və hüquq elminin bütün sahələrinə, o cümlədən **hüquq nəzəriyyəsinə də, əhəmiyyətli təsir göstərir**. Bu təsir, xronoloji ardıcılıqlar formasında, göstərilən qanunauyğunluqların tədqiqini əhatə edir.

Dövlət və hüquq tarixi çərçivəsində mükəmməl, əsaslı surətdə dövlət və hüququn təşəkkülü və inkişafı **prosesi izlənilir**. Bu təzahürlərin hansı şəraitdə yaranması, öz inkişafında hansı dövrlərdən keçməsi və nəticə etibarlı ilə **dövlət və hüquq tarixinin** göstərilən mərhələlərdən hansı formada keçərək, **bizim günlərə qədər gəlib çatması öyrənilir**. Dövlət və hüququn təşəkkülü və inkişafı tarixi ayrı-ayrı xalqlarda və müxtəlif ölkələrdə unikal olduğuna görə, tarixin gedişində ayrıca götürülmüş ölkədə onun qanunauyğunluq xüsusiyyətləri üzə çıxarılaraq, **bu elm çərçivəsində tədqiq edilir**.

Dövlət və hüququn təşəkkülü və inkişafına **dair biliklər**, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin inkişafına da həlledici təsir edərək, dövlət və hüququn ayrı-ayrı mərhələlərində və konkret-tarixi şəraitdə, onun **genezisinin qanunauyğun xüsusiyyətlərini, fəaliyyətini və inkişafını** tədqiq edərək, əsas təzahürlərin tarixini üzə çıxarır. Müasir şəraitdə məhz, bu biliklər sayəsində, dövlət və hüququn inkişafının dərk edilməsi mümkünlüyü asanlaşır, **tarixi proseslər nəzəri cəhətdən dirçəldilərək səhih araşdırılır**, həmçinin dövlət

və hüququn sonrakı inkişafının əsas təmayül istiqamətləri müəyyənləşir və qarşıda dayanan vəzifələr həll edilir.

Dövlət və hüquqi təlimlər tarixi, bəşər cəmiyyətinin bütün tarixi ərzində dövlət və hüququn qanunauyğun formalaşması və inkişafına dair **elmi-hüquqi dərkətmə predmetinə** malikdir. Bu elmi xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ümumi nəzəri analiz, məhz konkret-tarixə birləşir. Əgər dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və dövlət və hüquq tarixi öz predmetlərini **nəzəri** və ya **tarixi metodun** tətbiqi ilə öyrənirsə, dövlət və hüquqi təlimlər tarixi öz predmetini nəinki **abstrakt nəzəri** ardıcılıq formasında, həmçinin **konkret-tarixi formada** tədqiq edir.

Tarixi-nəzəri elmlər çərçivəsində dövlət və hüquqi təlimlərə, ilk növbədə konkret-tarixi kontekstdən baxılır. Belə ki, hər bir **hüquqi və ya siyasi ideoloqun fərdi baxışları**, tarixi mərhələnin xüsusiyyətləri, onun yaranması, daha sonra onun təsviri, konkret analizi və nəhayət öyrənilən hər bir təlimin qiymətləndirilməsi, hüquq elmi nümayəndəsi tərəfindən nəzərə alınaraq tədqiq edilir. Eyni zamanda **konkret hüquqi doktrinanın elmi əhəmiyyəti**, nəzəri ardıcılıq formasında hüquq elminin inkişafında rolu, onun son nailiyyətlərə töhfəsi və müasir vəziyyəti əsasında dəyərləndirilir.

Hal-hazırda ümumhüquq elmləri sisteminə yeni sahə kimi daxil olmağa real namizəd olaraq, **hüquq elmin metodologiyası** kursu iddia edir. Məhz, yaxın zamanlara qədər **elmi dərkətmənin metodoloji problemlərinin tədqiqi**, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin tərkibinə daxil olduğuna görə kifayət qədər dərinə və **hərtərəfli öyrənilməmiş**, onun haqqında biliklər məcmusu isə, nəzərəcarpacaq dərəcədə əhəmiyyətsiz olmuşdur. Ən yeni dövrdə vəziyyət mühüm formada dəyişmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, elmi dərkətmənin qanunauyğunluğu dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin **predmetinə tam uyğun gəlmir** və proseslərin gedişatı müvafiq müstəqil sahəni yaranması təzahürlərinin qanunauyğun fəaliyyəti və inkişafını aşkar etməyə meyl edir. Məhz, dövlət və hüququn elmi dərkətmə qanu-

nauyğunlarını tədqiq etmək, elmi dərkətmənin **fəlsəfi və qneseoloji (idrak)** sahələrində xüsusi bilik əldə etmək və tədqiq edilən predmeti dərk etmək üçün, **xüsusi idrak aparatı və əlavə modifikasiya sistemi metodlarına zərurət vardır**. Bütün göstərilən əsaslar, obyektiv olaraq hüquq elminin metodologiyasını müstəqil elm kimi şərtləndirir.

2. Sahə hüquq elmləri.

Sahə hüquq elmləri öz funksiyaları çərçivəsində, hüququn ayrı-ayrı sahələrinin və müvafiq olaraq sahə qanunvericiliyinin qanunauyğun fəaliyyəti və inkişafını tədqiq edərək üzə çıxarır. Hüquq sahələri və sahə hüquq elmləri, özünəməxsus əlaqələri səviyyəsində 3 qrupa bölünür:

- konstitusiya hüququ elmi;
- xüsusi hüquq elmləri-mülki, əmək və ailə hüququ;
- ümumi hüquq elmləri-inzibati, maliyyə, cinayət, ekologiya, torpaq, cinayət prosessual və mülki prosessual hüquq.

Konstitusiya hüquq elmi, digər sahə hüquq elmlərinə münasibətdə aparıcı rola malikdir. Onun predmetini, digər bütün sahə hüquq elmlərinin əsasını müəyyən edən konstitusiya hüququnun **qanunauyğun funksional inkişafı** təşkil edir.

Birincisi, konstitusiya hüququ cəmiyyətin bütün siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrində şəxsiyyətin azadlıqlarını və vəzifələrini müəyyən edərək, müvafiq sahə hüququ çərçivəsində vətəndaşların hüquqi vəziyyətlərini möhkəmləndirir.

İkincisi, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının konstitusiya ilə möhkəmləndirilmiş səlahiyyətləri, məhz inzibati, maliyyə, cinayət prosessual, mülki prosessual və digər sahələrdə onların hüquqi statuslarının əsas kimi çıxış edir və bu orqanların **konkret sahə hüququ üzrə vəhdəti və uzlaşmasının hüquqi əsaslarını** təmin edir.

Üçüncüsü, konstitusiyanın məzmununda, konstitusiya və sahə normaları arasında kolliziyaları aradan qaldıraraq, onları həll edən

güclü təsir qüvvəsi mexanizmi mövcuddur. Dövlət orqanlarının qanunları və digər normativ aktlar, yalnız konstitusiya əsasında və ona müvafiq olmalıdır. Konstitusiyaya ziddiyyət təşkil edən aktlar, konstitusiya məhkəməsi tərəfindən ləğv edilir.

Konstitusiya hüququ elmi, konstitusiya normalarının **təsir xüsusiyyətlərini**, onun normaların **effektivliyinin yüksəldilməsi yollarını**, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının realizə olunmasının əlavə təminatı üsullarını tədqiq edir. Bu tədqiqatların yekunlarına uyğun olaraq konstitusiya hüququ elminin tədqiqatçıları, fəlsəfə və dövlət və hüquq nəzəriyyəsi ilə birlikdə, digər hüquq elmləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən nəzəri əsasları və nəticələri formalaşdırır. Hər bir sahə hüquq elmi, öz predmet və obyektini öyrənərkən, ardıcıl olaraq **konstitusiya hüququ elminin naliyyətlərindən** və onun **idrak aparatında** müvafiq sahənin konstitusiya əsasının düzgün dərk edilməsi məqsədi və beləliklə, müvafiq sahənin institut və normalarının, konstitusiya prinsip və normalarında konkretləşdirilməsi üsullarından və yollarından istifadə edir.

Xüsusi hüquq elmlərinin əsas məqsədinə, ilk növbədə ailələrin, fərdlərin, digər vətəndaşların və onların birliklərinin, əmlak və digər qanuni hüquqlarının real təsirini təmin edən **hüquq norma və institutlarının fəaliyyəti və inkişafı qanunauyğunluqlarını tədqiq etmək** daxildir. Bu sahələrin xarakterik xüsusiyyətinə, fərdlərin və onların kollektiv birliklərinin azadlıqlarının müdafiəsi və mühafizəsində ekvivalentlik, qarşılıqlı asılılıq, azadlıq və hüquq subyektlərin bərabərliyi əsasında xüsusi maraqlarının təmin olması aid edilir. Bu sferada vətəndaşların istənilən, o cümlədən dövlət-hüquqi formada məcburetmə qaydasında hüquq münasibətləri, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması cinayət, inzibati-hüquqi və digər hüquqi məsuliyyətlərlə qadağan edilir.

Xüsusi hüququn sahə elmləri, tədqiq etdikləri müvafiq hüquq sahəsinin predmet və metodlarının hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri çərçivəsində ilk növbədə, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət

həyatının bu və ya digər sferalarında **maddi rifahın bölüşdürülməsi və mübadiləsi, hər bir fərdin öz qabiliyyəti həddində azad inkişafını təmin edən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi problemlərini** xüsusi diqqətdə saxlayır. Qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi, iqtisadi münasibətlərin inkişafında effektivliyinin təmin olunması və yüksək inkişaf səviyyəli iqtisadi münasibətlərin yaradılması, həmçinin **müasir şəraitdə ailə münasibətləri, gender bərabərliyi, nikah ittifaqının xüsusiyyətləri** və s. sahə hüquq elmi qarşısında dayanan mühüm vəzifələr kimi çıxış edirlər.

Ümumi hüquq elmləri, cəmiyyətin və dövlətin idarə olunması işlərində yaranan və inkişaf edən münasibətləri tədqiq edir. **Ümum-hüquqi münasibətlərin əsasında imperativ metod tənzimlənməsi** dayanır. Dövlət orqanlarının müəyyən etdiyi göstərişlər ən müxtəlif variantlarda vətəndaşlar və hüququn digər subyektləri tərəfindən öz davranışlarında istisnasız əməl və icra edilməsi, eyni zamanda mövcud qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasına görə, vətəndaşların subyektiv hüquqlarına qarşı dövlət orqanları tərəfindən məcbur etmə tədbirlərinin görülməsi qaydalarının müəyyən edilməsi və s. məhz, **imperativ metod kimi çıxış edir**. Vətəndaşlar, dövlət orqanları tərəfindən tətbiq edilən qərarlara qarşı şikayət etmək hüququna malikdirlər. Lakin, qərarlar qanuni qüvvəyə mindikdən sonra, ona tabe olaraq riayət etməyə borcludurlar.

Ümumi hüququn **sahə elmləri**, hüquqi dövlət prinsipindən çıxış edərək demokratiyanın inkişafı və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün müasir dövlət və hüquq problemlərinə, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə dair bir sıra nəticələrə gələrək, müvafiq təkliflər irəli sürürlər. Daha çox diqqət şəxsiyyətin **dövlət və ictimai həyatın idarəçilik işlərində iştirakına, konstitusion hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi** və mühafizəsi sferalarına verir. Müasir dövrdə ümumi hüququn bir sıra spesifik sahələri terrorizmə qarşı mübarizə, həmçinin dövlət orqanlarında korrupsiyanın aradan qaldırılması və ya lokallaşdırılması problemlərini tədqiq edir.

Ümum hüququn və xüsusi hüququn **sahə elmləri sistemi**, daim inkişaf və təkmilləşmə prosesinə məruz qalır. Çünki bu proses, onların **obyekti** olan mövcud qanunvericiliklə xarakterizə edilir. Müasir dövrün hüquq ədəbiyyatlarında yeni **hüquq sahələrinin-təhsil hüququ, tibb hüququ** və s. formalaşdırılmasına dair təkliflər edilir. Bu təkliflərin nə qədər əsaslı və real olmasını isə zaman müəyyən edəcəkdir.

3. Hüquq elmi sahələri məhkəmə orqanları, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının fəaliyyətləri haqqında.

Hüquq elminin bu qrupunun **predmeti** kimi məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının **qanunauyğun fəaliyyəti, strukturu, metodları və qaydaları** çıxış edir. Bu elmlərin tədqiqində əsas diqqət, ilk növbədə məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının **fəaliyyət problemlərinə** verilir. Digər nəzəri hüquq elmlərindən fərqli olaraq bu qrupa daxil olan elmlər, sırf hüquqi xarakterli problemləri əhatə edir.

Bununla belə, bir məsələyə də xüsusi diqqət vermək lazımdır ki, ölkədə qanunçuluq və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsində aparıcı rola malik olan məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatları, mövcud siyasi-hüquqi reallıqları və onların qarşısında dayanan vəzifələri elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən kənar və həmçinin bu orqanlar sisteminin sonrakı təkmilləşdirilməsinə dair hüquq elminin **təklif etdiyi qənaətləri və tövsiyələri nəzərə almadan, uğurla fəaliyyət göstərə bilməzlər**. Ona görə də, hüquq elmi öz tərkibində tamamilə əsaslandırılmış bir sıra sahələrə malikdir və məhz, onların predmetini, hüquqi əhəmiyyətli mühüm prosesləri həyata keçirən məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının fəaliyyəti çıxış edir.

Lakin məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının təşkili və fəaliyyətini **tədqiq edən hansısa konkret hüquq sahələri məsələlərinə dair hələl bir mənalı olaraq qərar mövcud deyil** və sahə hüquq elmləri sistemində bu məsələ hələ də, ki-

fayət qədər **problematic** olaraq qalır. Hətta dövlət və hüquq nəzəriyyəsi dərslərləri də, bu məsələ barədə aydın heç nə demir. Hüquq elminin bu sahələri üzrə daha aşkar formada hüquq təhsili sahəsində bəhs edilir və bunlar **“Hüquq mühafizə orqanları”, “Məhkəmə hakimiyyətinin təşkili”, “Prokuror nəzarəti”, “Vəkillik”** adlanan tədris kurslarını əhatə edir.

Müasir **hüquqşünaslığın tədrisində** hüquq-mühafizə orqanları kursu çərçivəsində məhkəmələrin, prokurorluğun, daxili işlər orqanlarının, həmçinin gömrük, vergi xidməti səlahiyyətlərinə aid **məsələləri ətraflı təqdim olunur**, eyni zamanda hüquq-mühafizə orqanları sisteminə daxil olmayan, onlarla sıx bağlı olan **vəkillik, notariat, özəl detektiv və mühafizə xidməti qurumlarının fəaliyyəti** öyrənilir. Hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərinin həddinin müəyyən edilməsi, gələcəkdə bu sahələrdə çalışmaq arzusunda olan hakimlərə, prokurorlara, müstəntiqlərə və s. namizədlərə qarşı irəli sürülən tələblər isə, məhz ilk növbədə onların fəaliyyətinə dair metodlar və qaydaları özündə ehtiva edir.

Məhkəmə orqanlarının səlahiyyətləri, bu orqanların fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edən hüquqların bərpası funksiyası ilə harmoniya təşkil edir. Məhkəmə strukturunun fəaliyyətinin təşkili qaydaları və təşkilatı məsələləri, bütün instansiyalar üzrə qanunvericiliyin tələblərinə uyğun, dövlət hakimiyyəti orqanları, **vəzifəli şəxslər və məhkəmə strukturuna daxil olan xidmətlərin hüquqi statusu və fəaliyyət qaydaları və s. məsələlər məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətləri həddində** müəyyən edilir. **Baş prokurorluğun fəaliyyətini təşkili qaydaları**, ona tabe olan strukturların cinayətlərin təqibi və təhqiqatı, konstitusiya quruluşunun və ölkə qanunlarının icrasına və qorunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi və s. məsələlər hüquqi tədqiqatlar çərçivəsində, daim diqqət mərkəzində olur.

Vəkillik institutunun əsas fəaliyyəti istiqamətlərinə əhaliyə və hüquqi şəxslərə peşəkar hüquqi yardım göstərilməsi, onun spesifik fəaliyyəti ilə harmoniya təşkil edən **məhkəmə orqanları**,

hüquq-mühafizə orqanları və digər dövlət orqanları ilə əlaqələri və münasibətləri, həmçinin *vəkillərin hüquqi mədəniyyəti və hüquqi düşüncəsinin* zənginləşməsi daxildir.

Beləliklə, **hüquqşünaslığın xüsusi sahələrinin fərqləndirilməsi**, məhz əhəmiyyətli dərəcədə elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsi və elmi materialların nəşr edilməsi ilə mümkündür. Məhz, elmi tədqiqatlar çərçivəsində məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ədliyyə təsisatlarının fəaliyyətlərinin qanunauyğunlarının öyrənilməsi kimi məsələləri əhatə olunur ki, bu da öz növbəsində **hüququn xüsusi sahələrinin müstəqil tədris kursu** imkanlarını artırır.

4. Hüquq elminin kompleks sahələri.

Hüquq elminin **kompleks sahələri, praktiki işləri əhatə edən təzahürlərin** öyrənilməsi, o cümlədən hüquqyaratma, hüquq tətbiqetmə, cinayətkarlıqla mübarizə və s. hüquqazidd əməllərin tədqiq olunmasının daha **təsirli metodlarla və vasitələrlə** təmin etmək üçün yaradılır. Bu **vəzifə iki yolla** həll edilir

- hüquqi əhəmiyyətli qabaqcıl fəaliyyət təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və bu fəaliyyət metodlarının möhkəmləndirilməsi vasitəsi ilə;

- konkret qeyri-hüquqi elmlərdən fərqli olaraq hüquq tətbiqetmə, hüquq yaratma və hüquq-mühafizə sahəsində hüquqi vəzifələrin həll edilməsi üçün mütərəqqi metodlardan istifadə edilməsi ilə.

Məhz, hələ keçən əsrdə bir sıra (A. K. Qastyev, P. M. Kerjentsyev, A. A. Boqdanov) tədqiqatçılar tərəfindən əməyin idarə olunmasının hərtərəfli **rasionalaşdırılması** sahəsində hüquqşünasların fəaliyyətinin zəruriliyi inamla sübut edilmişdir. Hüquq elmi sahəsində çalışan tədqiqatçıların əsas vəzifəsi effektiv, məhsuldar və rasional fəaliyyət üçün yeni təkmilləşmiş metodların və effektiv metodikanın işlənib hazırlanması olmuşdur. Onların sırasında daha inkişaf etmiş metodologiya kimi qanunların **layihələşdirilməsi qanunauyğunluqlarının** işlənib hazırlanması və qanunvericilik

texnikası tətbiqində **rasional fəaliyyətin müəyyənləşdirilməsi** qaydaları fərqlənir. Bu üsulların məzmununu həm formasına, həm də qanunların **məzmunun layihələndirilməsinə** görə, **keyfiyyətli texnoloji** (qaydalar, prosedurlar, tətbiqetmə) hazırlıq prosedurlarına əsaslanır.

Qanunvericilik texnikasının əsaslarını **hüquq nəzəriyyəsi, məntiq və qrammatika** öyrənir. Eyni zamanda **elmi metod** kimi isə hüququn **təfsir edilməsi, müqayisəli hüquqsünaslıq, analiz, sintez, induksiya, deduksiya, konkret sosial-hüquqi** metodlar tətbiq edilir. Məhz, müasir dövrdə qanunvericilik texnikası çərçivəsində göstərilən idrak üsulları əhəmiyyətli dərəcədə yenidən işlənmiş və keyfiyyətli qanun layihələri hazırlanması çərçivəsində, qanunvericilik layihələrinin neçə hazırlanmasına dair xüsusi prinsipləri konkretləşdirmişdir. Nəticədə **müasir qanunvericilik texnikası** kifayət qədər inkişaf etmiş **metodlar və metodikalar sisteminə malikdir:**

- qanun konsepsiyalarının hazırlanması;
- qanun layihəsi mətninin yazılması;
- layihələndirilən qanunvericilik normasının effektivliyinə dair proqnozun tərtib edilməsi;
- köməkçi qaydalar və qanunvericilik texnikasının tətbiqinin işlənilib hazırlanması;
- qüvvədə olan normativ hüquqi aktların uçotunun aparılması qaydaları;
- işçi kollektivlərinin fəaliyyətinin təşkili qaydaları;
- razılaşdırılmış layihələrin fraqmentlərinin hazırlanması qaydaları.

Hüquq elmi sahəsində qanunvericilik texnikasından başqa **hüquq fəaliyyətinin bu və ya digər institutlarının rasionallaşdırılmaq məqsədi də**, həmişə elm qarşısında dayanan aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Belə ki:

- hüquq tətbiqetmə aktlarının qəbul edilməsi texnikası və texniki uçotu;

- qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi;
- hüquq normalarının təfsiri metodikası və texnikası.

Hüquq elmləri tərkibində **texniki və təbiət elmlərinin** tətbiq etdikləri nailiyyətlərə əsaslanan və eyni zamanda hüquq tətbiqetmə praktikası, cinayət işləri üzrə sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi vəzifələrinin həll edilməsində, **kriminalistika** həmişə mühüm rola malik olmuşdur. **Kriminalistika elmi** cinayət qanunvericilik mexanizmi, cinayət və onun iştirakçıları haqqında informasiyanın əldə edilməsi, sübutların toplanması, qiymətləndirilməsi və istifadə edilməsi, həmçinin cinayətin dəf edilməsi, cinayətin xüsusi metod və vasitələrlə açılması, təhqiqat qanunauyğunluğunun dərk edilməsi prosedurlarına əsaslanır.

Kriminalistikanın əhəmiyyətli hissəsi texniki və təbiət elmləri tərəfindən işlənib hazırlanmış nailiyyətlərə, o cümlədən **kriminalistik fotoqrafiya, ballistika, trasologiya, həmçinin fiziki, kimyəvi, bioloji, genetik, antropoloji** metodlara əsaslanır. Göstərilən elmi metodlarla yanaşı, bilavasitə kriminalistika tərəfindən müstəqil işlənib hazırlanmış metodikalar da böyük rola malikdir. Bu metodikalara ayrı-ayrı cinayət növləri üzrə təhqiqatlarda istifadə edilən **istintaq hərəkətləri (hadisə yerinə baxış, dindirmə, tanınma və s.) daxildir**. Kriminalistikanın müasir sistemində, məhz hüquqşünasların peşəkarlığı, bacarığı sayəsində cinayətlərin və digər hüquqa zidd əməllərin üzə çıxarılması-əşyaların, izlərin, yazılı və digər sənədlərin həqiqi və obyektiv məcmusunun müəyyən edilməsi halları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş və müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur.

Hüquq elmləri sistemində kriminalistikadan başqa, hüququn digər kompleks sahələri də mövcuddur. Belə ki, **sosial və riyazi statistika** metodlardan cinayətlərin statistikasında, onların uçotunun aparılmasında, cinayət prosesinin ayrı-ayrı **instansiyalar üzrə hərəkət dövriyyəsində** və məhkəmə orqanlarında baxılan cinayət işlərinin nəticələrinin fiksiya edilməsi məqsədlərində, uğurla istifadə edilir.

Cinayətlərin, cinayətkarların şəxsiyyətinin, törədilən cinayətin yaranma səbəb və şəraitinin, eyni zamanda cinayətlərin xəbərdar edilməsi metodları və vasitələrinin öyrənilməsi məqsədi ilə konkret sosial tədqiqatların aparılması və sosial psixologiya elminin nailiyyətlərindən istifadə edilməsi, məhz **kriminologiya elminin öyrənmə** predmetinə daxildir.

Texniki və digər təbiət elmlərinin bəhrələrindən istifadə edən **kompleks sahə elmləri qrupu**, hüquq elmi və praktikasının bu və ya digər vəzifələrini həll etmək üçün, məhz qeyri-hüquqi elm nümayəndələrinin nailiyyətlərindən istifadə etməsi zəruri, həm də imperativ reallıqdır. Texniki və təbiət elmlərin nailiyyətlərindən istifadə edən **hüquqşünaslar isə**, öz növbəsində yalnız **onlardan istifadə etmək və ya onları qiymətləndirmək** vəzifəsini həll etmək barədə düşünməlidirlər. Bu elmlər sırasına isə **məhkəmə təbabəti, məhkəmə psixiatriyası və informasiya hüququ** daxildir.

Məhkəmə təbabəti sahəsi, **məhkəmə-istintaq prosesində yaranan tibbi və bioloji məsələlərin** öyrənilməsi və işlənib hazırlanmasında, məhkəmə psixiatriyası sahəsi isə, **fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və anlaşıq şəxslərlə** bağlı məsələlərin **psixopatoloji əlamətlərin** müəyyən edilməsi məqsədləri üçün tətbiq edilir. Bir çox ali təhsil müəssisələrində məhkəmə təbabəti və məhkəmə psixiatriyası hüquqşünaslıq ixtisas üzrə dövlət standartlarına ixtisas peşə təhsili kimi daxil edilsə də, **sahə hüquq elmi hesab edilmir**. Çünki, bu sahələr **hüquqi biliyin inkişafı** və təkmilləşdirilməsi sahəsinə daxil deyil və kvalifikasiyalı məhkəmə və psixiatrik ekspertizaya isə, yalnız **peşəkar tibb təhsili olan mütəxəssislər** tərəfindən təyin edilə bilər. Analoji vəziyyəti **informatika hüququ** sahəsində izləmək mümkündür və bu sahədə də, hüquq elmi və hüquq praktikasını qarşısında dayanan vəzifələrin həll edilməsində **hesablama texnikaları üzrə proqramçılar** və peşəkar mütəxəssislər yerinə yetirə bilərlər. Bütün bu tədqiqatlar və ekspertizaya işləri hüquq elminin inkişafı çərçivəsindən kənar olduğuna görə, onun **predmetinə daxil olmur**.

Beləliklə, *məhkəmə təbabəti, məhkəmə psixiatriyası, informatika hüququ* və digər qeyri-hüquq sahələri, hüquq elminin sahələrinə daxil edilsə də, onların tədqiqatlarının nəticələri hüquq elminin obyektinə və predmetinə təkmilləşdirilməsi və inkişafına *səbəb olmur*. Lakin bu vəziyyət heç də, hüquq elmi predmetinə nisbətə kifayət qədər geniş olan hüququn kompleks sahələrini, hüquqşünaslıq tədris fənnlərinə daxil edilməsinə *mane olmur*.

5. Beynəlxalq hüquq elmi.

Hüquq elmlərinin xüsusi sahəsinə daxil olan predmetlərdən biri də, beynəlxalq hüquq elmidir. Beynəlxalq hüquq elminin predmetini, beynəlxalq hüquq normalarının qanunauyğun inkişafı təşkil edir. Göstərilən qanunauyğunluqlar, ilk növbədə hal-hazırda qüvvədə olan beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyi və beynəlxalq hüququn təşəkkülü və inkişafı tarixinin dinamikasını, həmçinin dövlətdaxili hüquqla qarşılıqlı əlaqədəki sonrakı təkmilləşdirilməsi təmayülünü nəzərə alaraq tədqiq edilir.

Müasir dövrdə *beynəlxalq hüququn işləməməsi, gücsüzlüyü haqqında fikrlər tez-tez səsləndirilir*. Əslində, beynəlxalq hüququn tarixi təşəkkülü və müasir formalamasının diqqət yetir-sək, məsələnin mahiyyətində dayanan bütün reallıqları aşkar etmək olar!

Birincisi məlumdur ki, Qədim Roma hüquqşünasları: sivil hüquq (yus civile), təbii hüquq (yus naturale) və xalqlar hüququ (yus gentium) fərqləndiridilər. Məhz, tarixən formalaşan “**yus gentium**” adlanan “**xalqlar hüququ**”nun mahiyyətində sanki “**barışq**”, “**vasitçilik**” münasibətləri dayanırdı. Yəni, Roma imperiyasına istənilən (ticarət, sənətkarlıq və s.) səbəbdən daxil olanlar və “**pereqrinlər**” adlanan gəlmələrlə, hakimiyyət orqanları arasında münasibətləri tənzipləyən hüquqi prosedurlar, beynəlxalq hüququn ilk hüquqi konstruksiyası, institutları kimi çıxış etmişdir. Məhz, “yus gentium” (beynəlxalq hüquq) gəlmələrlə, yerli inzibati-icra orqanları arasında **qarşılıqlı tələblərə**

dair güzəştlərə nail olmaq üçün “vasitəçilk” edərək, “qarşılıqlı güzəştli” hüquq norma və adətləri formalaşdırmışdır. Göründüyü kimi beynəlxalq hüquq, təşəkkül tapdığı dövrlərdən başlayaraq onun müəyyən etdiyi tənzimlənmə mexanizmi imperativ xarakterli **normalara əsaslanmamışdır.**

İkincisi, beynəlxalq hüququn sonrakı inkişaf mərhələləri, xüsusilə də müasir dövrdə onun müəyyən etdiyi hüquqi sənədlər, əvvəllər olduğu kimi yenə də **imperativ deyil, daha çox ilkin tövsiyə xarakterli qətnamələrdə, bəyannamələrdə, proqramlarda, xartiyalarda, layihələrdə təsbit olunur.** Məhz, beynəlxalq ümumi hüququ, onun mahiyyətində yaranan göstərilən cəhətlərinə görə xarakterizə etmək olar:

- “vasitəçi hüquq”;
- “yumşaq hüquq”.

Beləliklə, müasir “beynəlxalq hüququn işləməməsi”, onun mahiyyətini müəyyən edən “vasitəçilik” və “yumşaq hüquq” təyinatından irəli gəlir.

Beynəlxalq hüquq elmi **iki sahədən ibarətdir:** beynəlxalq ümumi hüquq elmi və beynəlxalq xüsusi hüquq elmi.

Beynəlxalq ümumi hüquq elmi dövlətlərarası münasibətlərin qanunauyğun fəaliyyəti və inkişafı, həmçinin dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranan digər münasibətləri öyrənir. **Beynəlxalq xüsusi hüquq elmi** isə beynəlxalq münasibətlər sahəsində yaranan mülki-hüquqi əlaqələrin qanunauyğunlarını, o cümlədən **xarici vətəndaşlar və hüquqi şəxslər arasında mülki-hüquqi və mülki-prosessual münasibətləri** tədqiq edir. Beynəlxalq xüsusi hüquq elmi, **kolliziya hüququn** işlənilməsində da xüsusi rola malikdir. Beynəlxalq hüquq elminin **qanunauyğunluqları,** beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında formalaşdırılır. Bu prinsiplərə dövlətlərin suveren bərabərliyi, üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi, təcavüz və onun tətbiqindən imtina və s. daxildir.

Müasir dövlətlərin dövlətdaxili hüquq normalarının unifikasiyası çərçivəsində beynəlxalq hüququn əhəmiyyəti getdikcə artır və beləliklə, hüquq elmləri sistemində beynəlxalq hüququn avtoriteti güclənir. Onun prinsipləri və kateqoriyaları ümumi hüquq nəzəriyyəsi prinsipləri kimi, sahə hüquq elmlərinin əsasını təşkil edir. Beynəlxalq hüquq elmi müvafiq təzahürlərin və proseslərin öyrənilməsi və onların təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər irəli sürərək bu sahədə yaranmış müasir çağırışlara cavab verir. Dövlətdaxili hüquq, beynəlxalq hüquqla birlikdə hüquqi tədqiqatların aparıcı və ümumqəbul olunmuş: **obyektivlik, sistemli, konkret-tarixi yanaşma prinsipləri** ilə uzlaşır.

XI Mövzu: Hüquq elminin funksiyaları.

1. *Hüquq elminin funksiyaları: anlayış və növləri.*
2. *Hüquq elmin idrak funksiyası.*
3. *Hüquq elmin nəzəri-metodoloji funksiyası.*
4. *Hüquq elminin praktiki funksiyası.*
5. *Hüquq elminin ideoloji funksiyası.*
6. *Hüquq elminin sosial-mədəni funksiyası.*

1. Hüquq elminin funksiyaları: anlayışı və növləri.

Hüquq elmi müasir vətəndaş cəmiyyətlərinin ən müxtəlif ictimai sahələrində qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək, müasir hüquq sistemləri və dövlət mexanizmləri çərçivəsində elmi tədqiqat, siyasi-hüquqi praktika və təhsil sahəsində zəruri **sosial-mədəni institut kimi çıxış** edir. Hüquq elminin, hüquq sistemləri və dövlət mexanizmi ilə qarşılıqlı əlaqələri **onunla şərtləşir və ifadə edilir ki**, məhz hüquq elmi, göstərilən təzahürlərin müasir hüquq sistemləri və dövlət mexanizmləri çərçivəsində yaranması, fəaliyyəti, inkişaf qanunauyğunluqları və formasına dair **daha** əhatəli, sistemli dərin biliklər məzmunu bazasına malikdir. Digər tərəfdən, hüquq elmi tarixin gedişində yaranmış təzahürlərin və proseslərin ən müxtəlif **ziddiyyətlərini müəyyən etmək vəzifəsini** öz üzərinə götürmüşdür.

Dövlət və hüquq haqqında mövcud elmi biliyin məcmusu, bütün hüquqi tədqiqatların təməl əsasları olaraq qalır. Dövlət və hüquq haqqında səhih elmi biliyə əsaslanan alim-hüquqşünaslar, bütün yaradıcılıq potensiallarını hüquq elminin **həll edilməmiş problemlərinə** yönəldərək, proseslərin pozitiv istiqamətdə həllini sürətləndirməyə kömək edirlər.

Hüquq elmi, siyasi-hüquqi praktikanın bütün tərəflərinə həlledici təsir edərək **siyasi-hüquqi praktikanın sonrakı təkmilləşdirilməsi yolları və üsullarına** dair elmi cəhətdən mötəbər qərarlar verir, alınmış nəticələrə müvafiq olaraq effektiv qanunyaradıcılığı,

hüquqyaratma və digər hüquqi əhəmiyyətli fəaliyyət üçün əsaslar müəyyən edir. ***Hüquq elmi, peşəkar hüquqi təhsilin əsasını və məqsədini təşkil edir.***

Hüquq elminin əsasları və elmi tədqiqatların yekunları **dərslük kurslarının, fənn predmetlərinin məzmununu formalaşdırır, dövlət və hüquq haqqında dərin biliklərin** əldə edilməsinə yardımçı olur. Eyni zamanda, hüquq təhsili verən müəssisələrin məzunları üçün **dövlət attestasiyanın keçirilməsinə** şərait yaratmaq və beləliklə, **dövlət diplomları nümunələrinin** verilməsini təmin etmək, hüquq elminin əsas vəzifələrindəndir. Hüquq elminin daha bir əhəmiyyətli rolu, cəmiyyətin bütün üzvlərinin azadlıq və bərabərlik ruhunda tərbiyə olunması, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, cəmiyyətə qüvvədə olan qanunlara və digər normativ hüquqi aktlara dönmədən əməl edilməsi və qorunması ilə bağlıdır.

Hüquq elminin əsas istiqamətlər üzrə vətəndaş cəmiyyətinə və digər sahələrə təsiri, onun funksiyası kimi dərk edilir. Hüquq elminin cəmiyyətin müvafiq sahələrinə təsir etdiyi funksiyalarına daxildir: **idrak funksiyası, nəzəri-metodoloji funksiya, praktiki funksiya və sosial-mədəni funksiya.**

- **hüquq elminin idrak funksiyası**, dövlət və hüququn yaranması və mövcudluğunun bilavasitə konkret-tarixi formalarının və eyni zamanda onun müəyyən etdiyi qanunların funksional inkişaf kateqoriyalarını öyrənir və ifadə edir;

- **hüquq elminin nəzəri-metodoloji funksiyası** onunla xarakterizə edilir ki, bu funksiya dövlət və hüquq haqqında nəzəri bilimin və onun dərk etmə metodlarının və eyni zamanda müvafiq sahə hüquq elmi problemlərinin tədqiqinin əsası kimi çıxış edir, siyasi-hüquqi təzahürlər və proseslər haqqında yeni mötəbər biliklərin üzə çıxarılmasını təmin edir;

- **hüquq elminin praktiki funksiyası**, alim-hüquqşünaslar tərəfindən siyasi-hüquqi praktikanın elmi cəhətdən dərin əsaslan-

dırılmasında, qanunvericiliyin və onun praktikada sonrakı təkmilləşdirilməsində, həmçinin dövlət və onun orqanlarının fəaliyyətinə dair konkret təkliflərin formalaşdırılmasında ifadə olunur;

- **hüquq elminin ideoloji funksiyası**, hüquq elminin gəldiyi nəticələrə müvafiq olaraq dövlətin siyasətinə uyğun olan siyasi-hüquqi baxışlar formalaşdırmaq məqsədi ilə və siyasi partiyalar tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyə əsaslanaraq, dövlət hakimiyyətinə gəlməyin strategiyası və taktikasının müəyyən edilməsi və beləliklə, son nəticə olaraq hakim partiyanın əsas tədbirlərinin həyata keçirilməsində ifadə olunur;

- **hüquq elminin sosial-mədəni funksiya**, vətəndaş cəmiyyəti üzvləri və dövlət orqanlarını, onlara lazım olan zəruri informasiyalarla təmin etmək də, ifadə olunur.

Beləliklə, **hüquq elminin funksiyaları**, ümumilikdə fəaliyyət göstərdikləri sahələrin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, müvafiq real həqiqətlərdə ifadə olunan nəticələlərin həyata keçirilməsində, onların realizə olunmasının spesifik formaları və metodlarının müəyyən edilməsində ifadə edilir.

2. Hüquq elminin idrak funksiyası.

İdrak funksiyası hüquq elmində əsas və rəhbər funksiyalardan biridir və məhz onun köməyi ilə hüquq elmi, keyfiyyətə inkişaf etmiş biliklərə malik olur, öz predmeti haqqında ardıcılıqla və davamlı olaraq yeni, daha dərin və dəqiq bilik əldə edərək **funksional vəzifələrini** yerinə yetirir.

Hüquq elminin idrak funksiyasının əsas realizə forması kimi, hüquq elmi haqqında **zəruri nəzəri biliyə malik olan mütəxəssisin** həyata keçirdiyi elmi **dərketmə metodları** və onların yaradıcılıqla tətbiqi, eyni zamanda dövlət və hüququn qanunauyğun fəaliyyəti və inkişafına dair **yeni empirik və ya nəzəri bilikləri** çıxış edir. Məlumdur ki, hüquq elminin yeni təşəkkül tapdığı mərhələdə dövlət və hüququn fəaliyyəti məsələlərinə dair hər hansı xüsusi elmi dərketmə bazası **mövcud olmamış**, eyni zamanda müşahidə edilən

müvafiq siyasi-hüquqi reallıqları və imkanları inkişaf etdirmək və onların yolları haqqında xüsusi mühakimə yürütmək düşüncəsi, tam **realizə edilməmişdir**. Lakin, göstərilən mərhələdən fərqli olaraq, müasir dövrdə hüquqşünaslığın elmi bazası olduqca zəngindir və idrak funksiyasının bu proseslərdə rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq elmi özünün çoxəsrlik tarixi ərzində **nəhəng universium biliyə** çevirilmiş və hal-hazırda məlum olan təzahürlər, hadisələrə və proseslərə dair müvafiq nəzəri biliklər vasitəsi ilə **“müqavimət-siz” dərk olumağa labüddür**. Belə şəraitdə yeni nəzəri bilik əldə etmək prosesində təmsil olunan **idrak subyektinin**, tədqiqatın obyektı və predmeti haqqında kifayət qədər inkişaf etmiş bilik səviyyəsi mövcuddur. Belə ki, **birincisi, bu biliklər “kəşf edilmiş” mənbələr** hesabına artıq məlumdur, **ikincisi** hüquq elminin aktual problemləri və hüquqi praktikasına dair alimlər tərəfindən yaradılmış çox güclü nəzəri və metodoloji arsenalı vardır və məhz bu hüququ bazanın köməyi ilə yeni dərin biliklər əldə etmək mümkündür.

İdrak funksiyasının **realizə edilməsinin yekun nəticələrindən**, hüquq elminin predmeti və obyektı haqqında **yeni nəzəri və ya empirik biliyin** əldə oluması prosesində də, istifadə etmək olar. İdrak aktının gedişində yeni **biliyin alınmaması** və ya hüquq elminin inkişafına **səbəb olmaması**:

- özlüyündə artıq, mövcud hüquq ədəbiyyatlarında təsbit olunmuş əsasların, nəticələrin, icmalın təkrarlanması;
- və ya **biliyin lüzumsuz** və səhih olmayan **formada arqumentləşdirilməsi**;
- və yaxud **plagiat formada pozuntusu** ilə əlaqədar ola bilər.

Nəticədə, göstərilən üsullardan istifadə etməklə **elmdə şöhrət-pərəstliyə çatmaq məqsədi**, açıq-aydın kifayət **etmir, etmiyəcəkdir** və iddiaçıya başucalığı gətirməyən olduqca zərərli və qüsurlu yanaşmadır. **Elmdə uğura nail olmaq üçün**:

- qabaqcadan təşkilati zəmin yaratmaq;

- elmi materialları böyük əmək və zəhmət bahasına təhlil edərək, araşdırma aparmaq;

- mövcud elmi bazadan interpretasiya qaydasında istifadə etmək;

- və yekunda fundamental, sanballı iş təqdim etmək lazımdır.

Müasir mərhələdə hüquq elminin **idrak funksiyası** çərçivəsində alim-hüquqşünaslar tərəfindən, dövlətin və cəmiyyətin **kifayət qədər inkişaf etmiş və mürəkkəbləşmiş prosesləri** realizə olunur. Əgər işlənib hazırlanmış elmi biliyin subyektivi kimi **konkret şəxsiyyət** çıxış edirsə, hüquq elminin müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin təminatçısı kimi, **cəmiyyət və dövlət** çıxış edir. Elmi biliyin **subyektivi və təminatçısının vəzifələrinə daxildir**:

- elmi biliyin subyektivi gərgin elmi əmək sərf etməklə, tədqiq etdiyi sahədə yeni biliklərə yolaçan fundamental tədqiqat işi təqdim etməlidir;

- hüquq elminin predmetinə dair monoqrafiya və digər publikasiyaları mühafizə və saxlanılmasını təşkil etmək, bunun üçün kifayət qədər maddi resursları ayırmaq və bu resursların köməyi ilə tədqiqat üçün zəruri olan hüquq mənbələri, digər materialları və texniki vasitələr alınması təminatını operativ həll etməlidir;

- hüquq üzrə elmi kadrların hazırlanması, attestasiyası və təkmilləşdirilməsi sistemi fəaliyyətinin təmin etməlidir;

- hüquq elmi sahəsində elmi tədqiqatların planlaşdırılması, koordinasiyası və keçirilməsinin təmin edilməsi üçün elmi və digər müəssisələrdə təşkilatı işlərinin yerinə yetirilməsi, həmçinin hüquq elmi və hüquq praktikasının aktual problemlərinə dair yeni elmi biliyin formalaşdırılması məqsədi ilə alim-hüquqşünasların peşəkar ünsiyyətini təşkil etməlidir.

Azərbaycan Respublikasında **hüquq elmi** sahəsində tədqiqatlar **bir neçə növ elmi və təhsil** müəssisələrində keçirilir:

- Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Hüquq və İnsan haqları İnstitutunda;

- Respublikada fəaliyyət göstərən, hüquqşünaslıq ixtisası üzrə ali təhsil verən müvafiq ali təhsil müəssisələrində;

- ədliyyə nazirliyi, baş prokurorluq, daxil işlər nazirliyinin və digər hüquq-mühafizə orqanlarının ixtisaslaşdırılmış təsisatları tərəfindən.

AMEA-nın müvafiq institutunda alim-hüquqşünasların fəaliyyəti yalnız **elmi tədqiq fəaliyyəti ilə məhdudlaşır**. Ali təhsil müəssislərinin alim-hüquqşünasları isə, **iş vaxtlarının çox hissəsini tədris prosesinə** həsr edirlər. Lakin, **ikinci planda** olan elmi-tədqiqat fəaliyyətində öz **büdcələrindən vəsait ayırır** və bu işlər **mütləq formada elmi-tədqiqat planlarına** daxil edilir.

Elmi təsisatlar və tədris müəssisələri, hüquq sahəsində **elmi tədqiqatların planlaşdırılması və təşkilini** həyata keçirmək, onun **maliyyə təminatı və zəruri texniki vasitələrlə təhcizatı** və nəhayət, elmi tədqiqatların **nəticələrinin nəşr olunması** məsələlərinə xüsusi diqqət verməlidirlər. Müasir şəraitdə elm, onun üçün ayrılmış **qrantlar sistemindən** geniş istifadə edir. Bu praktika dövlət tərəfindən elmi tədqiqatların işlənilib **hazırlanmasında təminatçı və stimullaşdırıcı** vasitəçisi qismində çıxış edir. Elmi tədqiqat nəticələrinə əsasən təqdim olunan **mükafatlar əvəzsiz və ya güzəştli şərtlərlə pul vəsaiti və əmlak formasında** olur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında fəaliyyət göstərmiş, hal-hazırda publik hüquq şəxs qismində işini davam etdirən **Elmin İnkişaf Fondu** qrantların ayrılması və müsabiqə yolu ilə müəyyən edilməsi üzrə ixtisaslaşmış elmi təşkilat praktikasına malikdir. Hüquqşünas-alimlərin elmi fəaliyyətinə, həmçinin hüquq elminin inkişafı problemlərinə dair elmi tədqiqatların nəticələrinin **ictimai ekspertiziyasının keçirilməsinin təşkilatı ünsiyyət forması** kimi ali məktəblərin və elmi müəssisələrin **Elmi Şuraları, müxtəlif konfranslar, simpoziumlar, dəyrimi masalar və kollektiv publikasiyalarla** çıxış edirlər.

Hüquq elmini təkmilləşdirmək və onun mütərəqqi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə həm **hüquqşünas-alimlərin səyləri** və həm

də, dövlət və cəmiyyətin çoxtərəfli fəaliyyətinin nəticələri, həmçinin dövlət və hüququn indiki və keçmiş vəziyyətinə dair toplanmış ümumi biliklər sistemi, bütövlükdə bu elmin digər funksiyalarının müvəffəqiyyətlə realizə edilməsi üçün **etibarlı və möhkəm fundament** rolunda çıxış edir.

3. Hüquq elminin nəzəri-metodoloji funksiyası.

Hüquq elminin nəzəri-metodoloji funksiyası, elmin sonrakı **inkışafının təmin** edilməsi və **təkmilləşdirilməsinə** xidmət edir. Hüquqi tədqiqatlarda **mötəbər, həqiqi biliklər məcmusu**, məhz hüquq elminin predmeti və obyektinə dair yeni biliklər əldə edilməsi üçün istifadə edilir.

Müasir vicdanlı tədqiqatçı, predmet və onun tədqiqinə dair elmi dərkətmə metodlarının müəyyən etdiyi **yenilikləri mənimsəmədən**, lazımı şəkildə tənqidi **fikirləri öyrənmədən**, yeni biliklərin formalaşdırması **prosesinə başlaya bilməz**. Çünki, nəzəri biliklərin köməyi ilə öyrənilən təzahürlərin təsvir edilməsi, izah edilməsi və s. tədqiqat prosedurları, yalnız **mümkün olan səviyyədə tədqiqat fəaliyyəti vasitəsi** kimi geniş istifadə edilə bilər.

Elmşünaslıq və fəlsəfi ədəbiyyatlarda üç alt funksiya fərqləndirilir: təsvir, izahetmə və proqnozlaşdırma. Təsviretmə funksiyasına görə, hüquq elminin dərkətmə aparatı (idrak aparatı) tədqiqat prosesində əldə edilmiş yeni biliklərin əsas vasitəçisi kimi çıxış edir. Tədqiqatın prioritet nəticələrinin digər mütəxəssislər üçün əlçatan olması səbəbindən, mövcud dərkətmə aparatı elmi ictimaiyyətə elan edilməsi olduqca vacibdir. Lakin, əvvəllər öyrənilmiş təzahürlər istisnalıq təşkil edir və onların təsvir edilməsi və yeni elmi prosesə daxil edilməsi, anlayış aparatının köməyi ilə təsbit edilir. Göstərmək lazımdır ki, hüquq elminin indiki vəziyyəti və həmçinin müasir siyasi-hüquqi prosesləri maksimal dərk edilməsi səbəbindən, yeni idrak aparatının zərurət kimi elmi dövriyə prosesinə daxil edilməsi, **tez və dərhal yaranmır**.

Hüquq elminin dərkətmə aparatı, yeni **empirik və nəzəri bilimin** izahının həqiqi vasitəçisi kimi çıxış edir. İzahetmə prosesi, de-

duktiv mühakimə metodunun əsasları ilə şərtləşir, yəni müşahidə edilən təzahürlər və proseslər, mövcud mütəbər nəzəri biliklərlə qarşı-qarşıya qoyulur və bu və ya digər formada hüquq elmində təsbit edilən anlayışların, kateqoriyaların və fikirlərin **qanunauyğunluqlarını, mahiyyətini və zəruriliyini** etiraf edərək qəbul edir. Məsələn deyilir ki, göstərilən **yazılı mənbə, normativ hüquqi aktlar, bu əməli özündə cinayət kimi töfsiv** edir. Məhz, elmi dərk etmə aparatı (anlayış aparatı) sayəsində, tədqiq edilən **təzahürlərin mahiyyətinin** üzə çıxarmaq mümkün olur və beləliklə, anlayışın hansı təzahür və proseslər qrupuna aid olması, ona məxsus əsas cəhətlərin və digər hüquqi təzahürlərin, hansı əlaqələrinin mövcud olması aşkar edilir.

Hüquq elmin dərk etmə aparatı bu və ya digər hüquqi təzahürlərin gələcək vəziyyətinə dair **səhih və etibarlı proqnoz** vermək imkan yaradır və qabaqcadan görmə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu bacarıq üsulu onunla izah edilir ki, hüquq elmində ifadə edilən, onun **kateqoriyalarında təsbit və fiksiya edilmiş mahiyyəti, zəruri tərəfləri və əlaqələri** möhkəm, sarsılmaz xarakterə malikdir və gələcəkdə öz təsirlərini qoruyub saxlamaq gücündədir. Ona görə də, hüququn müasir, qüvvədə olan vəziyyətinə dair biliklərə malik olmaqla, gələcək hüquqi təzahür və proseslərin əhəmiyyətli cəhətlərini qabaqcadan və kifayət qədər səhih söyləmək mümkündür. Məsələn, həqiqətən təsdiq etmək olar ki, yaxın gələcəkdə hüququn əsas mənbəyi əvvəlki kimi normativ hüquqi aktlar olacaqdır? Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması isə, indi olduğu kimi dövlətin **hüquqi siyasətinin və hüquqi tənzimləmənin əsas məqsədini** təşkil edəcəkdir?

Elmin **metodoloji funksiyası**, ilk növbədə alim-hüquqşünaslar tərəfindən işlənib hazırlanmış elmi dərk etmə metodlarının köməyi ilə, **hüquq elminin obyektinə və predmetinə** haqqında yeni biliklərin aşkar edilməsində ifadə edilir. Tədqiqata başlayan hər bir hüquqşünas, əsaslı surətdə ən mükəmməl metodları müəyyənləşdirib, öyrə-

nilən təzahürlər və proseslər barədə mötəbər və zəruri biliyi təmin etməlidir.

Elmi dərketmədə **təsirli metodlardan** istifadə edilməsi, nəticə etibarlı ilə elmi tədqiqat prosesini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır və beləliklə, idrak subyektini qəbul etmiş müvafiq elmi dərketmə metodu, **elmi tədqiqatı yenidən və təkrar hazırlanması vəzifəsindən** azad edir. Səhih biliklər almaq üçün tədqiq edilən **təzahürlərin və proseslərin xüsusiyyətlərini nəzərə almağı bacaran tədqiqatçı**, elmdə mövcud olan metodlardan və üsullardan peşəkar yaradıcılıqla istifadə etmək **vərdişlərinə yiyələnməklə, artıq məqsədlərə** nail olmağı təmin edir. Belə ki, hüquq normalarının məzmunun öyrənilməsi prosesində hüquq normalarının **təfsir edilməsi metodunu** tətbiq etmək, hüquq normasının **sosial təsirinə dair məlumat toplamaq və öyrənmək**, həmçinin bilavasitə müşahidə, sorğu və ya yazılı mənbələrin (sənədlərin) araşdırılması metodlarından istifadə edərək tədqiqat aparmaq və s. məqsədə müvafiq hesab edilir və uğurlu nəticələr üçün kifayət edir.

Lakin bəzi hallarda elə vəziyyət yarana bilər ki, tədqiqatçı zəruri dərketmə metodlarının yoxluğu səbəbindən çətinliklə rastlaşa və özü bu metodları müstəqil və sərbəst formada işləyib hazırlamaq məcburiyyətində qala bilər. Göstərilən növ tədqiqatların hazırlanması hər hansı qeyri-adi istisnaqlı **təşkil etmir və mümkündür**.

Elmi dərketmənin təkmilləşdirilməsi metodu, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi problemlərinin işlənilib hazırlanmasında olduğu kimi, elmi tədqiqatların **vacib istiqamətini** təşkil edir. Ona görə də, yuxarıda da qeyd edilidiyi kimi, hüquq elminin **metodoloji funksiyası**, öyrənilən obyekt və predmetini **işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi** metodlarını və bu metodların dövlət və hüququn sonrakı **dərək etmə prosesində tətbiqi proseduru**nu əhatə edir.

Hüquq elminin **nəzəri-metodoloji funksiyasının xarakterik xüsusiyyəti**, bilavasitə elmi-tədqiqatı həyata keçirən subyekt tərəfindən tək-cə fərdi qaydada yerinə yetirilməsində **ifadə olunmur**.

Ona görə də tədqiqatçı, konkret hüquqi tədqiqat prosesində obyekt və predmetin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinə dair, onda olan mövcud nəzəri bilik və elmi dərkətmə metodlarından **hansının tətbiq etməsi vəzifəsini müəyyən etmək** qalır.

1948-ci il 10 dekabr Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, insan hüquq və azadlıqlarına dair təsbit edilmiş müddəalarını, elmi fəaliyyət sahəsində tətbiq edərək göstərmək olar ki, **elan edilmiş fikir və düşüncəsi azadlığına** uyğun olaraq, **idrak subyektinə** elmi nəzəriyyənin seçilməsi və elmi tədqiqatın səhih nəticələr əldə edilməsi üçün **istənilən elmi metodu tətbiq etmək sərbəstliyi verir** və irəli sürülən ideya və fikirlərin müdafiə hüququnu tanıyır. Məhz, elmi yaradıcılıq azadlığının **xarici forması**, elmin müvəffəqiyyətli inkişaf üçün zəruri şərt və elmi nəzəriyyənin tətbiqində plüralizmin ifadəsi olaraq ən müxtəlif məktəb, konsepsiya, fikir və ideya nümayəndələri ilə **mübadilə edilməsi**, nəticədə **elmi tədqiqat işinə böyük kömək və eyni zamanda uğur gətirərək səhih və mötəbər biliyin axtarışı və aşkar olunmasını** təmin edir.

Elmi tədqiqatın subyektivi öz elmi araşdırmalarının yekununda çoxsaylı nəzəriyyələrdən, məktəblərdən, konsepsiyalardan alınmış ən səhih bilikləri seçərək, tədqiq edilən obyekt və predmetin **mahiyyəti və qanunauyğunluqlarını** tam və dəqiq aşkar edərək, elmi işdə tətbiq edir.

Lakin, bir məsələni də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, göstərilən nəticənin əldə edilməsini asanlaşdırmaq üçün ilk növbədə, elmi dərkətmə də birtərəfli və tam aydın olmayan konsepsiyalardan uzaqlaşma, **lakin bir-biri ilə rəqabət aparan nəzəriyyə, məktəb və konsepsiyalardan bəhrələnmək şərti ilə**, elmi-tədqiqat üçün ən uyğunu seçmək lazımdır.

4. Hüquq elminin praktiki funksiyası.

Müasir şəraitdə hüquq elminin **praktiki funksiyası**, dövlət və onun orqanlarının bütün hüquqi **fəaliyyətlərində bilavasitə və kifayət qədər uğurla** özünü göstərir. Bu prosesdə hüquq elminin

praktiki funksiyası, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin ən müxtəlif formalarında realizə edilir:

- siyasi-hüquqi praktikanın bu və ya digər aspektlərinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələrin verilməsində;
- alim-hüquqşünasların dövlət siyasətinin hazırlanması və realizasiyasına bilavasitə aid olan ictimai-dövlət orqanlarının fəaliyyətində iştirakının təmin olunmasında;
- hüquqyaratma və hüquq tətbiqetmə orqanlarına bilavasitə tövsiyələr verilməsində.

Dövlət hakimiyyəti orqanlarının müvafiq qurumları tərəfindən elmi təsisatlara və hüquqşünaslıq ixtisası verən ali təhsil müəssisələrinə **qanun layihələri, məqsədli proqramlar və digər hüquqi sənədlər** hazırlamaq üçün tapşırıqlar verirlər.

Hüquq elminin praktiki funksiyaları sahəsində **fəaliyyəti 3 növə** bölünür:

- **yaradıcılıq sahəsinə**;
- hüququn realizə sahəsinə;
- hüquq-mühafizə fəaliyyəti sahəsinə.

Cəmiyyət və dövlət tərəfindən formalaşdırılan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin məqsədlərini aşağıda **göstərilən 4 şərt əsasında müvəffəqiyyətlə** realizə etmək olar:

- keyfiyyətə təkmilləşdirilmiş qanun və digər normativ hüquqi aktları hazırlamaq və qəbul etmək şərti ilə;
- qanunvericilik qərarlarının real həyatda icra edilməsi üçün dövlət orqanlarının aktiv təşkilatçılıq fəaliyyətinin müəyyən edilməsi şərti ilə;
- normativ qərarlara əhəlinin əksəriyyətinin tərəfdar çıxması və təqdir etməsi şərti ilə;
- insanların, hüququn digər subyektlərinin, cəmiyyətin və dövlətin dayaqlarına qarşı hüquqa zidd qəsdlərdən qoruması üçün təsirli mübarizəni təşkil edilməsi şərti ilə.

Məhz hüquq elmi, siyasi-hüquqi praktikanın aktual məsələlərinə dair **elmi cəhətdən əsaslandırılmış cavab verməklə**, cəmiyyətin

və dövlətin mütərəqqi inkişafının **hüquqi təminatının rasional yollarını işləyib hazırlanmasını** müəyyən edir. Alim-hüquqşünasların **hüquq yaradıcılığında, dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə dair geniş spektrli tövsiyələr** işlənib hazırlanır. Elm, hüquq praktikasının ən zəruri və qüvvədə olan **qanunvericiliyin aktual problemlərin realizə edilməsi tələblərindən** və **alim-hüquqşünasların hüquq yaratma təcrübəsindən bilavasitə** çıxış edərək, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- mütərəqqi, qabaqcıl qanunvericilik təcrübəsini ümumiləşdir-məklə, çevik hüquq texnikası işləyib hazırlamaq və bu texnikadan istifadə etməklə effektiv fəaliyyət göstərən qanun və digər norma-tiv-hüquqi aktların hazırlanması və qəbul olunmasını təmin etmək və çoxsaylı **təkmilləşdirilməmiş** və az effektiv hüquq normaları aşkar edərək, səhvləri düzəlmək.

- hüquqşünas-alimlər, hüquq normalalarının **effektivsizliyinin** aşkar edərək, qanunvericilik praktikasının həyata keçirilməsinə, həmçinin konkret hüquq münasibətlərində bu və ya digər normala-rın realizasiyasına mane olan siyasi və hüquqi faktorların müəyyən edərək harmoniyalaşdırmaq məqsədi və eyni zamanda hüquq nor-maları və onun tənzimlədiyi konkret münasibətlərə və aşkar edilən yeni ictimai münasibətlərə uyğunluğu problemlərinə və effektiv hüquqi tənzimləməyə ehtiyac yaranan zəruri məsələlərinə böyük diqqət verməklə, problemləri öyrənir və ümumiləşdirmə apararaq təkliflər irəli sürürlər;

- hüquqşünas-alimlər, elmi cəhətdən əsaslandırılmış qanun la-yihələri və digər normativ hüquqi aktlar hazırlayır, həmçinin səla-hiyyətli dövlət orqanlarına qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmil-ləşdirilməsinə dair tövsiyələr verirlər.

Hüquq elminin **praktik funksiyası**: konkret olaraq hüquq nor-malarının realizasiyasına və dövlət orqanlarının hüquq yaratma **sahəsində fəaliyyətində**, qüvvədə olan qanunvericiliyin və digər

normativ hüquqi aktların effektiv fəaliyyət göstərməsinə, son nəticədə isə **qanunverici və hüquq mühafizə orqanları** tərəfindən onların qarşısına qoyulmuş **məqsədlərin** həyata keçirilməsinə dair təkliflərin formalaşdırılmasına **xidmət edir**. Hüquq elmi, bu mürəkkəb və məsuliyyətli vəzifənin həllini aşağıda göstərilən **qaydalara uyğun fəaliyyəti nəticəsində təmin edir**:

- hüququn təfsir olunması metodlarını konkretləşdirmək və inkişaf etdirmək üsulu ilə, hüquq təbiiqetmə və hüquq mühafizə orqanlarının, hüquq normalarının məzmunun düzgün, hərtərəfli izah olunması, normativ hüquqi aktlardakı boşluqları, ziddiyyətləri və digər **təkmilləşdirilməmiş normalarını** müəyyən edərək üzə çıxarmaqla;

- qanunvericiliyin və digər normativ-hüquqi aktların sistemləşdirilməsi üsulu ilə, müvafiq hüquq praktikasının və elmi-texniki tərəqqinin tələblərini nəzərə alan təsirli üsulları işləyib hazırlamaqla;

- konkret münasibətlərdə qanunvericiliyin realizasiyasının monitorinqini aparmaq, bu və ya digər hüquq normalarının effektiv təsirinə mane olan hüquqi və digər faktorları aradan qaldırmaq üçün təkliflər hazırlamaqla;

- dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquq təbiiqetmə praktikasının təkmilləşdirilməsi, müasir hesablama texnikasından və digər texniki vasitələrdən, həmçinin hüquq təbiiqetmə texnikasının ən yeni rəşional metodlarından istifadə etməklə korrupsiya, bürokratizm və süründürməçilik kimi neqativ halların aradan qaldırması yollarına dair təklifləri hazırlamaqla.

Cinayət və digər hüquqa zidd əməllər nəticəsində, **hüquq və ictimai qaydalara qəşdlərlə mübarizədə** hüquq elminin **praktiki funksiyası**, cinayət törədilməsi və ona şərait yaradan səbəblər mühitinin öyrənilməsi, həmçinin dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin **təkmilləşdirilməsi metodlarında ifadə edilir**. Alınmış məlumatlar əsasında hüquqşü-

nas-alimlər, **tövsiyələr hazırlayır**, eyni zamanda qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, cinayətlərin və digər hüquq **zidd əməllərin azaldılması və pozitiv nəticələrə** nail olmaq üçün hansı tədbirlərin görülməsi barədə **təkliflərlə çıxış** edirlər.

Praktiki funksiyanın realizə edilməsindən, nəinki siyasi-hüquqi praktika, eyni zamanda bilavasitə **hüquq elmi uğur qazanır**. Hüquq elmi, praktiki fəaliyyətində öz nailiyyətlərini geniş tətbiq edir. Eyni zamanda elm, bu praktikanın nəticələrinin təsiri ilə, mövcud şəraitin və praktikanın **stnağından çıxmamış** qeyri-elmi, saxta, mifoloji əsaslardan da, vaxtında xilas olur.

5. Hüquq elminin ideoloji funksiyası.

Hüquq elmi öz mahiyyətində, dövlət və hüquq haqqında mötəbər, səhih biliklər sisteminə təqdim edir və ona görə də, hər hansı bir **ideoloji** əsaslara, mülahizələrə **malik deyil**. Bununla belə, hüquq elmi özündə, cəmiyyətin və dövlətin ideoloji fəaliyyətini **tam kənarlaşdırmır** və onun obyektiv əsasına xidmət edir.

Hüquq elminin **ideoloji funksiyası**, dövlət və hüquq haqqında irəli sürülən nəzəri əsaslara və alınan nəticələrə istinad edərək, cəmiyyətin siyasi rejimində, qaydalarında və qanunvericiliyində, dövlətə və ən müxtəlif siyasi partiyalara münasibətində ifadə edilir. Bu funksiya həmçinin, qüvvədə olan hüquq sistemində hüquq təsisatlarında və dövlət orqanlarında müşahidə edilən dəyişikliklərin obyektiv istiqamətdə formalaşmasına da, xidmət edir.

Cəmiyyətdə işlənib hazırlanan təkliflər və formalaşdırılan **ideyalar**, dövlət və hüququn mahiyyətinə, funksiyasına və sosial təyinatına əsaslanmaqla, lakin digər təzahürlərlə əlaqədə olmaq şərti ilə, qüvvədə olan qanunvericiliyin mükəməlləşdirilməsi və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliyinin artırılmasına xidmət edir. Xüsusilə də, ölkədə **qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi**, beynəlxalq hüquq normaları ilə qəbul edilmiş şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi **prioritet məsələ kimi nəzərdən** keçirilir.

Hüquq elminin bu sahədə əldə etdiyi nəticələr, **ayrı-ayrı sosial qrupların maraq və dəyərləndirilməsi prizmasından** yanaşdıqda müxtəlif, bəzən isə **tam diametral əks baxışları** ortaya çıxır. Çünki, bir ideoloq üçün hüququayğun, qanuni və ədalətli görünən normalar, digərləri üçün **hüquqa zidd, qanunsuz və ədalətsiz** görünür və onların baxışlarında bu normaların **dəyişdirilməli, təkmilləşdirilməli və tamamilə ləğv edilməli** fikrini doğurur.

Hüququn obyektiv qanunauyğunluqlarına dair müasir cəmiyyətdə **çoxsaylı təmayüllərin** mövcudluğu, hüquq elminin aşkar etdiyi ayrı-ayrı ideologiyalara məxsus ən müxtəlif **yanaşmaların və üsulların** olması ilə izah edilir. İdeologiya adətən, nəzəri biliklərlə daha **sərbəst davranaraq**, dərhal bu **bilikləri təhrif etmək, inkar etmək** azadlığına hökm edir. Belə hallarda siyasi-hüquqi ideyalar, mövcud reallığın əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsinə dair **elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərdən fərqlənir**.

Maraqlıdır ki, **ideoloji düşüncələrə** hüquqşünas-alimlər arasında da, rast gəlinir. Bu ideoloji düşüncəyə konkret tədqiqatçı tərəfindən təslim olmaq halında baş verir ki, **siyasi-hüquqi praktikanın obyektiv analizi**, dövlətin bu və ya digər dərəcədə kifayət qədər **əlvərişsiz, düşünülməmiş tədbirlərinə bəraət qazandırmaq məqsədinin** güdülməsi və ya əksinə operativ formada həyata keçirilməsinə **layiq olan** ideyanın əsasız tənqid edilməsinə **cəlb olunaraq, həvəsləndirilmiş subyektiv siyasi-hüquqi praktika** və digər **qeyri-müəyyən əvəzin mükafatlandırma şərti** ilə, qiymətləndirmənin aparılmasının təmin edir.

Lakin, bütün **subyektiv, volyuntarist baxışlar**, kimin onu irəli sürməsindən asılı olmayaraq, yəni onun **siyasi ideoloqların və ya alimlərin** olmasına baxmayaraq, bu ideyaların **sosial praktika** tərəfindən qəbulu mümkün deyil və rədd edilir. Hətta ümumməcburi qanunvericilik qaydasınada möhkəmləndirilmiş qərarlar, **dövlət və hüququn funksional fəaliyyəti və inkişafı, obyektiv qanunauyğunluqlara ziddiyyət təşkil edirsə-uğursuzdur**, müvəffəqiyyətsizdir və iflasa uğramağa məhkumdur.

Bununla belə, dövlət və hüquq haqqında *istənilən obyektiv baxışlar*, hansı dövrdə və hansı mütəfəkkir tərəfindən irəli sürülməsindən asılı olmayaraq **qorunub saxlanılır və nəzəriyyə kimi elmi dövriyyənin orqanik komponentlərinə** çevrilir. Məhz, **Qədim Afinada və Romada** hüquqşünaslığa dair irəli sürülmüş siyasi-hüquqi biliklər müasir hüquq elmi üçün öz əhəmiyyətini itirməmiş və **bizim günlərimizə qədər qayğı** ilə qorunub saxlanılmışdır.

Beləliklə, elmin **ideoloji funksiyası** onunla xarakterizə edilir ki, **məhz hüquq elmi** dövlət, müxtəlif partiyalar və ictimai hərəkatlar tərəfindən həyata keçirilən siyasi-hüquqi praktikanın layihələndirilməsi və təkmilləşdirilməsi yollarının işlənilib hazırlanmasının **obyektiv əsası kimi çıxış edir**. Hüquqşünas-alimlər tərəfindən formalaşdırılan ideoloji əsaslar və nəticələr isə, qətiyyənlə hüquq elmini *obyektiv xarakterindən məhrum etmir*, çünki bu növdən olan bütün əsaslar hüquq elminin predmetindən kənar qalır.

6. Hüquq elminin sosial-mədəni funksiyası.

Hüquq elminin sosial-mədəni funksiyası, vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif sahələrində zəruri və davamlı əlaqələri əhatə edir. Hüquq elminin bu funksiyası daha çox **hüquqi təhsil, hüquqi tərbiyə və hüquqi informasiya sahələrinə** əhəmiyyətli təsir göstərir. Buna müvafiq olaraq 3 alt funksiyanı fərqləndirmək olar:

- **təhsil,**
- **tərbiyə,**
- **informasiya.**

Hüquq elminin *təhsil funksiyası*, məhz praktiki və elmi fəaliyyət üçün hüquqi kadrların hazırlanması və tədris prosesində ən yeni nailiyyətlərdən istifadə edilməsi məqsədi ilə xarakterizə edilir. Hüquq elminin bütün nəzəri, sahə və xüsusi fənn bloku, ali təhsil müəssisələrinin hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrinə öyrədilir. **Ali hüquq peşə təhsil proqramlarına** daxil edilmiş **tədris fənlərinin məzmunu**, hüquq elmi sahələrinin əsaslarını təşkil etməklə gələcək hüquqşünas üçün müvafiq biliyin alınmasında və

ya onlarda **zəruri praktiki vərdişlərin formalaşmasında əhəmiyyətli** rol oynayır.

Hüquq elminin təhsil funksiyasının digər bölməsinə, hüquq təhsili müəssislərinin və universitetlərinin hüquq fakültələrində tədris prosesinin təşkil edilməsi daxildir. Müasir tədris prosesində əsas diqqət, tədris planlarının və proqramlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, konkret dərslərin kurslarının, ayrı-ayrı hüquq fənlərinin **metod və metodikasının hazırlanması, aralıq və yekun attestasiyanın təşkili və keçirilməsi**, tədris prosesində fənnlərin ardıcılığına əməl edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin, ilk növbədə müasir hesablama texnikasının tətbiqinə nail olunmasına verilir.

Hüquq elminin özü kimi, **tədris prosesi də daim təkmilləşməyə, inkişaf prosesinə** diqqət verməlidir. **Siyasi-hüquqi praktikanın tələblərinə** uyğun olaraq, hər bir ali təhsil müəssisəsi yüksək keyfiyyətli hüquq kadrları hazırlamaq və beləliklə, hüquq sahələrində qarşıya qoyulmuş **mürəkkəb tapşırıqları və vəzifələri** yerinə yetirməyə nail olan **məzunlar yetişdirmək öhdəsindən gəlməlidir**.

Hüquq elminin təhsil funksiyasının müstəqil bölməsinə, müəllimlərin akademik hüquq və azadlıqlarının realizasiyası, təhsil prosesinin **idarə olunma forması və metodlarının təkmilləşdirilməsi**, tədrisin təşkilatı orqanlarında **idarəetmədə iştirak, müəllim kadrların hüquq və azadlıqlarının qorunması** daxildir. Hüquq elminin təhsil sahəsində və **tədris müəssisələrinin idarəçilik işlərində müəllimlərin iştirakı praktikası** və onun formaları, cəmiyyətin keyfiyyətli təhsil verilməsi tələblərinin nəzərə alaraq inkişafının təmin edilməsi, elmi-texniki nailiyyətlərin və elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkmilləşdirmənin formalaşdırılması və s. **aktual problemlər, daim gündəlikdə** qalmalıdır.

Hər bir dövlət və cəmiyyət, əhalinin hüquqi tərbiyəsi problemlərinə xüsusi əhəmiyyət verir, **hüquqa zidd bütün növ əməllər və davranışlara qarşı barışmaz** münasibətin formalaşmasına çalışır. Bu münasibətlər çərçivəsində praktiki əhəmiyyət daşıyan **hüquq elminin tərbiyəvi funksiyası, 3 formada təzahür edir:**

- **birincisi**, hüquq elmi əhalinin siyasi-hüquqi mədəniyyətinin yüksəldilməsində mühüm faktor kimi çıxış edərək, müasir cəmiyyətdə dövlət və hüququn qanunauyğunluqları, mahiyyəti və sosial təyinatına dair fərdlərə mükəmməl biliklər verir, eyni zamanda hüquq elmi əhali üçün qüvvədə olan hüquq normalarının kifayət qədər peşəkarcasına və arqumentləşdirilmiş izahını həyata keçirir, hüquq normalarına dönmədən, qəti surətdə əməl olunmasının zəruriliyi və məqsədə müvafiqliyini və dövlət işlərində fəal iştirak etməyə dair vətəndaşlıq vəzifəsini, həmçinin cəmiyyət üzvlərinə hüquq normalarının təfsirini, qüvvədə olan hüquq normalarının məzmunu və mahiyyətinin düzgün mənimsənilməsini təmin edir;

- **ikincisi**, hüquq elmi əhalinin hüquqi düşüncəsinə dair mötəbər biliyə malik olmaqla, hüquqi dəyərlərin, hüquqi təmayüllərin və ictimai düşüncənin pozitiv və neqativ cəhətlərini bölüşərək, bu əsasda qüvvədə olan qanunvericiliyin forma və metodlarının təsirli təbliğatının aparılmasına dair tövsiyələri işləyib hazırlamaqla, əhalinin ilk növbədə hansı hüquq institutlarının izah edilməsinə zəruri ehtiyacın olmasını müəyyən edir;

- üçüncüsü, hüquq elmi müasir demokratik cəmiyyətdə dövlət və hüququn hüquqi təbiəti və sosial təyinatına dair köhnəlmiş baxışlarla mübarizədə, dövlət orqanları və kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə qaydalarına dair mümkün forma və metodlar işləyib hazırlamaq funksiyasını icra edir.

Beləliklə, hüquq elmi praktikasında hüquq kadrlarının hazırlanması, digər dövlət orqanları işçilərinin ixtisaslarının yenidən təkmilləşdirilməsi və hüquqi mədəniyyətlərinin yüksəldilməsi üçün **elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodların tövsiyə edilməsi əhəmiyyətli yer tutur.**

Hüquq elminin ***informasiya funksiyası 3 məqsədi əhatə edir:***

- dövlət və hüququn özünün təşəkkülü və inkişafına, sosial təzahürlərə və proseslərə təsir göstərmiş dövlət və hüququn bütün çoxəsrlik tarixinin maksimal və tam təsvir və izah edilməsi;

- hüquq elminin tarixinin öyrənilməsi;

- görkəmli alim-hüquqşünasların bioqrafiyasının öyrənilməsi.

Dövlət və hüquq, cəmiyyətin sosial-mədəni institutu kimi, öz dövrünə müvafiq, ona xas olan cəmiyyətin qəbul etdiyi hüququn tarixi mənbələrinin **möhürünü, mədəniyyətini** özü ilə daşıyır. Belə ki, bizim zəmanəmizə qədər gəlib çıxmış **yazılı mənbələr** cəmiyyətin bu və ya digər mərhələlərində, onun hüquqi tənzimləmə səviyyəsi haqqında **mötəbər məlumatlar**, həmçinin hüquq qaydası və fərdlərin hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlət hakimiyyətlərinin fəaliyyəti, **cinayət və digər formada, fərdlərin və subyektlərin hüquqlarına qəsdlərə dair məlumatlar kifayət** qədər genişdir. Bundan əlavə yazılı mənbələrə istinad edərək, cəmiyyətin **sosial strukturunun**, dövlət mexanizminin, ayrı-ayrı **sosial normaların və xalqların məişət və mənəvi həyatının, ailə münasibətlərinin xarakterinin, təsərrüfat** və digər fəaliyyətlərinin əsas komponentlərini müəyyən etmək olur. Lakin, dövlət və hüququn təşəkkülü və inkişafının tədqiqinin əhəmiyyəti, cəmiyyət tarixinin bu və ya digər mərhələsində qüvvədə olan norma və qaydaların araşdırılması hüquq elminin öyrənmə predmeti ilə mədudlaşaraq, **baş a çatmır**.

Bu tədqiqatlar heç şübhəsiz ki, **ayrı-ayrı xalqların, etnik qrupların, sosial təbəqələrin tarixi və mədəniyyətləri** haqqında qiymətli məlumatların toplanmasına böyük kömək edir. Məhz, bu mənbələrdə bəşər cəmiyyətinin erkən dövrlərinə aid **xüsusi qiymətli məlumatlar toplanmış və bu “sərvətlər”** zəmanəmizə qədər gəlib çatmış çox qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələri hesab edilirlər.

Hüquq elminin inkişafına öz tövfiələrini vermiş **hüquqşünas-alimlərin bioqrafiyalarının** tədqiq edilməsi, bizə çox qiymətli məzmunə malik olan məlumatlar verir. Məhz, bu informasiyalar sayəsində müasir elmi ictimaiyyət, bəşər cəmiyyətinin ilkin mərhələlərinin **elmi nailiyyətlərinə qayğı ilə yanaşır**, müxtəlif elm xadimlərinin nəsiləri arasında **varisliyi təmin edir**, elmi cəmiyyətlər, təsisatlar və təşkilatlar arasında ən yaxşı ənənələrin qorunması, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesini təmin edir.

XII Mövzu: Antik dövrdə hüquq elminin inkişaf tarixi.

1. *Qədim Yunanıstanda hüquq elminin inkişafı.*

2. *Qədim Romada hüquq elminin inkişafı*

1. **Qədim Yunanıstanda hüquq elminin inkişafı.**

Avropa kontinentində hüquq elminin əsaslarının təşəkkül tapması, b. e. ə. VII əsrdə Qədim Yunanıstandan başlamışdır. Qədim yunanların poetik-fəlsəfi düşüncələrinin formalaşması və inkişafı **Orfem, Homer və Geosid** tərəfindən yaradılmışdır. İlk tarixi teoloq-şəxsiyyət kimi hələ b. e. əvvəl VI əsrdə yaşamış **Ferekid** ayrı-ayrı qaydalarda, fikirlərdə, mühakimələrdə və **hikmətli sözlərdə (qnom)** etik refleksləri formalaşdırmağa çalışmışdır. Etikanın bu prinsipləri bir müddət sonra böyük mütəfəkkir Sokrat və onun tələbləri tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Qədim Yunanıstanda siyasi-hüquqi fikrin ən yüksək çiçəklənməsi mərhələsi Platonun və Aristotelin, həmçinin **stoiklərin və skeptiklərin** (hər şeyə şübhə ilə baxan, fəlsəfi cərəyan) fəaliyyətləri ilə başlamışdır. Yunanıstan mütəfəkkirlərinin siyasi-hüquqi tədqiqatlarında “**xeyirxah vicdana**” əsaslanan humanizm, həyat, ağıllı ruh, həmçinin zəkanın gücünə arxalanan xeyir və onun şər üzərində qələbəsinin təntənəsinin hakim olması ilə xarakterizə edilirdi. Bəhs olunan dövrdə, mövcud **elmi həqiqətin metodologiyasına və məntiqi dərkətmə yaradıcılığına xüsusi diqqət** verilirdi.

Qədim Yunanıstanın Roma imperiyası tərəfindən işğalından sonra, Avropa hüquq elminin tarixi Roma dövlətinin siyasi xadimləri, filosofları və hüquqşünasları: **Qay, Mark Avrel, Pavel, Modesti, Polibi, Seneka, Ylpian** və digər mütəfəkkirlərinin adı ilə bağlı olmuşdur.

Qədim Yunanıstan (Ellada) ərazisində hüquq elminin inkişaf tarixi, əsasən iki aparıcı polis-dövlətin adı ilə bağlı olmuşdur. Çünki, həm Afina və həm də Sparta şəhər-dövlətləri, dövlət və hüquq quruculuğu problemlərini xüsusi diqqətdə saxlamaları, öz növbə-

sində hüquq münasibətlərinin inkişafına da təkan vermişdir. Afina və Sparta polislərinin ictimai və dövlət quruluşu müvafiq olaraq klassik quldar demokratik və hərbi quldar aristokratiyasına uyğun gəlməsi, nəticə etibarlı ilə siyasi-hüquqi fikrin formalaşması xarakterinə də, həlledici təsir göstərmişdir.

Qədim Yunanıstanda hüquq elminin əhəmiyyətli təşəkkülündə **7 müdrək- Fales, Solon, Pittak, Bias, Kleobulos, Mison və Perian-dr** xüsusi yer tutmuşdular. Çünki, mənəvi tələblərini **qnomlar (fikirlər, hikmətli sözlər)** vasitəsi ilə formalşadıraaraq ifadə edən 7 müdrəkin fəaliyyəti, digər sonrakı yunan mütəfəkkirlər üçün də çox böyük rola malik olmuş və bu qnomlar indiyə qədər də, öz əhəmiyyətlerini itirməmişdilər.

Qədim Yunanıstanın ictimai-dövlət həyatında və müvafiq olaraq siyasi-hüquqi baxışların əsasında fəlsəfi **relyativizm** (bütün biliklər nisbi olduğuna görə, varlıq obyektiv dərk oluna bilməz), **skeptizm və aqnostizim** dayanan **sofistlər** (sofiya-müdrək; sofistika-“söz mədəniyyəti”) aktiv rol oynamışdır. Sofistlərin məhşur nümayəndələri **Protaqor, Qorqi, Hippi, Antifont, Alkidam, Likofron, Kallikl, Frasimax** siyasi-hüquqi görüşlərində **“söz mədəniyyətinə”** (“nitq mədəniyyətinə”, ritorika) **böyük sərvət** kimi baxmaqla, onu **insanlara azadlıq**, dövləti idarə edənlərə isə, idarə olunanlar üzərində hakimiyyət kimi təqdim etmişdilər.

Hüquq elminin erkən təşəkkülü mərhələsində fəal iştirak edən sofistlər, **ictimai hakimiyyət tribunası kimi, xalq yığıncağı və məhkəmə mühakiməsinə** xüsusi önəm verməklə dövlətə xəyanət, vəzifədən sui-istifadə, mənimsəmə, israfçılıq və s. ən müxtəlif işlər üzrə keçirilən proseslərdə öz baxışlarını təbliğ etmişdilər. Sofistlərin təcrübəsində Yunanıstan polislərinin ictimai-siyasi həyatında aktiv rol oynayan peşəkar natiqlər-demaqoqlar kastası formalaşmağa başlamışdır.

Sofistlərin ən mötəbər, nüfuzlu nümayəndəsi **Protaqor (e.ə.491-410)** olmuşdur. Protaqorun **“Antilogiya”** və **“Dövlət haqqında”**

əsərləri daha məşhurdur. Protaqorla eyni dövrdə yaşamış islahatçı Perikl, Afinanın ictimai həyatının demokratikləşdirilməsi üçün mühüm islahatlar həyata keçirmişdir. Ən nüfuzlu siyasi xadim kimi Afinanı faktiki idarə edən **Perikl**, strateq vəzifəsi istisna olmaqla tam hüquqlu Afina vətəndaşlarına dövlət vəzifələrinə seçilmək hüququ verən qanunun qəbul olunmasına nail ola bilmişdir. B. e. ə. 444-cü ildə Perikl, yeni Furiya koloniyası üçün qanun layihəsinin hazırlamağı, sofistlərin görkəmli nümayəndəsi kimi Protaqora tapşırılmışdır. Məhz, b. e. ə. 411-ci ildə böyük mütəfəkkir **“Allahlar haqqında”** əsrinə görə ölüm cəzasına məhkum edilmiş, lakin əfv edilərək Afinadan qovulmuş, kitabları isə yandırılmışdır.

Sofistlərin hüquqi baxışlarında **pozitiv və təbii hüquqlar fərqləndirilərək, 3 qrup üzrə kvalifikasiya** edilmişdir:

- sofistlər insanlar tərəfindən yaradılan pozitiv hüququn müstəsna dəyərini etiraf edirdilər;

- sofistlər pozitiv hüququ, təbii hüquqlara qarşı qoyur və beləliklə, hüququn iki mənbəyini-insanlar arasında razılaşma hüququ və təbii hüququ qəbul edirdilər;

- pozitiv hüququ tənqid edən sofistlər, eyni zamanda onun sosial təyinatının fərqləndirilməsi (qabardılması) ilə müşayiət olunan fikirlər irəli sürüdürlər.

Yunanıstan sofistlərinin hüquq baxışlarının fərqləndirilməsinin nəticəsi kimi müəyyən edilmişdir:

- sofistlərin baxışlarında, ilk dəfə olaraq **hüququn təbii (fizis) və pozitiv, şərti (nomos)** bölgüsü müəyyən edilmişdir;

- **təbii hüquq nəzəriyyəsinə** istinad edən sofistlər, müasir **insan hüquqları** nəzəriyyəsinin əsaslarının **yaradıcıları** kimi çıxış etmişdilər. Təbii hüquqlarda, insanların bərabərliyi aksiomu (**Hippi: bütün insanlar qohumdurlar, özümüzküdürlər, həmvətənlərimizdir-lər-qanuna görə yox, hüquqi təbiətlərinə görə, qanun üzrə qohumluq, nikah və s. münasibətlərdən sonra yarana bilər**) əsaslandırmağa çalışmaq, bütün insanları qullara və azad təbəqələrə bölgüsünü şübhə altına almışdılar.

- pozitiv hüququn tənqid edilməsi ilə sofistlər, pozitiv və təbii hüquqların fərqləndirilməsi üsullarını müəyyən etmişdilər;

- sofistlər qanunların müxtəlifliyi təzahürlərini izah etməklə, bu qanunları təsadüfi seçmə (elektiv) üsullarla və ya **baş vermə hallarına görə vəziyyətə uyğunlaşdırmaqla (ilk hüquqi konstruksiyanın qurulması)**, özbaşnalıqların qarşısının alınması faktlarını izah etməyə çalışmışdılar.

Sofistlərin hüquqi ideyaları, **Avropa kontinent hüququnun sonrakı inkişafı üçün impuls rolunu** oynamışdır. Belə ki, hüquqşünaslar əvvəlcə orta əsrlərdə, daha sonra isə yeni dövrdə təbii hüquq düşüncələrində, onlardan bəhrələnmişdilər.

Görkəmli mütəfəkkir **Protaqor deyirdi: bütün mövcud olan əşyaların ölçüsü insandır.** Sofistlərin bəzi baxışları, sonrakı dövrlərin yunan mütəfəkkirləri tərəfindən (Sokrat, Platon, Aristofon) tənqidə məruz qalmışdılar. Sərgərdan həyat tərzini keçirən sofistlər, özlərinin dolanışığı üçün biliklərini satmaqla məşğul idilər. **Antifont deyirdi ki, həm gözəllikdən və həm də bilikdən (elmi) bərabər surətdə, həm xeyrxahlıq, həm də məyusluq düzəltmək** olar. Bəzi neqativ dəyərləndirmələrə baxmayaraq sofistlərin hüquqi fikrin inkişafında özünəməxsus rolları olmuşdur.

Sofistlər, müasir hüquqşünaslıqda **ilk hüquqi düşüncə mütəfəkkirləri** hesab edilir. Avropa **hüquq ənənələrinin yaranması, məhz sofistlərlə** başlamışdır.

Qədim dövrün nəhəng mütəfəkkirləri Sokrat (469-399), Platon (427-347) və Aristotel (384-322) hüquq elminin əsaslarının yaradılması və dövlət və hüquq haqqında **dərin və sistemli biliklərin formalaşdırılması prosesində, elmi ideya zənginlikləri** ilə fərqlənmişdilər. Yunan mütəfəkkirləri tərəfindən hüquq elminin əsas məsələləri: dövlət və hüququn yaranması və onun çox formalı quruluşu, dövlət quruluşunun optimal formalarının müəyyən edilməsi, hüquq və qanun nisbəti, qanun və ədalət nisbəti, hüququn əsas cəhətləri, cinayət anlayışı və təqsirin formaları öz dövrünə görə ki-

fayət qədər mükəmməliyi ilə fərqlənmişdir. Görkəmli mütəfəkkir Platon uzun müddət ictimai və dövlət quruluşunun ideal formasının əsaslandırmağa çalışmış və lakin, ideal dövlət quruluşunun realizə edilməsi müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır. **Afina tiran idarəçiliyinə başçılıq edən Dionisi**, Platona qəzəblənərək onu qul kimi satmış, lakin dostları tərəfindən qarşılıqlı ödənc hesabına Platon geri alınmışdır.

Aristotel dövlətin “ağıllı qanunlarının” **iki orqanik əlaqə üsulu: inandırma və məcburetmə** növlərini müəyyən etmişdir. Dövlət formalarını xarakterizə edərək onları differensasiya edən Aristotel, **düzgün idarəçilik kimi aristokratiya və politiyani, qeyri-düzgün idarəçilik kimi isə tiraniya, oliqarxiya və demokratiyani** göstərmişdir. Görkəmli mütəfəkkir ədalətin 4 növünü fərqləndirmişdir: **bərabərləşdirici, bölüşdürücü, təbii və şərti ədalət.**

Beləliklə, faktiki olaraq Aristotelin müəyyən etdiyi klassifikasiya ilə, **hüququ ümumi və xüsusi hissələrə bölgüsü** tamamlanmışdır. Bu kontekstdən çıxış edən Aristotel, **mülki, əmək və ailə** münasibətlərini dövlətin **bərabərləşdirici** ədaləti, **dövlət və onun vətəndaşları** arasında münasibətləri isə dövlətin **bölüşdürücü** ədaləti vasitəsilə ilə həyata keçirdiyini göstərirdi.

Görkəmli yunan sofistləri olmuş Sokrat, Platon və Aristotel tərəfindən formalaşdırılan hüquq elminin əsasları, sonrakı mərhələdə epikürçülər və stoik məktəbləri tərəfindən (e.ə. IV-II əsrlər) tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Qədim Yunanıstanda yaranan bu təlimlər, Qədim Roma mütəfəkkirləri tərəfindən də qəbul edilərək müxtəlif formalarda təkmilləşdirilərək, inkişaf etdirilmişdir. Bununla belə, dövlət və hüququn təbiəti və mahiyyəti barədə kifayət qədər biliklərə malik olmasına baxmayaraq, Qədim Yunanıstanda **xüsusi hüquq təhsil müəssisəsi mövcud olmamışdır.** Hüquq yalnız, bu və ya digər **məktəb baniləri və onların davamçıları** tərəfindən fəlsəfi baxışların **məcmusu kontekstində** öyrədilmişdir.

Platon tərəfindən e.ə. 387-ci ildə yaradılmış **məktəb-Akademiya** təxminən min ilə qədər, Aristotelin yaratdığı **Likey məktəbi**, həmçinin Epikürün yaratdığı **Bağ fəlsəfi** məktəbi uzun müddət fəaliyyət göstərmişdilər. Stoiklər antik materialist və ateizm ideyalarının yayılmasına xidmət etmişdir. Stoiklərin ən görkəmli başçısı **Zenon (e.ə. 336-264)** olmuşdur. Zenonun **tələbələri “stoa” adlanan insan heykəlli sütunların** yanında toplaşdıqlarına görə, onun ardıcılıarı məktəblərini “stoiklər” adlandırmışdılar.

2. Qədim Romada hüquq elminin inkişafı.

Qədim Yunanıstanın Roma dövləti tərəfindən işğalından sonra siyasi-hüquqi tədqiqatların intensivliyi və məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə azalmış, hüquq elminin inkişaf mərkəzi isə tədricən Qədim Romaya keçmişdir.

Yeni mərkəzdə, hüquqşünaslığın fundamental əsaslarının formalaşdırıldığı Qədim Romada, **elmin inkişafı və formalaşması prosesi 3 istiqamət** üzrə gerçəkləşmişdir:

- birinci istiqamət, dövlət və hüququn qanunauyğun əsasların işlənilib hazırlanması;
- ikinci istiqamət, pozitiv hüququn ümumi və xüsusi prinsip və normalarının işlənilib hazırlanması;
- üçüncü istiqamət, siyasətşünaslıq, hüquqşünaslıq praktikası və hüquqşünas-alim ixtisasları üzrə peşəkar kadrların hazırlanması üçün xüsusi hüquq təhsil müəssisələrinin yaradılması.

Qədim Romanın respublika dövründə xalq yığıncağında qəbul olunan qanunlar **leqes** adlanırdı. Lakin, Romada hüquq yaratmanın spesifik formaları olan məhkəmə magistratlarının etdikləri və **hüquqşünasların fəaliyyəti (yurisprudensiya)** daha çox inkişaf etmişdir. Roma xüsusi hüquq sahəsi üzrə təcrübi əhəmiyyətli bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir: borcu ödəməyən borclunun öldürülməsi və ya köləliyə satılmasının ləğv edilməsi haqqında e.ə. IV əsrdə verilmiş Peteli qanunu (lex Potelia); özgə əşyalarının zədələnməsi və məhv edilməsinə görə məsuliyyət haqqında Akvili qanunu

(lex Aquilia, e.ə. III əsr); vəsiyyət tapşırığının məhdudlaşdırılması haqqında Falsidi qanunu (lex Falcidia) və s. qanunları qeyd etmək olar. Romada imperator hakimiyyətinin möhkəmlənməsi onunla nəticələnmişdir ki, imperatorun təkbaşına verdiyi **sərəncamlar qanun** kimi tanınmağa başlandı və “imperatora sərfəli olan aktlar, qanun qüvvəsinə malik oldu”, lakin imperator “qanunlara bağlı deyildir” formulu öz təsdiqini tapmamışdır.

Roma hüququnun inkişaf tarixində **adət hüququ normaları** müxtəlif terminlərlə, o cümlədən mores maiorum (əcdadların adəti), usus (adət təcrübəsi) istilahları ilə adlanırdı. Roma adət hüququ iki təcrübədə: **commentarii pontificum (kahinlərin təcrübəsində yaranan adətlər)**, **commentarii magistratum (magistratların təcrübəsində yaranan adətlər)** daxil idi. İmperiya dövründə adətlər consuetudo (adət) adlandırılırdı.

Qədim Romada ictimai münasibətlərin inkişafı və mürəkkəbləşməsinin, nəticəsi olaraq sivil hüququn köhnə hərəkətsiz və tamamilə məhdud sayda normaları həyatın tələbatını ödəyə bilmirdi. Yaranan tələbatların qismən **magistrat və xüsusilə pretor ediktlərinin** köməyi ilə təmin edilməsi prosesi yaranmışdı. Mülki prosesə rəhbərliyi həyata keçirən pretor, sivil hüquqa görə müdafiə olunmanı təmin etmək üçün iddia verməkdən imtina edib, **sivil hüququ ilə nəzərdə tutulmayan hallarda iddia** verirdi. Bu üsulla yeni ictimai münasibətlərin sivil hüququn köhnə normalarına uyğun gəlməməsi nəticəsində yaranan çətinlik aradan qaldırılırdı. Beləliklə, mühafizəkar Romalıların xüsusi rəğbətlə yanaşdıqları qədim normalar formal olaraq ləğv edilməsə də hüquqa mütərəqqi xarakter vermişdir. Magistratın qanun vermək səlahiyyəti yox idi, **qanun xalqın iradəsini ifadə** edir, magistrat isə imperium adlanan ona məxsus səlahiyyətinə görə məhkəmə fəaliyyətinə rəhbərlik edir və bu səlahiyyətdən istifadə edərək müdafiəyə ehtiyacı olan və lazım bildiyi yeni ictimai münasibətləri məhkəmə qaydasında müdafiə edirdi. Pretor ediktləri çox vaxt əyalət hakimlərinin ediktləri üçün

də presedent olurdu. Belə ki, **Siseron öz dostu Attikaya** məktubunda yazırdı ki, o, Kilikiya əyalətinin hakimi olarkən (e.ə.51-ci ildə) edikt vermişdi. Siseronu yazdığına görə, bu edikti o, hələ Romada olarkən öz müəllimi – **məşhur hüquqşünas Kvinti Mutsiya Sisevolun edikti əsasında** hazırlamışdı.

Romada hüquq elminin inkişafında xüsusi yer tutan Siseronun əsərlərində **hüquqşünasların fəaliyyətinin formaları respondere, cavere, agere, habelə scribere** adlanırdı. **Respondere, hüquqşünasların məsləhət** vermə fəaliyyətini və şübhə doğuran məsələlər üzrə vətəndaşlara verdikləri tövsiyyəni ifadə edirdi. Hüquqşünasın əlverişsiz şərtlərin əqdə daxil edilməsinin qarşısını almaq yolu ilə **vətəndaşın mənafeyini qorumaq fəaliyyəti- cavere**, bu zaman hüquqşünas operativ surətdə formulyar hazırlayır və digər **işgüzar sənədlər tərtib edirdi – onun bu fəaliyyəti scribere (scribere – yazmaq deməkdir);** nəhayət, tərəflərin **prosessual hərəkətlərinə** hüquqşünasların rəhbərlik etmək fəaliyyəti (lakin bu vəkillik fəaliyyəti hesab olunmurdu) **agere** adlanırdı.

Qədim Romanın erkən dövrlərində hüquqşünas peşəsi **kahinlərdən (pontifilər)** ibarət silk tərəfindən təşkil edilmişdir. Onlar öz **hüquqi bilik sirlərini əhaliyə bildirmirdilər.** Rəvayətə görə, demokrat islahatçı Appi Klavdinin katibi Flavi adlı şəxs formul-yarlar külliyyatını və ya iddia icraatının (legis actiones) **trafaretlərini** (nüxsələrini, surətlərini), habelə hansı günlər məhkəmə işlərinin aparıldığını göstərən **təqvimi** oğurlayıb xalqa çatdırmışdı. Sonralar yus Flavianum adlandırılan hüquq külliyyatı, məhz Flavi tərəfindən nəşr olunmuşdur. **Pelebey konsulu Tiberi Korunkanlı** ilk dəfə öz məsləhətlərini (konsultatsiyalarını) xalq qarşısında açıq (publik) formada təbliğ etmişdir. Bununla da, **kahinlərin inhisarından çıxarılan hüquq, bütün romahlara** xidmət etmişdir.

Roma hüquqşünasları həm cəmiyyətdə tutduqları mövqeyə, həm də verdikləri məsləhətlərin mötəbər, səhih keyfiyyətlərinə görə böyük nüfuza və təsirə malik idilər. Təbii ki, Roma hüquqşünasları

qanunvericilik hakimiyyətinə malik deyildilər, lakin buna baxmayaraq onlar öz məsləhətvermə təcrübələri ilə özlərinin **elmi-təcrübi rəylərinin (auctoritas jurisprudentium, hüquqşünasların nüfuzu)** nüfuzuna görə, hüququn inkişafına bilavasitə təsir etmişdilər. Hüquqşünaslar qanunlara verdikləri şərhləri ilə ayrı-ayrı normalara “yeni təlimat” verərək, öz təcrübələrində faktiki olaraq məcburi xarakterli normalar yaratmaqla hüququ elmini inkişaf etdirmişdilər. Fəaliyyətdə olan hüquq normalarının tətbiqinə kömək təyinatı daşıyan hüquqşünasların praktiki gördüklər işlər, faktiki olaraq hüquq yaradıcılığının müstəqil formasına çevrilmişdir.

Hüquqşünasların fəaliyyətinin hüquq yaradıcı xarakteri prinsipiət dövründə (b.e. I-III əsrləri) formal olsa da tanınmışdır. Roma hüquqşünaslığı elmi həmin dövrdə ən parlaq tərəqqiyə çatmışdı (bu dövr klassik hüquqşünaslığın, klassik hüquq dövrü hesab edilirdi). Monarxiya (prinsipiət adlanan formaya) keçilməsinə baxmayaraq hüquq elmi nəinki özünün hüquq yaradıcılığı xarakterini itirməyə başlayır, əksinə bir sıra hüquqşünasların fəaliyyəti daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hakim sinif və onun nümayəndəsi – prinsepis bir qayda olaraq həmin silkə aid olan hüquqşünaslardan özünə dayaq axtarmışdılar. Onlar hüquqşünaslardan mövcud quldarlıq quruluşunu, hüququnun tətbiqi yolu ilə möhkəmlətməkdə, patris-plebey ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar hüquqi qarşılaşmanın (kolliziya) həllində, habelə inkişaf edən iqtisadi həyatın tələblərinə müvafiq yeni hüquqi formaların yaradılmasında kömək gözləyirdilər.

Roma prinsepslər hüquqşünasların nüfuzlarını qorumaqda maraqlı idilər, çünki əksər hallarda hüquqşünaslar prinsepslərin siyasətini həyata keçirirdilər. **Avqustdan başlayaraq prinsepslər öz siyasətlərinin bilavasitə alətinə çevirmək məqsədilə daha məşhur hüquqşünaslara rəsmi məsləhət vermək hüququ (ius publice respondendi)** verirdilər. Belə hüquq verilmiş hüquqşünasların hər hansı məsələ barədə rəyləri, təcrübədə hakimlər üçün məcbu-

ri xarakter daşıyırdı. Bu cür rəylər, hüquqşünasa yus respondendi təqdim etmiş prinsepsin (ex auctoritate principis tərəfindən verilmişdir) nüfuzuna əsaslanırdı. Beləliklə, ***hüquqşünasların hüquq yaradıcılığı rəsmi qaydada tanındı və bu tanınma hüquq elminin inkişafı üçün böyük uğur idi.*** Məhz, Roma hüquqşünasları elm biliyi və təcrübəni əlaqələndirməklə böyük müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdular. Hüquqşünaslar, “canlı hüququ” vətəndaşların və dövlət hakimiyyət nümayəndələrinin konkret həyat kazusları əsasında yaradırdılar. Roma hüquqşünasları öz hüquqi konstruksiyalarını mövcud həyatın tələblərinə uyğun təşkil etməyi bacarmışdılar.

Roma hüquqşünasları, habelə hüquqi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən gəncləri təcrübə ilə sıx əlaqəli formada öyrədirdilər. Gənc hüquqşünaslar bir tərəfdən ***hüququn nəzəri kurslarını dinləyirdilər (təhsilin bu forması instituere sözü ilə ifadə olunurdu, ona görə də hüquq dərslisi İnstitusiyalar adlanırdı)***, digər tərəfdən müəllimləri tərəfindən verilən məsləhətlərdə iştirak edirdilər (bu, instruere adlanırdı). Respublika dövrünün hüquqşünaslarından qanunları, onların təfsirini və məhkəmə prosesinin formasının təsvirini əhatə edən külliyyatın müəllifi ***Seksta Eliya Peta Katamı (e.ə. II əsrdə), həmçinin hüquqşünas Pomponinin dediyi kimi, mülki hüququn əsasını qoyan Mark Manilini, Yuni Brutu və Publi Mutsiya Tsevolu, habelə Kvinti Mütsiya Tsevolu (e.ə. I əsrdə), Akvili Qalli və Siseronu*** göstərmək olar.

Romada klassik dövrün əvvəllərində respublika hüquqşünaslığını, sanki klassik dövrlə bağlayan ***Labeon və Kapiton kimi məşhur hüquqşünasların*** fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək zəruridir. Məhz prokulyan və sabinan hüquq məktəbləri onların adı ilə bağlıdır. Belə ki, ***bu məktəblər Labeonun şagirdi Prokulun və Kapitonun şagirdi Sabinin*** adı ilə adlanırlar. Klassik hüquqşünaslardan başqa aşağıdakı hüquqşünaslar, o cümlədən ***Tselzləri (ata-Tselzi və məharətli hüquqi konsruksiyaları ilə fərqlənən oğul-Tselzi); Ediktum pratorum redaktoru Yuliani; Pomponini*** (məhz onun

sayəsində Roma hüquqşünaslığı haqqında məlumatlar bizə çatmışdır); **Roma hüququ haqqında elementar dərsliyin – İnstitutsiyaların müəllifi Qayı** da fərqləndirmək lazımdır. Klassik hüquqşünasların (b.e. II əsrinin sonu və III əsr) ən görkəmli nümayəndələri **Papinian, Pavel və Ulpian** olmuşdular.

Romada IV əsrdən başlayaraq hüquqşünasların fəaliyyətindən, artıq hüquq yaratmada yox **imperator məmurları** olaraq istifadə olunmağa başlanılmışdır. Belə ki, hüquqşünaslardan **iqtibas gətirmək haqqında qanunun** (V əsrin birinci yarısı) verilməsi, bu prosesi stimullaşdırmışdır. Bu qanuna görə, həyatda baş verən məsələlərin keçmişdə olduğu kimi yaradıcı həlli əvəzinə, fikri məcburi hesab edilən məşhur hüquqşünaslardan mexaniki iqtibasları tətbiq edilirdi. Həmin **qanuna görə mübahisələr həll olunarkən Qay, Papinian, Pavel, Ulpian və Modestinin, habelə həmin beş hüquqşünasın seçib müraciət etdiyi hüquqşünasların fikirlərinə**, istinad etmək məcburi idi. Bu hüquqşünasların fikirləri fərqli olduğuna görə əksəriyyətinin fikirləri əsas götürülürdü. Eyni məsələ barəsində onların düşüncələri bərabər olduqda isə, **Papinianın** fikiri əsas götürülürdü.

Hüquq elminin inkişafında xüsusi rolu olan Roma hüquqşünaslarının elmi-hüquqi əsərləri aşağıdakı **kateqoriyalara bölünür:**

Birinci qrupu, sivil hüququn (pretor hüququnun əksinə) tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər təşkil edir. Bu əsərlərdə hüquqşünaslar **Sabinin “Mülki hüquq haqqında” əsərinin** planına tərəfdar olduqları üçün həmin hüquqşünasların əsərləri **“Libri ad Sabinium”** adlanır. Belə əsərlər, həmçinin Pomponi, Pavel, Ulpian və digərlərinə məxsus olmuşdur.

İkinci qrup əsərlərə, Labeon, Qay, Pavel, Ulpian və digərləri tərəfindən **pretor ediktlərinə** yazılmış şərhlər (**libri ad ediktum**) aiddir.

Üçüncü qrupa **sivil və pretor** hüququnu birləşdirən digestləri (“digest”lərin adı bununla izah olunur, yəni toplum) aid etmək olar.

Lakin, bu digestləri yəni, Roma hüquqşünaslarının digestlərini *Yustinian kodifikasiyasının bir hissəsi olan Digestlərlə qarışdırmaq olmaz.*

Dördüncü qrup, dərslıklərdən və institutsiyalardan ibarətdir. Bu institutsiyalardan ən məşhuru **Qayın İnstitutsiyası olmuşdur** (yazılmasından təxminən 300 il sonra bu əsər surət formasında olsa da, tərtib olunmuş və tam şəkildə bizə çatmışdır). Daha sonra **qaydalar külliyyatı (regulae)** və **fikirlər də (sententiae)** bu qrupa aiddir. Ən məşhur fikirlərin Pavelə aid olduğu göstərilir.

Beşinci qrupu, “Suallar” (Tselzin, Pomponinin və digərlərinin), “Cavablar” (Papinianın) adı altında olan külliyyatlar təşkil edir. Bunlardan başqa roma hüquqşünasları tərəfindən xüsusi məsələlər üzrə xeyli monoqrafiyalar yazılmışdır.

Roma hüququnda **normativ materialların çoxluğu onları birləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə ciddi zərurət** yaratmışdır. **V əsrinin birinci yarısında ilk rəsmi məcəllələşdirmə** həyata keçirilmişdir. Belə ki, imperator II Fedosi Konstantindən başlayaraq mövcud olan bütün konstitutsiyaları özündə toplayan və sistemləşdirən **Codex Theodosianus – Fedosi məcəlləsi** nəşr etdi. Məcəllə 16 kitaba, kitablar isə titullara bölünürdü. Hər titulda ayrı-ayrı konstitutsiyalar xronoloji ardıcılıqla yerləşdirilmişdi. Məcəllənin nəşrindən sonra verilən konstitutsiyalar **Fedosinin Novellaları** adını aldı.

Roma imperiyasının **qərb və şərq hissələrinə bölünməsindən** sonra (b.e. V əsrində), qərb hissə barbar tayfaları tərəfindən zəbt olunmuşdur. Qərb hissəsinin ərazisində Vestqot, Ostqot və Burqund krallığı yaranır. Həmin kralıqlarda Roma hüququ qüvvədə olmuşdur. Krallar məhkəmələrə kömək məqsədilə yuxarıda qeyd edilən məcəllələrdən – qanunlardan, habelə ən məşhur hüquqşünasların (Qay Pavel, Papinan) əsərlərindən çıxarışları özündə birləşdirən külliyyatları: **Lex Romana Wisigothorum (Vestqot krallığı üçün), Edictum Theodorici (Ostqot krallığı üçün), Lex Romana Burqun-**

dionum (**Burqund krallığı üçün**) tətbiq etmişdilər. Məzmununu, leges və yusun *müqayisəsi (kompilyatsio)* təşkil edən bir sıra xüsusi külliyyatlar da mövcud idi. Həmin külliyyatlar: b.e. IV əsrin sonu V əsrin əvvəllərinə aid olan və özündə imperator konstitutsiyaları ilə müqayisə edilən Papinianın, Pavel və Ulpinianın əsərlərindən çıxarırları birləşdirən, XIX əsrin əvvəllərində Vatikan kitabxanasında tapıldığına görə, tapılan yerin adı ilə adlandırılan **Fraçmenta Vaticana** – Vatikan fraçmentləri; habelə b.e. V əsrin əvvəllərində hazırlanan Qayın, Papinanın, Pavelin, Modestinin əsərlərindəki mətnləri və imperator konstitutsiyalarını **Moisey qanunvericiliyi** ilə müqayisəsini özündə əks etdirən **Collatio Legum Romanarum et Mosaicarum** və s. qanuvericiliklər idilər.

Qədim Yunanıstan və Qədim Roma filosof və mütəfəkkirlərinin **siyasi-hüquqi ideyaların inkişaf mərkəzində**, ilk növbədə **dövlət və hüququn bilavasitə mövcudluğu və mahiyyətinin əsas və başlanğıc problemlərinin** işlənib hazırlanması məsələləri əhatə olunmuşdur. Bu istiqamətdə daha məhsuldar elmi işlərə **Siseron (e.ə. 106-43-cü illər)**, **Seneka (e.ə. 4- b.e. 65-ci illəri)**, **Mark Averli (b.e. 121-180-ci illər)** və digər Qədim Roma filosof və hüquqşünaslarının tədqiqatlarında rast gəlinir.

Görkəmli mütəfəkkir Siseron qanun, hüquq və ədalətin nisbətini aşkar edərək öyrənməyə çalışmış və buna müvafiq olaraq İlahi iradənin etiraf edilməsini önə çəkmişdir. **Siseron, İlahi xarakterə malik olan hüququ**, birbaşa qanunla əlaqələndirərək, onun mahiyyətində insan davranışının xarakterini müəyyən edirdi. Mütəfəkkirin fikrincə, hüquq qanuna müvafiq olmalıdır. İlahi **qanunlar növündə mənafə birliyinə malik olan şəxslər, vicdanlı, düzgün və ədalətli** yaşamalar müəyyən etmək üçün, onlardan hüquq mənafeyi formasında birləşmək tələb olunurdu. Belə ki, ümumi İlahi qanuna və hüquqa malik olan şəxslər, məhz bu və ya digər eyni mülki icma və eyni mülki cəmiyyətə mənsubdular. Beləliklə, Siseron **hüquq elmində ilk dəfə olaraq hüququn əsas prinsipini: faktiki olaraq**

müxtəlif insanların öz aralarında olan qeyri-bərabərliyi fərqləndirərək, hüququn formal bərabərlik prinsipini əsaslandırma bilmişdir.

Siseron kimi, **Seneka da, fərdlərin bərabərliyini etiraf edərək**, onları bütöv aləmin üzvü kimi, öz aralarında faktiki bərabərliyini, hətta cinayət törətmiş və islah olunmuş insanların belə, bu hüquqa sahib olduğunu göstərmişdir. İnsanların **bərabərliyini onların azadlığında** görən Seneka, bu xassənin bütün insanlara, o cümlədən **ruhən azad olan qullara** da, aid etmişdir. Ona görə də, quldarlara, **qulların azad ruhları deyil, fiziki bədənləri** məxsusdur. Eyni zamanda Seneka etiraf edirdi ki, **insanlar köməksiz, zəif, daim şər** və günahla yüklənmiş şəraitdə yaşayır və praktiki olaraq bu vəziyyətdən çıxmaq iqtidarına, gücünə malik deyildilər.

Qədim Romanın görkəmli **mütəfəkkiri Mark Avreli**, Platonun arzularının yerinə yetirilməsini təcəssüm etdirərək, **reks (Roma hökmdarı) və filosof vəzifələrini** bir şəxsin simasında birləşdirilməsi ideyalarını gerçəkləşdirmişdir. Bu hadisənin baş verməsinə ümumi yanaşdıqda, Platonun haqlı olduğu sübuta yetirilmiş oldu.

Məhz, **Mark Avrelinin hakimiyəti illəri, Romanın “qızıl əsri”** kimi tarixə düşərək, tədqiqatçılar tərəfindən etiraf edilmişdir. **“Şərdən qorunmağın yeganə yolu bilikli olmaqdır”** söylən mütəfəkkir cəmiyyətin inkişafında bu amilə xüsusi önəm verirdi. Sonralar, əslində məmurların yüksək elmi mənsəbə çatmaq arzuları, kim bilir bəlkə də, Mark Avreli olmaq istəyi ilə əlaqədardır. Böyük mütəfəkkir M.Avrelinin **“Səninlə birlikdə”** adlı araşdırmaları isə, **stoiklərin** əsas ideyalarını-**bərabərlik və xalqa xidmət prinsiplərini inkişaf etdirərək, onu yeni şəraitdə təsbit etmişdir.**

Romalıların hüquq elmi qarşısında ən böyük xidmətləri, xüsusi hüquq normaları və prinsiplərinin təfsilatına qədər işlənib hazırlanması olmuşdur ki, bunlardan da bir çoxu, müasir dövrün mülki hüquq sistemində tətbiq edilir. Bir sıra tədqiqatçılar tamamilə əsaslı olaraq göstərirlər ki, romalıların xüsusi hüquq sahəsində işləyib hazırladıqları nailiyyətlərə görə, **Qədim Yunanıstan mütəfəkkir-**

lərindən mənimsədikləri elmi biliklərə, nəzəriyyə və qanunvericiliyə minnətdar olmalıdır. Antik dövrün tarixçisi Strabon etiraf edirdi ki, romalılar həqiqətən də, **axeylərdən** (həmçinin, dorilərdən) öz qanunlarının böyük hissəsini əxz etmişdilər.

Qədim Yunanıstandan bizim dövrə qədər hər hansı bir **yazılı xüsusi hüquq mənbələri gəlib** çatmamışdır. Lakin, onların yoxluğu və ya mövcud olması halında belə, mükəmməl səviyyədə işlənilməməsi və ya inkişaf etməməsi anlamına gəlməsi demək deyildir. Digər arqument isə onunla şərtləşir ki, tarixi mənbələrdə göstəriləyi kimi, yunan polisləri bir neçə yüzilliklər ərzində qonşu ölkələrlə **intensiv ticarət əlaqələri qurmuş, müqavilə hüququ münasibətlərini inkişaf etdirmiş, alqı-satqı, kirayə, dəyişmə, icarə, saxlanma və s. əmlak xarakterli mülki-hüquq konfliktlərin** həll olunmasında çox güman ki, işləyib hazırladıqları hüquq normalarından istifadə etmişdilər.

II-III əsrlərdə Roma hüququnun norma və prinsiplərinin işlənilməsi hazırlanmasında Papian, Pavel, Ulpian və Modesti həmişə öndə gedənlərdən olmuş və onların rolu o dərəcədə yüksək olmuşdur ki, **imperator III Valentin** xüsusi qanunla onlara məxsus **elmi işlərin doktrinal səviyyədə hamı tərəfindən ümumqəbulu və hüquq mənbəyi kimi məcburi tətbiq edilməsi haqqında reskript** vermişdir.

Roma dövlətində uzun müddət hüquqi biliklərin öyrədilməsi və məhkəmə işlərinin baxılması prosesi, **kahinlərin imtiyazların** daxil olmuşdur. **Bu ənənəni e.ə. 254-cü ildə Korunkanlı Tiberi** pozdu və pretorlara hüququ öyrənmək arzusunda olan hər bir romalıya, **hüququ izah etmək** tapşırıq verdi. Lakin bir neçə əsr lazımsız oldu ki, düşüncələrdə hüquqşünaslığı öyrənmək və dərk etmək mümkün olsun və **hüquqşünaslıq ixtisası peşəkar sahəyə** çevrilsin.

Orta əsrlər Yaponiya hüququnda da, oxşar proseslər baş vermiş, hüquq külliyyatları haqqında məlumatlı olmaq **yüksək rütbəli məmurlar məxsus olmuş, əhalindən isə qanunların mətni gizlədilərək, məxfi saxlanılmışdır.**

B.e. I əsrində Sabinian (digər məşhur hüquq məktəbi Prokulian) tərəfindən **xüsusi peşəkar hüquq məktəbi açılmış, professional hüquqşünaslar bu məktəbdə mühazirələr oxumuş, öyrəncilərlə disputlar, müzakirələr** aparmışdılar. Məktəblərin bəhs olunan təcrübəsi çox rəğbətlə qəbul olunmuş və artıq IV-V əsrlərdə **4 illik hüquq təhsili verən tədris müəssisələri Aleksandriya, Afina, Beyrut, Konstantinopol, Roma, Sezarda** fəaliyyət göstərmişdir.

Romalıların hüquq təhsili və hüquq elminin inkişafında uğurları, o cümlədən bütün roma mədəniyyəti işğalçı barbarlar tərəfindən məhv edilmişdir. Məhz, hüquq **elminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi prosesi, sonrakı təxminən min illik ərzində** dayandırılırdı. Bütün keçmiş Roma imperiyası ərazisində fəaliyyətdə olan qanunların **regressi baş verdi**. Qədim və klassik dövrün mükəmməl Roma hüququnu **barbar Pravdaları**, sivil Roma hüququna əsaslanan məhkəmə sistemini isə, sübut növü kimi təkbətək çəkişməyə (döyüşə) əsaslanan **ordaliya (ilahi sınaq) barbar məhkəmələrlə** əvəz edilir.

XIII Mövzu: Avropada hüquq elminin inkişaf.

1. *Orta əsrlərdə Avropada hüquq elminin inkişafı.*

2. *Yeni dövrdə Avropada hüquq elminin inkişafı.*

1. Orta əsrlərdə Avropada hüquq elminin inkişafı.

Avropa kontinentində hüquq elmi, cəmiyyət və dövlət münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, onlarla birlikdə tarixi mərhələlərdən keçərək formalaşmış və sonrakı inkişafını davam etdirmişdir. Cəmiyyətin zəruri tələbatlarına uyğun olaraq inkişaf edən **hüquq elmi**, hər bir mərhələnin konkret-tarixi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, **ideal dövlət və ədalətli hüquq** haqqında mövcud siyasi-hüquqi praktikanın təkmilləşdirilməsinə dair təklifləri konstataasiya etməyə çalışmışdır. Heç şübhəsiz ki, ictimai və dövlət quruluşlarında baş verən dəyişikliklər, hüquq elmi **paradiqmasında** (hüquqi dəyişiklər formulunda) müvafiq təkmilləşməyə və inkişafa səbəb olmuşdur. Hüquq elminin inkişaf tarixi qədim, orta əsrlər və müasir dövrə bölünür. Müasir dövrün hüquq elmi bir-birini tamamlayan və onun davamı olan yeni, lakin kəskin inkişaf cəhətlərinə malik olan ən yeni mərhələlərindən ibarətdir. Belə ki, ilk burjuva inqilablarının başladığı mərhələ hüquq elmi ilə, XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin hal-hazırda da davam edən ikinci onilliyi, müqayisə edilməz dərəcədə inkişaf fərqləri mövcuddur.

Avropa kontinentində hüquq elmi, cəmiyyət və dövlət münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, onlarla birlikdə tarixi mərhələlərdən keçərək formalaşmış və sonrakı inkişafını davam etdirmişdir. Cəmiyyətin zəruri tələbatlarına uyğun olaraq inkişaf edən **hüquq elmi**, hər bir mərhələnin konkret-tarixi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, **ideal dövlət və ədalətli hüquq** haqqında mövcud siyasi-hüquqi praktikanın təkmilləşdirilməsinə dair təklifləri konstataasiya etməyə çalışmışdır. Heç şübhəsiz ki, ictimai və dövlət quruluşlarında baş verən dəyişikliklər, hüquq elmi **paradiqmasında** (hüquqi dəyişiklər formulunda) müvafiq təkmilləşməyə və inkişafa səbəb olmuşdur.

Hüquq elminin inkişaf tarixi qədim, orta əsrlər və müasir dövrə bölünür. Müasir dövrün hüquq elmi bir-birini tamamlayan və onun davamı olan yeni, lakin kəskin inkişaf cəhətlərinə malik olan ən yeni mərhələlərindən ibarətdir. Belə ki, ilk burjua inqilablarının başladığı mərhələ hüquq elmi ilə, XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin hal-hazırda da davam edən ikinci onilliyi, müqayisə edilməz dərəcədə inkişaf fərqləri mövcuddur.

Avropa kontinentinin orta əsrlər mərhələsi ictimai-iqtisadi formasıyanın inkişaf qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq təşəkkül, dirçəliş və tənəzzül mərhələlərindən keçmişdir. Orta əsrlərin erkən mərhələsi, **Roma imperiyasının süqutu etməsi** və həmçinin barbar tayfalarının zərbələri nəticəsində quldarlıq istehsal üsulunun dağılması və feodalizm quruluşuna keçidini təmin edən proseslərlə eyni vaxta düşməsi ilə fərqlənir. Quldarlıq ictimai-iqtisadi formasıyanını əvəz etmiş yeni feodalizm quruluşunun əsas xarakterik cəhəti, hakim **feodal təbəqələri** və kəndli zümrələri arasında qeyri-bərabər müqaviləyə əsaslanan münasibətlərin təşkil etməsi idi.

Avropanın orta əsrlər mərhələsi, **hüquq elminin inkişafı** üçün o qədər də əlverişli olmamışdır. Belə ki, **qədim quldarlıq dövrü kahinlərinin** hüquq sahəsində imtiyazlarını, yeni mərhələdə kil-sənin nəzarəti ilə **dini-kanon, kilsə ruhaniləri** əvəz etməyə cəhd etmişdilər. Hakim feodal sinfi isə, antik hüquq elminin əldə etdiyi nailiyyətləri, Bizans dövləti istisna olmaqla, digər Qərbi Avropa ölkələrinə **unutdurmağa çalışmışdılar**.

Feodalların **iqtisadi və siyasi, həmçinin ideoloji hökmranlığı-nı** təmin etməyə çalışan **pozitiv hüquq** (dövlətin müəyyən etdiyi, rəsmi hüquq), məhz orta əsrlər **hüquq elminin mahiyyətini** təşkil etmişdir. Orta əsrlərin Avropa hüququnun daha əhəmiyyətli uğurları sırasında **fərqləndirmək olar:**

- Yustinainın göstərişi ilə Diqestlərinin nəşr edilməsi ilə nəticələnən Roma hüququnun məcəllələşdirilməsi;
- 1500-ci ildə kilsə qanunvericilik aktlarını əhatə edən Kanon hüququ külliyyatının sistemləşdirilməsi;

- Roma hüququnun qlossatorlar tərəfindən resepsiyası;
- peşəkar hüquq kadrlarının hazırlanmasının əsas forması kimi universitetlərin inkişaf etdirilməsi;
- orta əsrlərin patristika (II-III əsrlər) və sxolastika (XII-XIII əsrlər) fəlsəfi-elmi mövqeyindən çıxış edən siyasi-hüquqi təlimlərin formalaşması.

Orta əsrlərin hüquq elminin ən böyük nailiyyəti, VI əsrdə Bizans imperatoru Yustinianın göstərişi ilə **hüquqşünas-kvestor**, bəhs olunan dövrdə şəhər rəisi vəzifəsini tutmuş **Tribonian** və onun rəhbərliyi ilə 15 nəfərdən ibarət kvestorlar heyətinin 3 il müddətində (529-532-ci illər) Antik Roma hüququ əsasında **Corpus juris civilis** adlanan qanunlar külliyyatını tərtib etməsi olmuşdur. Əslində, Yustinianın hakimiyyəti illərində hazırlanmış qanunlar külliyyatı, imperatorun adı ilə sadəcə **Yustinian Məcəlləsi** adlanmışdır. Corpus juris civilis adı isə, ona XII əsrin qlossatorları tərəfindən verilmişdir. Belə ki, bu dövrdə **kilsə tərəfindən** Yustinian Məcəlləsinə paralel olaraq, **Corpus juris canonici** adlı kanon qanunvericiliyi külliyyatının hazırlanması, Yustinian Məcəlləsinə Corpus juris civilis adının verilməsi ilə nəticələnmişdir.

Corpus juris civilis külliyyatının məzmununda həm Roma xüsusi hüququ, həm də ümumi hüququ tam və sistemli formada təsbit edilmişdir. **Yustinian Məcəlləsi 4 hissədən** ibarət tərtib edilmişdir:

- İnstitusiyalar;
- Diqestlər;
- Kodekslər;
- Novellər.

1. İnstitusiyaların əsasını, Qay institusiyaları (**xüsusi hüquq dərsliyi**) təşkil etmişdir.

2. Diqestlər 3 hissədən ibarət olmuşdur. Burada Qay institusiyaları ilə yanaşı digər Roma hüquqşünaslarının institusiyalarından istifadə edilmişdir. Diqestlərin **birinci hissəsində**, erkən dövr Roma hüquqşünaslarının əsərlərindən götürülmüş ayrı-ayrı qanunlarda və adətlərdə təsbit olunmuş Roma hüququna aid hissələr toplanmışdır.

İkinci hissədə daha sonrakı dövrlərə aid hüquqşünasların əsərləri əsasında, **pretor şərh**i toplanmışdır. Üçüncü hissədə isə, məhkəmə praktikasının şərhinə həsr edilmiş, **Papinian** və digər qədim dövr hüquqşünaslarının əsərlərindən götürülmüş fraqmentlər toplanmışdır.

3. Kodekslərin məzmununu təşkil edən imperator konstitusiyaları (qanunları) isə, 12 kitabda sistemləşdirilmişdir.

4. Novellər (yenilər, mənasında) daha gec, yəni Corpus juris civilis (İnstitusiya, Diqest və Kodeks) nəşr edildikdən sonra tərtib edilib və məzmunu yeni imperator konstitusiyalarından (qanunlarından) ibarət idi.

Roma hüququnun məcəlləşdirilməsi orta əsrlər hüquq elminin ən mühüm nailiyyətlərindən biri olmaqla, böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, **birincisi**, dağınıq vəziyyətə olan normativ materiallar sistemləşdirilərək, yenidən işlənmiş, istifadə üçün əlverişli formaya salınaraq effektiv tətbiqinə şərait yaradılmışdır. **İkincisi**, Roma hüququnun Corpus juris civilis külliyyatında sistemləşdirilməsi, orta əsrlər Avropa ölkələrində onun resepsiyasını asanlaşdırmış və yeni tarixi şəraitdə ictimai münasibətlərin, o cümlədən ticarət, sənaye və maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində hüquqi tənzimlənmə prosesi üçün elmi baza roluna malik olmuşdur.

II minilliyin əvvəllərində Avropa ölkələrinin ayrı-ayrı şəhərlərində sex istehsalı və ticarətin inkişafı, həmçinin əmlak iştirakçıları arasında sahibkarlıq münasibətlərini tənzimlənməsi və öz növbəsində onların etibarlı hüquqi müdafiəsini təşkil etmək qabiliyyətinə malik olan hüquq normalarına tələbatın yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz, bəhs olunan dövrdə qüvvədə olan **barbar Pravdaları** yalnız, natural təsərrüfat münasibətlərinə əsaslanan tənzimlənməni həyata keçirmək səviyyəsində olduğuna görə, heç nəyə yaramırdı.

XI əsrin sonlarından başlayaraq **Boloniya hüquq məktəbinin təşəbbüsü ilə**, mövcud artan təsərrüfat-ticarət dövrüyəsini qarşılamaq, iqtisadi münasibət iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini təmin

etmək üçün, Roma hüququnun resepsiyası həyata keçirilir. Roma hüququnun Avropada resepsiyası bir neçə yüz il davam etmiş və 3 mərhələdən keçmişdir.

Birinci mərhələ (XII-XIII əsrlər), Boloniya məktəbi nümayəndələri və onların ardıcılıları tərəfindən Roma hüquq mənbələrinin və Yustinian Diqestlərinin **unudulmuş normalarını yenidən xilas etməklə**, xüsusi mülki hüquq münasibətlərini orta əsrlər dövrü üçün varisliyini təmin etməklə yadda qalmışdır. İkinci mərhələ isə, XIV-XVI əsrlərdə postqlossatorların fəaliyyətində Roma hüququnun resepsiyası ilə xarakterizə edilir və bu fəaliyyət, mülki-hüquq münasibətlərində **orqanik varisliklə** tamamlanır. Postqlassatorların fəaliyyəti nəticəsində təbii hüquq nəzəriyyəsinə maraq artmış, dövlət və cəmiyyətdən gələn normalar nisbəti qarşılığında, nüfuzu güclənmişdir. Nəticədə, artıq postqlassatorlar məktəbinin əsasını qoyanlardan biri, **S.Bartool təbii hüququ**, monarx hakimiyyətindən üstün tutmuşdur.

Məhz, qlossatorlar və postqlassatorlar məktəbinin səyləri nəticəsində, **Roma hüququ ikinci yaranışını bərpa** edir və bütün Qərbi Avropada, İspaniya və Portuqaliyda S.Bartoolun kommentariyaları ilə nüfuz qazanaraq, hüququ gücünü təsdiq edir. Lakin, orta əsrlərdə Roma **hüquq mənbələrini, təbii hüquq nəzəriyyəsi** mövqeyindən **dəqiq ifadə edilməməsi**, həm hüquq elmində, həm də hüquq məhkəmə praktikasında özbaşınalığa gətirib çıxarmışdır.

Nəticədə, XVI əsrin əvvəllərində hüquq elminin üçüncü mərhələsinin başlanmasını stimullaşdıran **humanizm istiqaməti** tərəfdarlarının fəaliyyəti ilə, hüquqşünaslığın yeni mövqeydən formalaşması və möhkəmlənməsi prosesi başlayır. Bu məktəbin nümayəndələrinin müəyyən etdikləri ilk vəzifə, Roma hüququ **mətnlərinə qayğı** ilə yanaşmaq, onun hüquqi əsaslarını və hüquq normalarını aşkar edib səhih tətbiq etmək olmuşdur. Bu fəaliyyət nəticəsində hüquq normalarının təfsir edilməsi metodlarının sistemi təkmilləşdirilir, hüququn **qrammatik və tarixi metodlarının** təfsir edilməsi aparıcı əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Beləliklə, orta əsrlərin hüquqşünas tədqiqatçılarının əməyi nəticəsində Roma hüququ, mühüm hüquq mənbəyinə çevrilərək əmlak münasibətlərinin sabitləşdirici və təminatçısı kimi, orta əsrlər hüquq elminin inkişafına həlledici təsir göstərmişdir.

Orta əsrlərin inkişaf edən iqtisadiyyat və ticarət münasibətləri iş-tirakçıları arasında əmlak mübahisələrin əsaslandırılmış və ədalətli qərarlar qəbul etməklə həll edilməsi prosesi, **peşəkar hüquqşünasların “kəskin qıtlığı”** problemi ilə üzləşir. Avropada hüquq kadrları “qıtlığı”, məhz **xüsusi hüquq təhsili verən ali məktəblərin təsis edilməsi** ilə aradan qaldırmaq mümkün idi. Bu missiyanı öz üzərinə götürən **Pepo**, XI əsrin sonunda **Boloniya universitetində ixtisaslaşmış hüquqi kadrların** hazırlanmağa çalışır.

Boloniya universiteti tezliklə müvəffəqiyyət qazanır və bu məktəbdə hüquqşünaslıq əsas predmet kimi **ritorikanın tərkibində deyil, ayrıca fənn kimi tədris olunmağa başlanılır və Roma hüquq sistemi** tam həcmdə öyrədilirdi. Bundan əlavə Almaniya imperatoru I Fridrix universitetlərin dinləyiciləri üçün bir sıra imtiazlar da müəyyən etmişdir.

Təqdirə layiq hal kimi isə, məhz **universitet professorlarının tələbələr tərəfindən seçmələrini** göstərmək olar. Bununla yanaşı, müəyyən olunmuş qaydaya görə, seçilmiş professorların digər ali məktəblərdə dərs deməsi istisna idi. Beləliklə, ilk dəfə olaraq **professor-müəllim heyətinin universitetlər üzrə seçilməsi praktikasının hüquqi əsasları** yaradılmışdır. Boloniya universitetində hüquqşünaslığın metodikası və tədrisi ənənəsi, digər universitetlər üçün də analogiya kimi çıxış etmişdir. Artıq, Boloniya təcrübəsində **Viçens (1203), Aress (1215), Paris (1215), Monpelo (1220), Padu (1222), həmçinin İspaniya universitetləri** yaradılmışdır.

Avropada hüquqşünaslar silkinin formalaşması prosesi, hüquq elminin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmiş və nəinki orta əsrlərdə Roma hüququnun əsaslarına müvafiq olan şərhətmə institutunu inkişaf etməsinə, həmçinin mövcud dövrü tənzimləmə prosesin-

də də, geniş tətbiq olunmuşdur. Yeni hüquqşünaslar gildiyası, **orta əsrlər dövrü müasibətlərinin hüquqi təbiətini aşkar edərək, feodal quruluşu şəraitində iqtisadi və siyasi münasibətlərin tənzimləmə imkanlarını və hüdudlarını** müəyyən etmişdirlər. Bununla belə, bəhs olunan dövrdə **kilsə** və kanon hüququnun **dünyəvi hakimiyyət və pozitiv hüquq** üzərində üstünlüyü müəyyən edilmiş və onun **ali hakimiyyətə (monarxa), cəmiyyətə və dövlətə qarşı imtiyaz** əldə etmək tələbləri (immunitetləri), əsaslandırılmışdır.

Orta əsrlərin xristian fəlsəfəsi bəhs olunan dövrün **siyasi və hüquq elminin əsaslarının** müəyyən olunmasında əsas rol oynamışdır. Avropada xristian fəlsəfəsinin inkişafı **2 mərhələyə** bölünür: **patristika** (qədim Romada patrislər-atalı mənasında) adlanan xristian doqmatik fəlsəfə (II-VIII əsrlər) mərhələsi və **sxolastika** adlanan, təcrübədə yoxlanıla bilməyən, mücərrəd mühakiməyə əsaslanan fəlsəfi (XII-XIII) görüşlər mərhələsi.

Patristika, “kilsə ataları” haqqında xristian ehkamçı təlim olmaqla fəlsəfi, etik və hüquqi problemləri əhatə etmişdir. Patristika təliminin görkəmli nümayəndələri İohan Zlatoust (347-407) və Avreli Avqustin (354-430) olmuşdular.

Sxolastika (yun. sjholastijos-məktəb) təliminin başlıca xüsusiyyəti, Allahı dərk etmənin əsas yolu, ətraf aləmdə real baş verənlərin məntiqi ardıcılıqla dərk olunması və xristian ehkamlarının tətbiqidir. Sxolastika təlimi ən yüksək zirvəyə **Foma Akvinski** (1225-1274) əsərlərində çatmışdır. Mütəfəkkirin konsepsiyasının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, fəaliyyətdə olan (bəşəri) qanunlar son nəticədə Allahın iradəsi və zəkası sayəsində təzahür edir. Buna görə feodal qanunlarının pozulması nəinki məcburetmə tədbirlərinə və cəzalanmağa gətirib çıxarır, eləcə də ağır günaha səbəb olur.

F. Akvinski hüququnun ilk mənbəyi kimi əbədi hüquq anlayışını irəli sürmüşdür. Hüquq, dünyanın allah tərəfindən tənzimlənməsi üsullarının bütün məcmuunu ifadə edir. Təbii hüquq isə daimi hüququn xüsusi təzahürüdür. **Təbii hüququn** konkret forması olan

insan hüququ, daim yenilənir və təkmilləşir. Mütəfəkkir görə, insan hüququ **iki yerə bölünür: 1) ümumxalq hüququ; 2) konkret dövlətdə fəaliyyət göstərən vətəndaş hüququ**. Akvinskinin fikrincə, insanların təbiətində birləşmək və dövlət halında yaşamaq həvəsi vardır. Hakimiyyətin mahiyyəti isə, hökmranlıq və tabeçilik münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir. Göstərilən qayda Allah tərəfindən müəyyən edildiyi üçün, **hakimiyyət mahiyyət etibarilə İlahi mənşəyə malikdir**.

F. Akvinski, Aristotelin **“köləlik təbiət tərəfindən bəxş edilmişdir”**, Roma hüquqşünaslarının **“köləlik xalqların hüququ sayəsində yaradılmışdır”** fikirlərinə, həmçinin Avqustinin köləliyin mahiyyətinə dair bəzi mülahizələrinə bəraət vermişdir. Mütəfəkkirin fikrincə, bəşəri qanun təbii qanuna ***zidd olmalıdır***. Təbii qanunlar həyatın saxlanması və nəslin davam etdirilməsi baxımından zəruridir. F. Akvinski orta əsr sxolastikası ruhunda dövlət hakimiyyətinin üç ünsürünü **fərqləndirir: mahiyyət, mənşə və istifadə olunma**.

Mütəfəkkir hesab edirdi ki, həm kilsə, həm də dövlət Allah tərəfindən qurulmuşdur. Dövlətçilik zəruridir. Çünki insanın real əməli həyatı, dövlətdən kənarında mövcud ola bilməz. **Dövlətçiliyi sekulyar** hakimiyyətlər idarə edir. Beləliklə, Akvinskiyə görə, dövlət hakimiyyətinin teokratik xarakteri özünü bilavasitə deyil, konkret bilavasitə göstərir.

XII əsrin sonlarında Avropa xristian **ehkamçılığına və teologiya** münasibətdə **skeptik** yanaşmaların əsasları formalaşmağa başlamışdır. Skeptiklərin ən parlaq nümayəndəsi **Marsili Paduanski (1280-1343)** olmuşdur. İlahiyyət mütəxəssisi və həkim, bir müddət **Paris universitetinin rektoru olan M. Paduanski** öz nəzəri mülahizələrini **1314-cü ildə yazdığı “Dünyanın müdafiəçisi”** adlı kitabında irəli sürmüşdür. Kitab sxolastik məzmun daşıyırdı. Mütəfəkkir insanın səma və yerdəki məqsədlərinə və bu məqsədlərə çatmaq yollarını müəyyən edən qanunlara dair mühakimə yürütmüşdür.

M. Padunaski bu əsərindəki fikirləri, Aristotelin “**Siyasət**” əsəri ilə analogiya təşkil edirdi.

Marsili Paduanski qanunları məqsədlərinə, məzmununa və təmin olunması üsullarına görə **iki növə ayırır: ilahi qanunlar və bəşəri qanunlar**. İlahi qanunlar daimi xoşbəxtliyə nail olmağın yollarını göstərir, allah qarşısında günah və xidmət arasındakı fərqləri müəyyənləşdirir. Bəşəri qanunların məqsədi isə həqiqətə və ümumi rifaha, hakimiyyətin möhkəmliyinə və sarsılmazlığına nail olmaqdan ibarətdir. Paduanskinin qanunlar haqqında (ilahi və bəşəri qanunların məqsədləri barədə) ideyası F. Akvinskinin konsepsiyası ilə demək olar ki, oxşarlıq təşkil etsə də o, başqa nəticəyə gəlmişdir.

M. Paduanski “**qanunlar xalq tərəfindən qəbul olunmalıdır**” fikrini iddia edərkən, xalq dedikdə “vətəndaşların məcmusunu və ya onların ən əhəmiyyətli hissəsini” nəzərdə tuturdu. Teologiya mütəxəssisi olan mütəfəkkir, qanunları icra edən hakimiyyət orqanını məsələsinə də, çox spesifik münasibət bildirirdi. **Birincisi**, hökumətin bütün fəaliyyətinin qanunçuluq prinsiplərinə tabe olması fikrini irəli sürür və əsaslandırır. Belə ki, hökumət ona görə yarandı ki, birgəyaşayış məqsədlərini və qaydalarını müəyyənləşdirən qanunları icra etsin, **ikincisi** qanunları icra edənlər seçki yolu ilə müəyyənləşdirilməlidir və özü də qanunları yaradanlar tərəfindən, başqa sözlə xalqın vasitəsilə qanunverici hakimiyyəti xalqa məxsusluğunu, hökumətin fəaliyyətində qanunçuluğa ciddi riayət olunması, icraedici hakimiyyətin başçısının xalq tərəfindən seçilməsi və s. kimi məsələləri nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Marsili Paduanski elmi-nəzəri bilik cəhətdən zəmanəsini xeyli qabaqlamış və **seçkili monarxiya** quruluşuna üstünlük vermişdir.

Beləliklə, Marsili Paduanski siyasi-hüquqi fikir tarixində həm, orta əsr **bürgerçiliyinin (azad şəhərlər) ideoloqu**, həm də **silki-nümayəndəli monarxiyanın** tərəfdar kimi tanınmışdır.

2. Yeni dövrdə Avropada hüquq elmin inkişafı.

Avropada yeni dövrün hüquq elmi, XVII-XIX əsrləri əhatə etməklə, onun bütün sahələrinin intensiv inkişafı ilə xarakterizə olu-

nur. Məhz, hüquq sahələrinin sürətli inkişafı, dövlət və hüququn ümumi qanunauyğunluqları, onun funksional fəaliyyəti, nəticə etibarlı ilə ümumi və sahə hüquqları haqqında biliklərin **inkişaf etmiş sistemini formalaşdırmışdır**. Bu mərhələdən başlayaraq hüquq elmi, fəlsəfə və dinşünaslıqdan ayrılaraq **elminin müstəqil sistemini** yaratmışdır.

Artıq hüquqşünaslıq, **sosial-ictimai elm statusu** əldə edərək, dövlət və hüququn fəaliyyəti və inkişafı haqqında əsaslandırılmış tövsiyələr vermiş, cəmiyyətin və **dövlətin progressiv inkişafına, siyasi-hüquqi praktikanın təkmilləşdirilməsinə və modifikasiya olunması yollarına dair cəsarətli təkliflərlə** çıxış etməyə başlamışdır. Onun aparıcı elm sahəsi kimi, məhz ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsi, dövlət və hüquq tarixi, həmçinin mülki, inzibati, cinayət, maliyyə və digər sahə elmləri çıxış etmişdir.

Hüquq elminin intensiv inkişafı obyektiv proseslərlə şərtlənərək, cəmiyyətin idarə olunmasını və dövlət hakimiyyətinin **feodalların əlində alınaraq**, artıq bu cəmiyyətdə iqtisadi hökmranlıq edən **burjuaziyanın əlinə keçməsi prosesinin nəzəri-hüquqi əsaslarını yarada** bilmişdir. Yeni şəraitdə burjuaziya hüquq elmi, ilk növbədə feodal dövlət hakimiyyətinə ünvanlandığı hakimiyyət münasibətlərinə dair iradların qanunauyğun **olmasını əsaslandırmaq**, mükəmməl hüquq normaları **sistemi yaratmaq**, vətəndaş cəmiyyətinin müvəffəqiyyətli fəaliyyətini təmin etmək və onun ilkin elementləri kimi **bərabərlik, azadlıq və ədaləti qorumaq** və nəhayət, fərdlərin və digər şəxslərin pozulmuş hüquqlarına və hüquq qaydasına təminat vermək üçün **ümumi və xüsusi hüquq normalar sistemini işləyib hazırlamaq vəzifəsini** yerinə yetirməli idi.

Hüquqşünaslar, göstərilən **fundamental problemləri** uğurla həll etmək üçün bir sıra məsələlərə **diqqət yetirməli olmuşdular**:

- hüquqşünaslar ilk növbədə fəlsəfi baxışarını, “hüquqi” baxışlara dəyişməli olmuşdular;
- dövlət və hüququn mahiyyəti və onun cəmiyyətdə roluna dair baxışlar modifikasiya etməli olmuşdular;

- hüquq elmləri sistemini bir sıra yeni hüquq sahələri, xüsusilə də, konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, əmək və sosial təminat hüququ hesabına artırılmalı olmuşdular;

- milli hüququn inkişaf etmiş daxili sistemini yaratmalı olmuşdular.

Avropada **maarifçilik mərhələsindən** başlayaraq filosofların düşüncələrində yeni təlim, varlığın əsasını Allah deyil, insan ağılının təşkil etməsinə dair **rasionalizm nəzəriyyəsi** yaranmağa başlayır. Bu təlim əsaslandırılmış formada daha çox R.Dekartın, Q. Leybnisin, B. Spinozanın əsərlərində rast gəlinir. Məhz, bunun nəticəsi olaraq H. Qrotsi, T.Hobss, C. Lokk kimi o dövrün mütəfəkkirləri pasionalizmdən ruhlanaaraq **hüquq elminin inkişafına böyük** tövfiələr vermişdilər.

Təbii hüquq nəzəriyyəsi ingilis filosofu və hüquqşünası İ. Bentam tərəfindən tənqid edilmişdir. Mütəfəkkirin fikrincə, **təbii hüquq nəzəriyyəsinin** təməl, başlanğıc tezisini, yalnız mövcud qüvvədə olan qanunvericiliyə subyektiv qiymət verən qədim dövrün **“sofizm anarxiyası”** ilə müqayisə edilməlidir. **Hüquq pozitivizmin əsasları**, İ. Bentamın tələbəsi olan Ç. Ostin tədqiqat işlərində formalaşdırılmışdır. Ç. Ostin göstərirdi ki, hakimiyyətin əmrləri, müstəsna olaraq sanksiya tətbiqi qorxusundan icra edilir:

- ona görə də, yalnız və yalnız **yurisprudensiya**, qanunun və ya hüququn danışan dili vasitəsi ilə, kimin “pis”, kimin “yaxşı” olmasını **nəzərə almır** və hansı norma lazımdırsa, onu da tətbiq edir.

Pozitivist nəzəriyyə nümayəndələri Allah tərəfindən müəyyən edilmiş **qanunları inkar etmir**, onların ilahi hüquqlar (təbii) olduğunu qəbul edirlər. Lakin onlardan kənar, dövlətin normativ hüquqi aktlarında təsbit edilmiş və **predmet tərkibinin** yalnız **hüquqdan ibarət olan, pozitiv hüququnun prioritetliyini imperativ** hesab edirdilər. Bəs, pozitivistlərin baxışlarında çatışmayan cəhət nədən ibarət olmuşdur? Belə ki, pozitivist doktrinanın əhəmiyyətli qüsuru və bu qüsurdan xilas ola bilməməyin əsas nöqsanı, məhz hüquq normalarının qanunvericiliklə təsbit edilmiş tələblərinin, **dövlətin**

özbaşnalığından qorumağa imkan verən kriteriyalarının müəyyən etməməsidir.

Burjua siyasi ideologiyasına aid olan konsepsiyalar kapitalizmin ilkin mərhələsi üçün səciyyəvi hal olan **vətəndaş cəmiyyətini** obyektiv zəruri hadisə kimi qiymətləndirilməsi faktı, tarixi reallığıdır. Çünki məhz, liberalizm **“vətəndaş azadlığını”** müdafiə etməyə və əsaslandırmağa başlıca diqqət yetirmişdir. **Liberal ideologiya “vətəndaş azadlığını”:** xüsusi təşəbbüskarlıq azadlığı, azad sahibkarlıq hüququ, biznes, müqavilə həmçinin söz, vicdan, ifadə və mətbuat azadlığı kimi konstataasiya edirdi. Liberalizm konsepsiyasına görə, dövlət şəxsiyyətin “vətəndaş azadlığına” əsaslanan təhlükəsizliyini, xüsusi mülkiyyəti təmin etməli və cəmiyyətin müdafiəsinə diqqət yetirməlidir. Bu fikir həmin dövrün iqtisadi münasibətlərində məşhur “azad ticarət” formulu kimi ifadə olunmuşdur.

Avropada **liberalizmin ən böyük nümayəndəsi fransalı Benjamen Konstan (1767-1830)** olmuşdur. Konstan azadlığın iki növünü – siyasi azadlığı və şəxsi azadlığı fərqləndirmişdir. Mütəfəkkirin fikircə, qədim xalqlar yalnız siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirak etmək hüququna aid olan siyasi azadlıq haqqında təsəvvürlərə malik idilər (xalq yığıncaqlarında qanunların qəbul olunması, ədalət mühakiməsində andlılar kimi iştirak etmək, vəzifəli şəxslərin seçilməsi, müharibə və sülh məsələlərini həll və s.). Konstan **hakimiyyətin bölünməsi və hakimiyyət qolları arasında tarazlığı azadlıq** kimi təsbit edirdi. Konstan müstəqil hakimiyyəti kimi, yalnız məhkəmə hakimiyyətini qəbul etmişdir. **B. Konstanın nəzəriyyəsi onun 4 il ərzində yazdığı “Konstitusiyaya siyasəti” kursu (1816-1820)** əsərində ətraflı şərh olunmuşdur.

Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində burjua **inqilablarının təsiri, pozitiv hüquq nəzəriyyəçilərinin** əksəriyyəti tərəfindən, təbii hüquq ideyalından imtina etməsini şərtləndirmişdir. Təbii hüquq nəzəriyyəsi üçün xarakterik olan **dualizmin** aradan qaldırılması

meyli, məhz hüquqi pozitivizmdə inkişaf etdirilmişdir. Hüquqi pozitivizmin ilk nümayəndələrindən biri **Con Ostin (1790-1859)** idi. Mütəfəkkir görüşlərini **1832-ci ildə nəşr edilən “Hüquqşunaslıq və ya pozitiv hüquq fəlsəfəsi haqqında mühazirə”** əsərində əsaslandırılmışdır. Ostin yazırdı ki, **“hüquq”** termini ən müxtəlif mənalarda: nəinki **hüququn özünün, həmçinin dini ehkamların, əxlaq qaydalarının, təbii qanunlarının ifadəsi** kimi işlədilir. Məhz, bu amil hüquqşunaslığın predmetinin müəyyənləşdirilməsinə ciddi əngəl yaratmışdır. Ostin etikanı, qanun yaradıcılığı haqqında elmi və hüquq haqqında **xüsusi elm olan hüquqşunaslığı** fərqləndirmiş və bunların həddini müəyyən etmişdir. Etika xeyir, şər və s. haqqında mülahizələrdir və bunlar qiymətləndirilməlidir.

Qanun yaradıcılığı haqqında elm, hüququn necə olması barədə təsəvvürlər sistemidir. Hüquqşunaslıq isə **sözün əsl mənasında qanunla və ya hüquqla** əlaqəlik əhəmiyyəti kəsb edir. Bu mənada hüquq idarə edənə istiqamətlənən hakimiyyət əmridir.

Hüquqi pozitivizmin yaranması, inkişaf etməkdə olan kapitalist münasibətlərinin hüquqi sisteminin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Nəzəri planda hüquqi pozitivizm formal-ehkamçı hüquqşunaslığın əsasını təşkil edir, əmtəə-pul münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə təminatdır. Hüquqi pozitivizmin Avropa qitəsində inkişafı və yayılması kapitalizmin inkişafı ilə şərtlənirdi.

Hüquq pozitivizmi fransız sosioloqu **Oqyost Kont (1798-1857)** tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Kontun siyasi-hüquqi nəzəriyyəsi dövlət və hüquq haqqında liberal görüşlərdən fərqlənir. Kont həmçinin, ***cəmiyyət haqqında elmin (sosiologiyannın)*** də, banisidir. Cəmiyyət barədə elmi biliklər sahəsini əks etdirən **“sosiologiya”** termininin özü də ilk dəfə məhz, Oqyust Kont tərəfindən onun **“Pozitiv fəlsəfə kursu” (1842)** adlı əsərində işlədilmişdir. O.Kont cəmiyyəti və onu təşkil edən hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini ayrıca bir elmə aid olan problem kimi əsaslandırmış və bu elmi sosiologiya

adlandırmışdır. Onun fikrincə cəmiyyətə xas olan nə varsa hamısı sosiologiya tərəfindən öyrənilməlidir. **O. Kont “Pozitiv fəlsəfə kursu”** və **“Pozitiv siyasət sistemi” (1854)** əsərlərində ictimai hadisələrin hərtərəfli təhlilinin zəruriliyi barədə səmərəli ideyalar irəli sürmüşdür. Kontun sosial-siyasi görüşləri bir növ sosializm və burjua nəzəriyyələri arasında aralıq təlim kimi səciyyələnirdi. Onun nəzəriyyəsi kəskin şəkildə liberalizm konsepsiyasına qarşı çevrilmişdi. Mütəfəkkir hüququ, Allah tərəfindən yaradılan və hakimiyyət haqqında təsəvvürlərə əsaslanan avtoritar teoloji anlayış hesab etmişdir. Teokratik nüfuzla mübarizə məqsədilə (Yeni dövrdə), yeni düzən rol oynayan “insan hüququ” anlayışı irəli sürülmüşdür. Konta görə sosiokratiyada nə hüquq, nə də şəxsiyyət hüququ olmamalıdır. **Sosiokratiyada ruhani hakimiyyəti kahinləri-pozitivistlər iyerarxiyasına** mənsub olmalıdır (filosoflara, alimlərə, şairlərə, həkimlərə). Maraqlıdır ki, **Kont hətta pozitivist təqvim** tərtib edərək burada hər ayı və həftəni **“müqəddəs”** pozitivistlərin xatirəsinə həsr etmişdi (Moiseyin, Aristotelin, Platonun, Arximedın, Sezarın, Blaceni Avqustininin, Quttenberqin, Kolumbun, Şekspirin, Motsartın, Akvinalı Fomanın, Kromvelin, Qalileyin, Nyutonun). Oqyust Kontun təlimi burjuaziyanın sonrakı fəlsəfi və siyasi fikrinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Mütəfəkkirin fəlsəfəsinin təsiri sayəsində kontinental hüquqi pozitivizm (**K. Berqbon**) və həmçinin İngiltərə ada sosioloji nəzəriyyəsi (**Herbert Spenserin**) təşəkkül tapmışdır.

Beləliklə, **pozitivistlər hüququ dövlət tərəfindən yaradılan normaların məcmusu kimi görürdülər. Təbii hüquq** isə, fəaliyyətdə olan pozitiv hüququn əxlaqi cəhətdən **qiymətləndirilməsidir**. Hüquqi pozitivizm dövlət və hüququn mahiyyətini dərk etmək imkanını inkar edir. Hüquqi anlayışlar, prinsiplər, kateqoriyalar təfəkkürün subyektiv abstraksiyasıdır. Kant tərəfindən müəyyən-ləşdirilən, formal anlayışa əsaslanan **hüquqi pozitivizm, hüququ təmiz məntiqi forma** hesab etmişdir.

Formalizm hüquqi pozitivizmin əsasını təşkil edir. Hüquq, dövlət tərəfindən həmin cəmiyyətin üzvləri üçün yaradılan və **hamı üçün vacib olan normaların (və yaxud qaydaların) toplusudur.** Hüququn sərt normaları isə, dövlət özbaşınalığının məhsuludur. Pozitivistlər, hüquq normasını faktiki olaraq qanun ilə **eyniləşdirildilər.** “Hüququn hökmranlığı”, “hüquqi dövlət”, “dövlətin hüquq ilə özünü məhdudlaşdırması” və s. kimi anlayışlar o dövrdə geniş yayılmışdır. Cəmiyyətdən gələn belə tələblər qanunçuluğun, demokratiyanın möhkəmlənməsi üçün mütərəqqi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Sosioloji hüquqşünaslığın yaranmasında **Rudolf fon İerinqin** (1818-1892) böyük xidmətləri olmuşdur. Almaniyalı mütəfəkkir göstərirdi ki, təbiətdən fərqli olaraq sosial səbəbiyyət **qanuna deyil, məqsədəuyğunluq qanununa tabedir,** yəni burada məqsədsiz əməl yoxdur. İnsanın məqsədəuyğun fəaliyyətinin əsasını **mənafə marağı** təşkil edir. Mənafə insanın müəyyən bir məqsədə nail olmağa, bu yolda müəyyən xeyir götürməyə, rifaha çatmağa doğru yönəlmiş subyektiv cəhddir. Özünün maddi və mənəvi mənafeyini həyata keçirərkən fərd başqa insanlarla, müxtəlif əlaqələrə girir. **R. İerinqə görə dövlət icbari, məcburiyyətə əsaslanan hakimiyyətin yaratdığı sosial təşkilatdır.** Mütəfəkkir dövlətin bir sıra əlamətlərini xüsusi göstərirdi: 1) icraedici hakimiyyətin xüsusi idarə aparatının olması; 2) hökmranlıq və tabeçilik münasibətləri, idarə edənlərlə idarə olunanlar arasındakı əksliklər; 3) dövlət hakimiyyətinin ümumi xarakter daşması, yəni dövlət bütün cəmiyyəti əhatə edir; 4) ümumi hüquq normalarının olması və məhz, bu üsulla dövlətin və onun üzvlərinin hüquqi durumunun müəyyənləşdirilməsi; 5) dövlətin suverenliyi, onun məcbur etmək sahəsində mütləq monopoliyası.

R. İerinqin fikrincə, hüquq hakimiyyətin törəməsi, əlavəsi və mənimsədiyi qaydadır. Hüququn gücü, hakimiyyətin **düzgün yoldur.** Hüquq hakimiyyətin **ağıllı siyasətidir.** Hakimiyyət və hüquq

öz inkişafının ən ali mərhələsinə hüquqi dövlətdə nail olur. Hakiyyəti özünü hüquq ilə məhdudlaşdırması və idarəçilikdə **konstitusiyası sistemini** tətbiq etməsi, qanunun hökmranlıq etməsi və qayda-qanunun təmin edilməsi əsas şərtlərdəndir.

XIX əsrin ikinci yarısında Qərbi Avropada **liberalizm siyasi hüquqi** fikirdə aparıcı istiqamət olaraq qalırdı. Bununla bərabər sosial ziddiyyətlər getdikcə kəskinləşir, marksizm daha çox yayılmağa başlayır. Dövlət sosial-iqtisadi sahəyə fəal müdaxilə etməyə başlayır. Bu hadisələr isə sosial-siyasi ideologiyada mühafizəkar meyllərin artmasına səbəb olurdu. Liberalizmin tədricən **zəifləməsi, dövlətin rolunun artması, ifrat millətçilik və s. həmin meyllərin** təzahürləri idi. Bəhs olunana dövrdə pozitivist metodologiyanın geniş yayılmasına elmin, xüsusən təbiətşünaslığın və texniki elmlərin sürətlə inkişaf etməsi səbəb olmuşdur.

Dövlət və hüquq haqqında pozitivist nəzəriyyənin iki istiqamətdə təzahür etməsi zaman keçdikcə möhkəmlənmiş və hüquq elminin istiqamətlərinə təsir etmişdir. **Birinci, hüquqi pozitivizm (formal-doqmatik istiqamət)** hüququ öz məzmunundan tamam ayrı müstəqil forma hesab edir. İkinci, sosioloji pozitivizm hüququ, başqa ictimai hadisələrlə sıx əlaqədə tədqiq edir, **pozitivizmin bioloji-naturalist və psixoloji** qollarına daha çox meyl göstərir və nəticədə **dövlətin üzvü (orqanik) nəzəriyyəsi, zorakılıq nəzəriyyəsi, sosial-psixoloji konsepsiyalar** və s. proqramlar təşəkkül taparaq inkişaf edirdi. Lakin XIX və XX əsrlərdə, Qərbi Avropa alimləri dövlət və hüququ daha çox mahiyyət və **dəyərlər (aksiologiya)** prizamasından araşdırmağa başlamışdılar. Artıq təbii hüquq nəzəriyyəsi, idealist siyasi-hüquqi fəlsəfə, ilk növbədə yeni kantçılıq, müəyyən qədər də yeni hegelçilik dirçəlməyə başlamışdır. Nəticədə, XIX əsrin ikinci yarısında Avropada **sosial-hüquqi fikir, çoxsaylı bir-birinə zidd olan ideyaların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur: liberalizm və mühafizəkar təlimlər; pozitivizm və metafizika; formalizm və sosiologizm və s. bu kimi nəzəri baxışlar formalaşmışdır.**

XX əsr ərzində Qərbi Avropa ölkələrində, bütün dünyanın sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif yeni təlimlər meydana gəlmişdir. Elm xadimlərinə, alimlərinə, ictimai xadimlərinə, mədəniyyət nümayəndələrini bəşəriyyətin gələcəyi daha çox narahat edirdi. Məhz, bu səbəbdən **1968-ci ildə bir qrup məşhur alimin təşəbbüsü ilə Roma klubu** yaradılmışdır. Bu klubun təşəbbüsçüləri deyirdilər ki, onların məqsədi bəşəriyyət qarşısında duran çətinlikləri düzgün müəyyənləşdirmək və çıxış yolunu göstərmək, kəskin problemləri dinc yolla həll etmək, müxtəlif dövlətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq üsullarını hazırlamaqdır. Son dövrlərdə Roma klubu daha çox sosial-siyasi məsələlər ilə məşğul olur. Onlar **insan ilə təbiət arasında bərabərlik, sosial ədalət, müharibə doğuran səbəbləri aradan qaldırmaq, elmi-texniki tərəqqini təmin etmək üçün əməkdaşlıq, həmrəylik haqqında ciddi tədqiqatlar** aparırlar.

Sosial-siyasi inkişaf nəzəriyyələri, yalnız Avropa sosiologiyasında geniş yayılmış **funksionalizmin, biologizmin, psixologizmin, strukturalizmin bir çox kateqoriyalarını mütəlqəşdirmək yolu ilə deyil, eləcə də iqtisadi və siyasi nəzəriyyələr texnoloji determinizm prinsiplərini, “razılıq”, “konflikt” kimi psixoloji kateqoriyaları, “dövr”, “mədəniyyət”, “sivilizasiya”, “dünya şüuru”** və s. kimi qeyri-sinfi anlayışları əlavə etməklə yaradılmasını düşünürlər. Avropa və ABŞ-ın sosial-siyasi və hüquqi fikrində son onilliklərdə müxtəlif, bəzən bir-birinə tamamilə əks olan cərəyanlar müşahidə olunur: **texnokratizm və antropologizm, naturalizm və psixologizm, elitarizm və populizm, radikalizm və konservatizm** və s. meyllər. Mühafizəkar təlimlərlə yanaşı liberal və demokratik fikirlər də yeni çağırışlara müvafiq olaraq inkişaf edirdi. Qərbin müasir **sosial-siyasi və hüquqi təlimlərinin nəzəri əsasını nepozitivizm, fenomenologizm, ekzistensializm, neotomizm, freydizm, postmodernizm** və s. kimi geniş yayılmış fəlsəfi cərəyanlar təşkil etmişdir.

XX əsrdə Qərbdə siyasi elmlərdə politoloji, hüquqşünaslıqda isə sosioloji münasibətlər aparıcı mövqə tutmuşdur. Bütün ictimai münasibətlərin, siyasətin, dövlətin və hququn öyrənilməsində əsasən sistem-struktur və funksional metodlar tətbiq edilmişdir. Qərbi Avropa hüquqşünaslığında, əsasən onun konkret sahələrində **formalizm əhəmiyyətli** yer tutmaqda davam etmişdir.

Hüquqi nepozitivizmin ən təsirli qolu **normativizm** və yaxud **H. Kelzenin (1881-1973) “təmiz hüquq nəzəriyyəsi”**dir. Kelzenin hüquq elminin təmizliyi ideyasının mahiyyətində, **hüquq elmindən ideoloji və aksioloji (dəyər) cəhətlərin** çıxarılması dayanırdı. **Elmi idelogiyaya** qarşı qoyan mütəfəkkir hesab edirdi ki, **hüquq nəzəriyyəsi bütün ideologiyalara münasibətdə** azaddır və bu **azadlığın obyekt**i, yalnız **elm** ola bilərdi. Hüquq elminin təmizliyi bu elmdən bütün sosioloji aspektləri çıxarmıq, yalnız formal məntiqi qaydaları saxlamağı tələb edirdi. Kelzen **mövcud** olan haqqında **elmi** (sein), **lazım** olan haqqında **elmə (solien)** qarşı qoyur. **Birinci qrupa** daxil olanlar səbəbiyyət qanuna əsaslanır, bir-birinə tabe olan hadisələri səbəb və nəticə kimi əlaqələndirir və bu qrupa **təbiət haqqında elmlər, müəyyən mənada sosiologiya, tarix, psixologiya** daxildir. İkinci qrup elmlər – etika və hüquqşünaslıq – mövcud olanı deyil, lazım olanı tədqiq edir, **yəni insan münasibətlərinin normativ qaydalarını araşdırır**. Hüquq normalarının birliyinin və dəyərinin ümumi mənbəyi kimi əsas normalar çıxış edir. Əsas normalar nə hüququn sosial bazasının sintezi, nə də təbii hüququn normasıdır. Kelzenin fikrincə, əsas normanın funksiyası nə aksioloji, nə etik-siyasi, nə də sosioloji deyil, **elmi-nəzəri** sahədir.

Mütəfəkkirin fikrincə, hüququn ən yüksək mərhələsi olan **konstitusiyaya öz təməlini məhz əsas normada** təsbit edir. Daha sonra öz əhəmiyyətinə görə aşağıda pillədə dayanan qanunlar və ümumi normalar (normativ xarakterli aktlar: fərmanlar, sərəncamlar) gəlir. Məhkəmə və idarəetmə orqanları tərəfindən yaradılan və ayrı-ayrı hüquqi vəziyyətlərə tətbiq edilən fərdi normalar isə qeyri-norma-

tiv hüquqi aktlar kateqoriyasına daxildir. Kelzen **dövlətin ən əsas əlaməti olan suverenlik məsələsinə də formal hüquqi** mövqedən yanaşdı. Mütəfəkkir təsdiq edirdi ki, hüquq elmi baxımından suverenlik normativ qaydaların məntiqi əsası kimi çıxış edən idrak kateqoriyasıdır.

Hüquqa mənə və aksioloji (dəyər) konteksdən münasibət, müasir Qərbi Avropa hüquq fəlsəfəsinin və təbii hüquq nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyətin tərəfdarları hüququn əsasını ideallarda, mənəvi dəyərlərdə, idealistcəsinə izah edilən “şeylərin təbiətində” və təbii hüquqda axtarırlar. İnsan hüququ problemləri, hüquq və qanunun fərqi, hüququn mahiyət ilə onun təzahürü arasındakı münasibətlər, forma və məzmunun əlaqəsi, məhz bu baxımdan izah edilir. Aşağıdakılar təbii hüquq hesab edilir: **xüsusi mülkiyyət, bərabərlik, demokratiya, cəmiyyətin dövlətli və kasıblara bölünməsi, hakimiyyət** və ona tabe olanlar və s. təbii hüquqa aid edilirdi.

Qərbi Avropada **neotomizm, fenomenologiya, eksizsensializm və hermenevtikaya** əsaslanan təbii hüquq nəzəriyyələri daha geniş yayılmışdır.

Neotomizm katolik kilsəsinin hökmranlıq etdiyi ölkələrdə (Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya, Belçika, İspaniya, Latın Amerikas) ölkələrində) üstünlük təşkil edir. Dini- hüquq fəlsəfəsi cərayanın fəaliyyəti, ABŞ-da aktivliyi ilə fərqlənir. Katolik hüquq fəlsəfəsinin başlanğıc nöqtəsi Allahın bütün varlığın ilk səbəbi olmasını qəbul etməkdir. Dövlət və hüquq Allah tərəfindən yaradılıb, mənəvi başlanğıcın nəticəsidir, ilahi ağılın ictimai qaydalarda əks olunmasını ifadə edir. **Neotomizmi**, təbii hüquq deyəndə adətən aşağıdakı ümumi prinsipləri nəzərdə tutur: azadlıq, ədalət, hər kəsə onun ləyaqətinə görə qiymət vermək, bağlanan sazişləri yerinə yetirmək, hakimiyyətə hörmət, ümumi rifah, həmrəylik və s. nəzərdə tutulur.

Fenomenologiya əsasında yaranan hüquq nəzəriyyələri pozitiv hüququn əsasını “eydos”larda görürdülər. **Eydoslar “təmiz ma-**

hiyyət”, “ideal hüquqi formalar”, “aprior” (təcrübədən əvvəl) normativ ideyalar” deməkdir. “Eydotik hüquq” təbii hüququn xüsusi analoqudur və pozitiv qanunçuluqdan əvvəl gəlir. Məhz bu hüququn köməyi ilə fərdlərin hərəkətləri müəyyən sistemə gətirilir.

Ekzistensial hüquq fəlsəfəsi hesab edir ki, adi varlıq səviyyəsində **pozitiv hüquq**, öz-özlüyündə süni yaradılan donmuş bir şeydir. Hüququ özünün həyati qüvvəsini, **insanın ekzistensiyasında (canlı varlığında)** tapır. Hüququn əsası olan ekzistensiya ilə adi ictimai varlıq arasındakı qarşılıqlı əlaqə fasiləsiz olaraq bir-birini əvəz edən konkret həyati hadisələrdə konstataasiya edilir. Bu nəzəriyyəyə görə, təbii hüquq daimi, dəyişməz məzmunu malik deyil. Hüquq sözün xüsusi mənasında quru və donmuş normalar sistemi ola bilməz və o, ayrı-ayrı hüquqi vəziyyətlərin fasiləsiz, ardıcıl fəaliyyətidir, hüquqi hadisələrin cəmidir. Belə vəziyyət fərdi və təkrar olunmazdır, ona görə də onun hüquqi həlli normalaşdırıla bilməz.

Hermenevtik təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarları **mütləq, hərəkətsiz təbii hüquqa qarşı**, eyni zamanda təbii və pozitiv hüququn bir-birinə qarşı qoyulmasının əleyhinə çıxış edirlər. Təbii hüquq fərdlərin azadlığı, bərabərliyi, təhlükəsizliyi prinsiplərindən doğan ədalət ideyasına əsaslanır. Hermenevtik nəzəriyyəyə görə **hüquq anlayışı** sadəcə olaraq hüququ dərk etmək deyil, elə bir prosesdir ki, **burada “canlı tarixi dil”** əsasında konkret tarixi hüququn yaranması baş verir. Beləliklə **hüquq, hermenevtik proses anlayışının məhsuludur**. Bu nəzəriyyə hüquq normalarına deyil, hüquqi münasibətlərə, hüquqi qərarlara, hüquqi hərəkətlərə, hüquqi davranışlara və s. istinad edir. “Mücərrəd qanunun” mətni bütün hallarda faktiki vəziyyətə müvafiq olmalı, “əşyaların faktiki vəziyyətinə” uyğunlaşdırılmalıdır. Bunun nəticəsində pozitiv hüquq norması və **“əşyaların faktiki vəziyyəti, olmalı məfhum ilə, artıq olan məfhumu bir-birinə uyğun vəziyyətə gətirir və bu yolla “konkret, həqiqətən mövcud olan tarixi hüquq” meydana**

gəlir. Qanunun mətnini izah etmək **məhkəmə hakimləri və inzi-batçılar tərəfindən təmin** edilir.

Ən müasir hüquq elmində **industrial cəmiyyət nəzəriyyəsi**, sosial tərəqqini gerçəklikdən kütləvi bazar iqtisadiyyatı və geniş demokratik quruluşu olan qabaqcıl, inkişaf etmiş industrial cəmiyyətə keçid kimi dərk edir. Bu keçidin əsasında, texniki yeniliklərin ardıcıl olaraq tətbiq edilməsi prosesi dayanır. Bu nəzəriyyəyə görə ictimai quruluşun mütərəqqi olmamasının səbəbi, əsas meyarı sənaye istehsalının inkişaf mərhələsi, xüsusən kütləvi istehlak mallarının, o cümlədən uzunmüddətli istifadə olunan malların istehsalıdır. Bir çox alimlər heyəti bu nəzəriyyənin müxtəlif variantlarını hazırlamışlar. Onların arasında **ABŞ-da Dc.Helbreyq, U.Rostou və başqaları, Fransada isə A.Aron** daha çox məşhurdurlar.

Postindustrial cəmiyyət konsepsiyası isə, industrial cəmiyyət nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafıdır. Cəmiyyətin yüksəlişinin əsasını texnika və istehsalın inkişafı, həmçinin istehsal sahələrinə və ixtisasa görə əmək bölgüsü təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə görə müasir cəmiyyətin sosial və iqtisadi problemləri, elmi-texniki tərəqqinin (ETT) xarakteri ilə müəyyənləşdirilir.

Son onilliklərdə Avropada **siyasi hakimiyyətin təbiəti, bölgüsü və təşkili haqqında texnokratik və rasionalist** izahlar geniş yayılmışdır. Bu cərəyanın tərəfdarları sübut edirlər ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qərbdə sinfi toqquşmaları, inqilabi çaxnaşmaları, vətəndaş müharibəsini istisna edən yeni dövr-“təmiz təkamül inkişafı” dövrü başlamışdır. Elmi Texniki Tərəqqi ruhu, artıq rəsonalizm siniflər arasındakı münasibətləri daha ağıllı və dinc yolla yönəldir.

Industrial cəmiyyət nəzəriyyəsinin nəzəri əsaslarından biri, **texnoloji determinizm konsepsiyasıdır**. Determinizm, texnika ilə cəmiyyət arasında birbaşa əlaqə olduğunu göstərərək, cəmiyyətin əsas strukturu, siyasət, ideologiya, iqtisadiyyat və s. əsasən texnika ilə müəyyənləşdirdiyini irəli sürür. Texnoloji determinizmin tərəf-

darları hesab edirlər ki, əsas məqsəd indi gəlir götürmək deyil, yeni texnikanın tətbiq edilməsi, elmin inkişafı, istehsalın artması, yeni avadanlığın düzəldilməsi, istehsalatda və bütövlükdə cəmiyyətdə sosial iqlimin yaxşılaşması, ümumi rifahın təmin edilməsi, nəticədə həyat səviyyəsini əsaslı surətdə yaxşılığa doğru dəyişmişdir. Texnokratik nəzəriyyənin **yeni variantı** belə bir fikri əsaslandırır ki, müasir cəmiyyətdə siyasət ideologiya işi deyil, **idarə etmək texnikası** əsasdır. Texniki müəssisələrin (istehsalın təşkilatçıları və mühəndislərin) elmi biliklərə əsaslanaraq bütün cəmiyyətin naminə tədbirlər həyata keçirir. Ona görə də, cəmiyyəti sahibkarlar deyil, bu və ya digər qərarların səmərəlilik dərəcəsini daha dəqiq müəyyənləşdirməyi bacaran **texniki mütəxəssislər** idarə etməlidir.

Son dövrlərin məhsulu olan **plüralist demokratiya** cəmiyyət ideyası müxtəlif, bəzən zidd qüvvələrin, qrupların, partiyaların, cəmiyyətlərin **siyasi proseslərdə heç bir məhdudiyət qoyulmadan sərbəst iştirak etməsini** nəzərdə tutur. Bütün mövcud sosial-siyasi qüvvələrə imkan verilir ki, öz proqramlarına uyğun olaraq sərbəst fəaliyyət göstərsinlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlar sübut edirlər ki, müxtəlif plüralist qrupların sərbəst olaraq qarşılıqlı təsir göstərmələri hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə tam uyğun gəlir. **Konstitusion hakimiyyətə malik olanların çıxardığı siyasi qərar** cəmiyyətdə təmsil olunan müxtəlif sosial-siyasi qüvvələrin bir-biri ilə toqquşan mənafeələrinin kompromisi (barışması) kimi meydana gəlir. Müxtəlif vasitələr ilə bu qüvvələr öz siyasi məqsədlərini hökumətə, parlamentə, seçicilərə və ictimai rəyə çatdırmaq imkanına malikdir. Cəmiyyətin plüralist təşkili konstitusiyaya əsasən müxtəlif partiya və assosiasiyalar yaratmaq hüququ ilə təmin edilir və bu hüquq müstəsna hallarda ictimai sakitliyi və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə məhdudlaşdırıla bilər. Plüralistlər hesab edirlər ki, insanın fərdiyyətçi təbiətinə elə cəmiyyət forması uyğun gəlir ki, orada bütün ictimai həyatı ilkin və aparıcı başlanğıcı kimi çoxlu müxtəlif mənafeələrin sərbəst ifadə edilməsi və həyata keçirilməsi

qəbul edilir. Demokratiya anlayışının başlanğıc nöqtəsi kimi hər bir şəxsin konkret azadlığı nəzərdə tutulur. Plüralist demokratiyanın tərəfdarları hesab edirlər ki, **hakimiyyətin bölünməsi demokratiyanın əsas meyarıdır**. Onlar siyasəti plüralizmin əvəzi olmayan qoruq yeri kimi təsvir edirlər. Plüralizm iqtisadiyyatdan asılı olmayan möhkəm zəmin üzərində qurulur: hakimiyyətin bölünməsi, çoxpartiyalılıq və s. demokratik ölkələrin siyasi sistemində partiyaların rolunu müstəsna dərəcədə yüksək qiymətləndirir. Onların fikrincə partiyalar siyasi həyatın hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır və liberal demokratiyanın əsasını təşkil edir. Çoxpartiyalılıq demokratiyanın ən əsas təminatçısı hesab edilir. Siyasi partiyaların aparıcı rol oynadıqları seçkilər dövlət ilə xalq arasında hakimiyyətin bölünməsinin əsas forması sayılır. Beləliklə, çoxpartiyalılıq demokratik cəmiyyətin ənənəvi və ayrılmaz xüsusiyyəti hesab edilir. Siyasi qüvvələrin monizmi, ilk növbədə təkpartiyalılıq (totalitarizmin əlaməti kimi) demokratiyanın əsasını təşkil edən plüralizmin tam əksi kimi bu nəzəriyyənin tərəfdarları tərəfindən inkar edilir.

Qərbi Avropada hüquq elmi üçün əhəmiyyətli yerlərdən birini **hüququn hökmranlığı və hüquqi dövlət konsepsiyası** tutur. Bu konsepsiyaya görə hüququn ən əsas vəzifəsi **sosial konfliktləri** aradan qaldırmaq və cəmiyyətdə mənafelərin müəyyən müvazinətini yaratmaqdır. Cəmiyyətin **müvazinət və inteqrasiya (birləşdirən)** modelləri ictimai sistemin sabitliyi və normal fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradan konsensus (cəmiyyətin bütün üzvlərinin həmrəy olması) prinsipinin əsas şərt kimi irəli sürür. Konflikt isə sosial anomaliya hesab edilir. Hüququn hökmranlığı nəzəriyyəsi legitimlik (qanunilik) ideyası ilə sıx əlaqədədir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, xalq hakimiyyəti idarə edənləri, dövlətli ilə qaçibların davranışlarını nizamlamaq vasitəsi kimi könüllü olaraq **hüququn qanuniliyini** tanıyır.

XX əsrin axırlarından **konflikt problemi** yenə də diqqət mərkəzində olmuşdur. Məşhur amerikan **politoloqu S. Hantiqton** hesab

edir ki, indiki dövrdə münaqişə dövlətlər arasında gedir, çünkü tədricən dünya siyasətinin subyektı kimi sivilizasiyalar milli dövləti əvəz edirlər. Sivilizasiyalar bir-birindən fərqlənən mədəni birliklərdir. Müəllif göstərir ki, qlobal siyasətdə prinsipial münaqişə müxtəlif sivilizasiyalara aid millət və qruplar arasında baş verəcək. Sivilizasiyaların toqquşması dünya siyasətində önəmli yer tutacaq. Əgər baş tutarsa növbəti dünya müharibəsi sivilizasiyaların müharibəsi olacaqdır. S.Hantiqtonun müsəlman və başqa sivilizasiyaların Qərbin demokratiya dəyərləri və bazar iqtisadiyyatı ilə bir araya çağışmaması haqqında təşvişi əsassızdır. Müasir dünyada heç bir sivilizasiya özünün spesifikliyinə baxmayaraq, dünyada baş verən qlobal iqtisadi və siyasi modernləşmə prosesindən kənar qala bilməz. Konflikt nəzəriyyəsinin tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, müasir industrial cəmiyyətin daxili strukturunu siniflər yox, **“ümumi mənafe” prinsipi əsasında yaranan daha kiçik sosial birləşmələr və qruplar xarakterizə** edir. Qruplar arasındakı münasibət **“münaqişədə olan maraqlar”ın mübarizəsi** kimi çıxış edir. Lakin bu mübarizə sinfi xarakter daşımır və mövcud quruluşun iqtisadi əsasını sarsıtmır. Bu nəzəriyyəyə görə sinfi mübarizə aşağıdakı çoxçaylı münaqişə edən qrupların sağlam rəqabəti ilə əvəz olunur: siyasi, iqtisadi, hərbi, elmi, mədəni, dini, inzibati, ideoloji və s. qruplar. Biri-biri ilə rəqabətdə olan qruplar nəticədə qarşılıqlı olaraq tarazlaşır, demokratik idarə üsulunu təmin edir, hər hansı bir qrupun diktaturasına, həmçinin **“çoxluğun tiraniası”na imkan vermir.**

XX əsrdə Qərbdə geniş yayılan aristokrat (zadəgan) ideyalarından bir də, *xalq kütlələrinin idarə qabiliyyətinin olmaması* fikridir. Bu ideya **“elita nəzəriyyəsi”ndə** təsbit olunmuşdur. Bu nəzəriyyənin əsasını İtaliya politoloqları **H. Moska (1860-1941) və V. Pareto (1848-1923)** yaratmışdılar. Bu nəzəriyyəyə görə siyasət bir-birinə qarşı dayanan iki sinfin mübarizə meydanıdır: hakimiyyətdə olan azlıq (elita) və idarə olunan çoxluq (xalq). H. Moska-nın fikrincə, müasir cəmiyyət formal olaraq heç bir imtiyaz tanımır.

Bütün vətəndaşlar qanun qarışısında bərabərdir, nəinki mülki, həmçinin siyasi hüquqlara malikdir. Moska deyirdi ki, “yeni idarə edən sinif”in faktiki hökmranlığı çox mürəkkəb sistem vasitəsilə həyata keçirilir. “Peşəkar bürokratik ünsürlər” konstitusiyaya uyğun yaradılan idarələrə, siyasi nümayəndəliklərə, ümumi seçki hüququna əsaslanaraq hökmranlıq edirlər. “İdarəolunan çoxluğun” ən qabiliyyətli üzvləri üçün də “hakim sinfə” aparın yol açıqdır. “Elita” sözünü siyasi elmlərlə bu nəzəriyyənin başqa yaradıcısı V.Pareto göstərmişdir. O, hesab edirdi ki, cəmiyyətdə həmişə elita hökmranlıq edir. Elitarlıq cəmiyyətin üç əsas sahəsində meydana gəlir: **siyasi, iqtisadi və intellektual** sahələrdə. Adətən öz sahəsində ən böyük nailiyyətlər qazanan görkəmli şəxsiyyətlər elita yaradırlar. İtaliya faşistlərinin lideri Mussolini Paretonu öz müəllimi hesab edirdi.

Konvergensiyası nəzəriyyənin tərəfdarları (J. Helbreyt, R. Aron, P. Sorokin və b.) təsdiq edirlər ki, kapitalizm ilə sosializmin konvergensiyası başlayıb. Bir-birini inkar edən bu iki ictimai quruluş hər iki tərəfin müsbət cəhətlərini qarşılıqlı olaraq mənimsəyəcək və pis cəhətlərindən imtina edərək, gələcəkdə “vahid postindustrial cəmiyyətdə” birləşəcəklər. Kapitalizm planlaşdırma və iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi elementlərindən istifadə edərək, kortəbii bazar çəkişmələrinin nəticələrini bitərəfləşdirə və ziyansızlaşdırmağı bacara biləcəkdir. Sosializm ifrat dərəcədə mərkəzləşmiş rəhbərlikdən uzaqlaşacaq və liberalizm mərhələsinə keçəcək. Bu doktrinaya görə gələcək bu iki sistemin birliyindən yaranacaq yeni bir sistemə məxsus olacaq. Bu yolla “vahid industrial (postindustrial) cəmiyyət”, “ümumi rifah dövləti”, “kütləvi bolluq dövləti” və s. yaradılacaqdır. Siyasi hakimiyyət konvergen cəmiyyətdə, bu nəzəriyyəyə görə, öz sinfi mahiyyətini tamamilə itirəcəkdir. Yeni yaranan dövləti nə kapitalist, nə də sosialist adlandırmaq olmaz. Bu dövləti nə fəhlələr, nə də sahibkarlar idarə edir, ona yeni idarəçilər, menecerlər rəhbərlik edir. **Konvergensiya ideologiyasının** tərəfdarları təsdiq edirlər ki, böyük

korporasiyalarda hakimiyyət mülkiyyətçi kapitalistlərdən idarəçi zümrəyə keçir. Səhmdarlar (aksionerlər) təminatlı gəlir əldə edir. Fəhlələr yüksək və getdikcə artan əmək haqqı alırlar. Nəticədə, mülkiyyət ilə hakimiyyət bir-birindən ayrılır, idarəedənlər bütün cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq hərəkət edirlər.

XX əsrin birinci yarısında **siyasi-hüquqi təlim olan solidarizm** çox geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas nümayəndəsi fransız alimi **Leon Dyüqi (1859-1928)** olmuşdur. Fransız sosialistlərinin ideyalarına əsaslanan Dyüqi sosial solidarizm (həmrəylik) konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir. Onun nəzəriyyəsində sosial solidarizm və yaxud insanların qarşılıqlı asılılığı məsələsi mərkəzdə dayanır. Dyüqi hesab edirdi ki, hər bir sinif cəmiyyətdə birlik və ahəngdarlıq yaratmaq üçün öz sosial vəzifəsini həyata keçirir. İctimai əmək bölgüsü prosesində siniflərin əməkdaşlığı kapitalizmin çatışmazlıqlarını dinc yolla, inqilabsız aradan qaldırır. Dyüqi təsdiq edirdi ki, hüquq bilavasitə sosial həmrəylikdən doğur və elə buna görə də **hüquq dövlətin fəvqündə durur**, onun üçün məcburidir. O, göstərirdi ki, hüquq normaları ümumi qarşılıqlı əlaqə şəraitində öz-özünə daxili səbəblərdən əmələ gəlir. **Qanunverici sadəcə olaraq qanunu göstərir, onu yaratmır**. Dyüqi xüsusi mülkiyyəti ümumi rifah naminə həyata keçirilən sosial vəzifə kimi təsvir edirdi. O. Kontun yolunu davam etdirən Dyüqi, xalq suvereniteti ideyasını tənqid edir və “sindikalist federalizmi” ona qarşı qoyurdu. Sindikat elə birlikdir ki, müxtəlif sinif və peşə qruplarını əlaqələndirən hüquqi forma və vasitə rolunu oynaya bilər. Dyüqi təsdiq edirdi ki, “sindikalist federasiya” yeni siyasi sistem kimi ənənəvi liberal parlament idarələrini əvəz etməlidir.

XIV Mövzu: İngiltərədə hüquq elminin inkişaf tarixi.

1. İngilis-sakson hüquq elminin təşəkkülü.
2. İngiltərə *presedent hüquq elmi* müasir dövrdə.

1. İngilis-sakson hüquq elminin təşəkkülü.

Avropanın materik hissəsindən fərqli olaraq onun ada hissəsində yerləşən İngiltərə hüququnun fundamental cəhətləri və xüsusiyyətləri, ingilis-sakson müstəqil hüquq sisteminin yaranması və formalaşmasının spesifik istiqamətlərini müəyyən etmişdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis **hüququ və hüquq elminin təşəkkülü, inkişafı, təbiəti və məzmunu, “məhkəmə hüquq”dur və hakimlərin hüquq yaradıcılığının** məhsulu olaraq formalaşmışdır. Ümumi hüququn “məhkəmə” xarakteri, ümumi hüququn müxtəlif institutlarını öyrənən tədqiqatçılar və paktiki tətbiqini həyata keçirən hakimlər tərəfindən bir mənalı olaraq qəbul edilir. Ən müxtəlif işlər üzrə məhkəmə qərarları, hal-hazırda da ümumi hüququn əsasını təşkil edir.

İngilis-sakson hüquq elmi üçün xarakterik xüsusiyyətlər, onun təşəkkülü və inkişafı prosesinə digər hüquq ailələrinin çox az təsir etməsi olmuşdur. Xüsusilə də, roma hüququnun, ingilis hüququna *təsir etməməsi* bir sıra səbəblərlə əlaqələndirilir. Belə ki, ilk növbədə xüsusi hüquqa üstünlük verən roma hüquq normalarından fərqli olaraq kral məhkəmələri, ondan istifadə edə bilməzdilər. Çünki, **kral məhkəmələri (vestminster)** öz yurisdiksiya səlahiyyətləri həddində, kral adından ayrı-ayrı *xüsusi-fərdi işləri deyil, ümumi-hüquqi mübahisələri* həll edirdilər. Digər tərəfdən isə İngiltərə hüquq ənənələrinə və yerli adətlərinə ziddiyyət təşkil etməsi səbəbindən, roma hüquq normalarında maddiləşən prinsiplərin, doktrinaların və institutların İngiltərədə tətbiqi məqbul hesab edilirdi. Bu səbəbdən də, hüququn formalaşması və inkişafı, yalnız ingilis-sakson ümumi hüququ (common law) çərçivəsində baş vermişdir.

Ümumi hüququn əsas fərqli xüsusiyyəti, **maddi** (hüququn bu və digər sahələri üzrə məcəllələrdə maddiləşən konkret normaları) hüquqla müqayisədə, prosessual (məhkəmə və inzibati normalar) hüquqa xüsusi diqqət və əhəmiyyət verməsi olmuşdur. İngilis-sakson hüququnun təşəkkülü və inkişafının erkən dövrlərindən başlayan bu fərqli xüsusiyyətlər öz əhəmiyyətini bu günə qədər qoruyub saxlamışdır. Təbii ki, ümumi hüquq sistemində onun yaranması və uzun müddət ərzində dominatlıq etməsinin əsas səbəbi presedent hüququnun “məhkəmə hakimlərinin hüququ” olmasında idi.

İngiltərədə statut hüququnun və ya “yazılı” qanunvericiliyin zəif inkişafı, hakimlərə nəinki prosessual hüququ, eyni zamanda zərurət səbəbindən maddi hüququ da formalaşdırmağa məcbur etmişdir. Ənənələrə müvafiq olaraq Avropa kontinent hüquq sistemi hüquqşünaslarını maddi hüquqla daha çox maraqlandırdığından, onlar prosessual hüquqa, məhkəmə sübutlarına və məhkəmə qərarlarının icrasına az diqqət verdikləri halda, ingilis-sakson hüququnda bunun tamamilə əks prosesi baş verirdi.

İngilis hüquqşünaslıq elmi, hələ erkən dövrlərdən formalaşmağa başlamışdır. Orta əsrlərdən isə, Avropa ölkələri univerisitetlərində hazırlanan və hüquqşünasların köməyi ilə sonrakı inkişafını tapmış **“hüququ prosesdən üstün tutmağ”** ənənəsini, ingilis hüququ ***qəbul etməmişdir***. İngilis hüquqşünaslığı hüquqa münasibətdə, sanki ***“mənəvi teologiyaya bənzəyən” baxışları bölüşdürmürdi***. “Hüquqi düşüncə nümunəsi olan roma hüquq”unu öyrənən avropalı hüquqşünasların baxışlarından prinsipal olaraq fərqlənən və məhkəmə icraatı işlərini, yerli aktları yaxşı bilən, lakin kontinent avropalılarla heç bir “ümumi hüquqi mədəniyyətə” malik olmayan ingilis hüquqşünas-praktiklər üçün, onların hüquqi baxışlarını təsəvvür etmək, təbii ki, çətin olmuşdur. Fransalı R. David bu barədə heyranətini gizlətməyərək qeyd edirdi ki, Avropa kontinent hüququnda **“hüququn prinsiplərini bilməmək və hüquq diplomuna malik olmamaq bir qədər təccüb və hiddət yaratdığı”** halda, ingilis hüququ buna zərurət görmürdü.

İngiltərə hüququ öz təbiətinə görə, hüquqi prinsiplər əsasında **universitetlərdə öyrədilən hüquq olmamışdır**. İngilis-sakson hüququ prosessualistlərin və praktiklərin yaratdığı hüquq idi. İngiltərədə görkəmli **hüquqşünaslar, universitetlərdə tədris edən professorlar deyil, praktikada yetişmiş hakimlər** hesab edilirdilər. XIX əsrə qədər ingilis hüquqşünası üçün başlıca məsələ ona müraciət olunacağı təqdirdə, ilk növbədə Kral məhkəmə palatasına müraciət etmək üçün iddia formasını müəyyən etmək olmuşdur. Eyni zamanda, bu məsələdə daha bir çətinlik məhkəmə prosesinin özünün başlanılması və sübutlar haqqında ciddi qaydaların işlənilib hazırlanması olmuşdur ki, burada əsas məqsəd verdikt (qərar) çıxarılan zaman andlılarda “nəzakətli və inandırıcı təssürat düşüncəsi” yaratmaq idi. Hal-hazırda İngiltərə hüquqşünasları nəinki, məhkəmə presedentlərini, eyni zamanda konkret hüquq normalarını, institutlarını və prinsiplərini analiz edərək onlara xüsusi diqqət verir.

Bununla belə, əsrlər boyu formalaşmış düşüncə ənənəsi bu gündə saxlanılmaqdadır. Əgər, kontinent (qitə) hüquqşünası, hüququ “sosial qaydalar prinsipi” kimi qəbul edərək, onda siyasi azadlıqlar, konstitusiyaya hüquqları və öhdəlikləri, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı və s. prinsiplərə əməl edilməsinə qayğı göstərilməsini ön plana keçirirsə, **ümumi presedent hüququnun varisi olan müasir ingilis hüquqşünası** bütün bunlara, skeptik və ehtiyatlı münasibət sərgiləyir. Məhz, İngiltərə dövlətçilik ənənələrində olduğu kimi, hüquq ənənələrində də, “praktiklərin varisləri” olan hüquqşünaslar, “Habeas corpus act”ın (1679-cu il) effektiv prosedur təminatına baxmayaraq, peşələrindəki naturallığı qoruyub saxlamış və məqsədyönlü pragmatiklər kimi, **bütün növ hüquqi əsasnamələrə, prinsiplərə və deklarasiyalara etimadsızlıq nümayiş** etdirmişdilər. Əsrlər ərzində bütün diqqətini məhkəmə prosedurlarına yönəldən ingilis hüquqşünasları, hal-hazırda **“çox asta” şəkildə “hüququn mahiyyətinə” (bu kontekstdə maddi hüquqa)** diqqət ayırmağa başlamışdılar.

İngiltərə ümumi hüququn mühüm fərqli xüsusiyyəti, hətta bəzi cəhətlərinə görə, universal xarakteri, məhkəmə hakimiyyətinin digər hakimiyyət orqanlarına münasibətdə **tam müstəqil olması** və bu statusu müəyyən edən amilin isə, həm daxili məhkəmə orqanının təşkili ilə bağlı məsələlərdə, həm də “xarici” səlahiyyətlərlə bağlı “problemlərin” həllində real, hərtərəfli və yüksək təminatlarla bağlı olmuşdur. Yaxşı məlumdur ki, bir sıra dövlətlər formal-hüquqi cəhətdən məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatını elan edir, lakin real olaraq onu həyata keçirmirlər. Ümumi hüquq sistemi ölkələrində, **xüsusilə də İngiltərədə deklarasiya və praktiki əməl arasında** heç bir ayrılıq yoxdur. Məhz, bu məsələdə İngiltərədə, əsrlər ərzində formalaşmış **ümumi hüquq (common law) və ədalət hüququnun (law of equity)** rolu olduqca böyükdür.

İngiltərədə mövcud ənənə və adətlərə görə, hüquq münasibətlərinin müxtəlif subyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslər arasında “hüquqi mübahisələrə” baxılmasına nəzarət, hakimlərə həvalə edilmişdir. Beləliklə, İngiltərə ümumi hüququ, hakimlərə öz xarakterinə görə, çox geniş səlahiyyət verərək, nəinki hüquq sisteminə, eyni zamanda cəmiyyət və dövlət həyatına aid qanunvericilik aktlarının konsitutusiyaya uyğunluğu ilə bağlı məsələlərə dair qərar vermək hüququnu təsbit etmişdir.

İngiltərə məhkəmələrinin dövlət hakimiyyət orqanlarından asılı olmayan yüksək səviyyədə müstəqilliyi, onlara ənənəvi korporativ təşkilatlarını yaratmağa, fəaliyyətlərini əlaqələndirməkdə həmrəylik nümayiş etdirməyə və qanunvericiliklə təsbit edilərək möhkəmləndirilmiş “hakimlik immuniteti” əldə etmələrinə imkan vermişdir. İngiltərə hüquqşünaslarının korporativ və mütəşəkkil fəaliyyəti, **“hüquqşünaslar sinfini” peşkar gildaya** çevirmişdir. Artıq orta əsrlərdən İngiltərədə, **hüquqi və sosial-siyasi əhəmiyyət daşıyan barristlər, solisitorlar korporasiyaları** mövcud idi. Korporasiyalar hüquqşünasların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsində, peşə fəaliyyətindəki qüsursuzluğun təmin edilməsində müstəsna xidmətlər

göstərmişdilər. Məhz, bu korporasiyalar “hakim suverenliyinin qorunmasına”, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə və onun funksional cəhətdən *digər dövlət orqanlarından asılı olmamasına* kömək etmişdir.

XIII əsrin sonlarından kral I Eduardın hakimiyyəti dövründən hakimlər artıq peşəkarlardan seçilirdi. Kral hakimiyyəti, ümumi hüquq normaları ilə işləyə bilən gələcək hakimlərin və hüquq müdafiçilərinin hazırlanması üçün təlim kursları yaratmışdılar. Məhz, hüquqşünasların, **baristerlərin və solisitorlarında** daxil olduqları qapalı korporasiyada ingilis-sakson ümumi hüquq biliciləri yetişmişdir. İngiltərədə “kral sülhünün və əmin-amanlığının” mühafizəsində, hüquqi bazanın təminatçısı funksiyasını öz üzərinə götürən hüquq korporasiya, **ilk növbədə peşəkar fəaliyyətlərinin qorunması qayğısına qalmış**, eyni zamanda ümumi hüququn roma hüququndan müqayisə olunmaz dərəcədə üstün olmasını sübut etməyə çalışmışdır.

Tarixən, İngiltərədə məhkəmə hakimlərinin yüksək səviyyədə *müstəqilliyinin mühafizə edən faktorlardan biri, bəlkədə ən başlıcası mənəvi faktor* olmuşdur.

Məhkəmə **prosesinin ittiham (accusatorial)** xarakter daşması, İngiltərə ümumi hüququnun **mühüm xüsusiyyəti** olmuşdur. Belə ki, digər hüquq sistemlərində həm sübutların toplanması, həm də, toplanmış sübutlarının qiymətləndirilməsi hakimlərin vəzifələrinə daxil olduğu halda, ümumi hüquq sistemində cinayət-prosessual və mülki-prosessual hüququ normalarına müvafiq olaraq, sübutların toplanılması prosesin iştirakçısı olan tərəflərə həvalə edilirdi. Məhkəmə hakimləri isə, yalnız **bitərəf qalmaqla hər iki tərəfin arqumentlərini dinləməyə və qiymətləndirməyə** çalışmışdılar. İngiltərə məhkəmə prosesinin ittiham xarakteri, uzun əsrlər ərzində formalaşaraq həm məhkəmələrin özləri və həm də bütövlükdə hüquq sistemi üçün müəyyən ənənələr yaratmışdır. Belə ki, İngiltərədə məhkəmə prosesinin ittiham xarakter daşması, xüsusi və-

zifəli şəxslərə həvalə edilən dövlət ittihamçısı institutunun yaranmasının qarşısını almışdır. Onun əvəzinə XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, iki kateqoriyaya bölünən peşəkar hüquq müdafiəçiləri-barristerlər və solisitorlar fəaliyyətə başlayırlar. Roman-german hüququndan fərqli olaraq, siyasi baxışlarına görə peşəkar fəaliyyətlərində hər hansı bir rəsmi təlimata əsaslanmayan və heç bir dövlət qulluqçusu olmayan hər **iki kateqoriyadan olan hüquqşünaslar prosesdəki qarşılıq ittihamı müdafiə** edirdilər.

Ümumi hüququn ən mühüm mənbəyini **məhkəmə presedentləri** təşkil etmişdir. Presedentlər, məhkəmə prosesində müəyyən edilən ümumməcburi davranış qaydaları, məhkəmə hakimlərinin qanunyaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, analoji işlərdə tətbiqi məqbul hesab edilən nümunəvi hüquq normalarıdır. İngiltərədə presedent hüququnun yaranma tarixi orta əsrlərdən başlamışdır. XII əsrin ikinci yarısında qraflıqlarda mübahisələri araşdıran kral səyyar məhkəmləri, yalnız kral qanunvericiliyi ilə kifayətlənməyib, yerli adətlərdən və məhkəmə praktikasından istifadə etmişdilər. **Vestminsterdəki rezidensiyalarına qayıdan səyyar məhkəmələr**, məhkəmə prosesində toplanmış təcrübə əsasında ən mükəmməl hesab etdikləri normaları müəyyən edərək onları reystrlərə (“İddia hesabatları”, “İllik hesabatlar”) daxil etmiş və həm mərkəzdə, həm də, yerlərdə müvafiq işlərə baxarkən bu normaların (presedentlərin) analogiya kimi istifadə olunmasını tövsiyə etmişdilər. Krala, feodal məhkəmlərində müdafiəsiz qaldıqlarını hesab edən sikayətçilərin sayının həddən artıq artması, təcili tədbirlər görülməsini zəruri etmişdir. Nəticədə, kral tərəfindən imzalanmış **1285-ci il Westminster statutu, reystr əmrlərinin “qoruyucusu”** olan kral dəftərxanasının lord-kanslərinə, yeni əmrlər (yeni presedentlər) hesabına “ümumi hüquq”unu tətbiq qüvvəsini əhatə dairəsini daha da artırmağa dair göstəriş vermişdir. Yuxarı məhkəmə instansiyasının qəbul etdiyi və “illik hesabatlara” düşmüş qərarların, analoji işlərdə aşağı məhkəmələr üçün presedent (təcrübə) olması qaydası, ümu-

mi hüququn ən əsas prinsipi kimi müəyyən edilmişdir. Beləliklə, Vestminster “hesabatları”, bütün ölkə üçün vahid, ümumi hüquq (common law) normalarının (məhkəmə presedentlərinin) unifikasiya edilməsinin və tətbiqinin hüquqi əsaslarını müəyyən edərək, bu normaları hüquqi qüvvəyə mindirmişdir. 1535-ci ildən başlayaraq rəsmi hesabatları, ayrı-ayrı hüquqşünaslar tərəfindən fərdi qaydada sistemləşdirilən məhkəmə hesabatları əvəz etmişdir.

İngiltərə hüququnun mənbəyinə, ümumi adla **statutlar** adlanan yazılı qanunvericilik aktları daxildir. **Yazılı qanunvericilik aktlarına dekretlər, xartiyalar, assizlər, ordonanslar, konstitusiyalar, qərarlar aid edilirdi.** İlk dekret 1067-ci ildə I Vilhelm fəteh tərəfindən verilmiş və kilsənin baronlar və qulluqçular üçün mükəlləfiyyət kimi müəyyən etdiyi tapşırıqların ləğv edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. I Vilhelm 1072-ci ildə, İngiltərədə dünyəvi məhkəmələrin, kilsə məhkəmələrində ayrılması haqqında qanun vermişdir. II Henrix isə, kilsə üzərində dünyəvi hakimiyyətin təsirini artırmaq üçün 1164-ci ildə Klarendon konstitusiyasını imzalamışdır. 1265-ci ildə parlamentin yaranmasına qədər ki, dövrdə kral **ordonansları ilə, statutlar arasında fərq qoyulmurdu.** Məsələn, 1235-ci ildə parlamentin yaranmasına qədər, Merton statutu verilmişdir. İngiltərədə kral hakimiyyətinin güclənməsi, qanunvericilik fəaliyyətinin artması ilə müşayiət olunmuşdur.

İngils-sakason hüququnda *konstitusiya qüvvəli aktlara aid edilən normaların sistemləşdirilməməsi və unifikasiya edilməməsi*, İngiltərədə şifahi konstitusiya quruluşunun möhkəmlənməsinin əsas səbəblərindən olmuşdur. Kontinent və digər hüquq sistemləri ilə müqayisədə, müasir konstitusiyaların əsas məzmununu təsbit edən normalar, hətə orta əsrlərdən İngiltərədə qəbul edilən ilk aktlardan olmuşdur. Belə ki, 1215-ci il “Böyük Azadlıqlar Xartiyası” (konstitusiyanın yazılmış hissəsi), 1689-cü il “Hüquqlar haqqında Bill” və s. bu kimi aktların unifikasiya (vahid sənəddə təsbit) edilməməsi, əsas qanunun (konstitusiyanın) şifahi konstitusiya adlan-

dırılması ilə nəticələnmişdir. İngiltərə hüququnda konstitusiyanın yazılmamış, sözün həqiqi mənasında şifahi hissələri də, mövcuddur. Bunlara *sanksiyalşdırılmamış adətlər* və ya sadəcə “konstitusiya razılaşmaları” daxil edilir. Məsələn, **heç bir hüquqi sənədə icmalar palatasında hökumətin formalaşması barədə və ya nazirlərin parlament qarşısında məsuliyyətini müəyyən edən hər hansı bir konkret qanun təsbit olunmamışdır.** Şifahi “razılaşmaların” məhkəmə müdafiəsini təmin olunması haqqında da, **hər hansı bir qaydalar müəyyən edilməmişdir.** Lakin, şifahi “konsitusiya razılaşmaları”, sanki yazılmış qanuna çevrilərək hamı tərəfindən əməl olunan ənənə formasını almışdır.

İngilis-sakson hüquq elmi mənbələri sırasında **doktrinaların** da rolu mühüm olmuşdur. Görkəmli hüquqşünas-mütəfəkkirlərin əsrləri, kral yurisdiksiyasının xarakterinə və ümumi hüququn formalaşması və praktiki tətbiqinə dair qiymətli mənbələr hesab edilir. Hələ erkən dövrlərdən başlayaraq ingilis hüquqşünaslarının əsrləri və İngiltərə presedent hüququnun xüsusi xarakteri, onun mövcud iki sistemin (ümumi hüquq və ədalət hüququ) inkişafı gedişində bələdçi rolunu yerinə yetirmişdirlər. İlk tərkat XII əsrdə, II Henrixin hakimiyyəti illərində kral sarayının hüquq məsələləri üzrə müşaviri **Qlenvill tərəfindən yazılmışdır. Qlenvillin traktatı kral əmrlərinin (təlimat, sərəncamlar)** şərhindən bəhs etmişdir. Ümumi hüquq normalarının daha müfəssəl şərh **XIII əsrdə Braktonun “İngiltərənin qanun və adətləri” və “Braktonun qeyd dəftərçəsi”** əsərlərində verilmişdir.

XV əsrdə İngiltərənin hüquqşünas mütəfəkkərləri hüququn daha mühüm və mürəkkəb məsələlərinə həsr olunmuş yeni hüquqi əsərlər yazmışdılar. Belə ki, **Littltonun “Torpaq sahibliy haqqında”, həmçinin Forteskin “Tərifə layiq ingilis qanunları”** haqqında traktlarında bu məsələlərə xüsusi diqqət verilmişdir. Məhz, statut hüququnun rolunun artması, ingilis hüquqşünaslarının tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir.

XVII əsrin əvvəllərində **4 kitabdan ibarət olan “İngiltərə hüquq institusiyaları” əsəri, məhşur hüquqşünas, ümumi iddia məhkəmə sədri olmuş E. Kokun yaradıcılığının** məhsulu olmuşdur. **Birinci kitab** Littltonun traktatının şərhinə, **ikinci kitab** daha əhəmiyyətli statutların şərhinə, üçüncü kitab cinayət hüquq normalarının şərhinə, **dördüncü kitab** isə, məhkəmə quruluşu və məhkəmə icraatının şərhinə həsr edilmişdir. Artıq, məhkəmə hakimlərinin görkəmli ingilis hüquqşünaslarının traktatlarına müraciət etmələri adi hala çevrilmiş və bu əsərlər ingilis hüququnun özünəməxsus mənbəyi kimi daha da möhkəmlənmişdir. İngiltərədə məhkəmə materiallarının fərdi qaydada sistemləşdirilərək dərc edilməsi, məhkəmə presedentlərinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmışdı. Bu nəzəriyyələrin rəhbər prinsipini, kral məhkəmələrinə aid müəyyən hüquqi məsələlərin həllində əvvəlki qaydalardan, analogiya kimi istifadəni nəzərdə tutulması olmuşdur.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, normandiya işğalı (1066-cı il) təbii olaraq İngiltərəni, kontinent Avropasının intellektual həyatı ilə yaxınlaşdırmışdı. Belə ki, roma və kanon hüququ kursları Oksford universitetində oxunur, monastrlarda xüsusi kanon hüququ məktəbləri açılırdı. İngiltərənin ilk məhkəmə hakimləri, **roma hüququ mədəniyyətini mənimsəmiş din xadimlərindən və məmurlardan** təyin olunudu.

XIII əsrdən başlayaraq, İngiltərənin beynəlxalq dəniz limanları mühüm ticarət mərkəzlərinə və topdan satış yarmarkalarına çevirilmişdir. Bu liman şəhərlərində **xüsusi ticarət məhkəmələri şəbəkəsi (court of the staple)** fəaliyyət göstərmişdir. XIV əsrdə artıq, İngiltərənin **614 şəhərində** belə xüsusi ticarət məhkəmələri mövcud olmuşdur. Kral beynəlxalq ticarətin təhlükəsizliyinin təminatçısı olaraq, xəzinəyə külli miqdarda gəlir gətirən bu sahənin inkişafına, o cümlədən ticarət hüququ məhkəmələrinin, tacirlərinin peşə fəaliyyətlərinin və hüquqlarının müdafiəsinə çalışmışdır. Hələ, 1215-ci il “Böyük Azadlıqlar Xartiyasının” 41-ci maddəsində ti-

carət hüququ sahəsində məhkəmələrinin rolunun artırılması və tacirlərə güzəştlər edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 1353-cü ildə verilmiş statutta, İngiltərə şəhər merlərinin sədrliyi ilə, yerli və dənizlərin o tayından gələn tacirlərin də daxil olduqları topdan satış ticarətin təşkili qaydaları, o cümlədən şəhər ticarət məhkəmələrinin fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi dair hüquq normaları müəyyən edilmişdir. Statuta görə, ticarət məhkəmələrindən apellyasiya qaydasında həm kral məhkəmələrinə, həm də lord-kansler məhkəməsinə şikayət etmək hüququ nəzərdə tutulurdu. 1353-cü il statutu ticarət hüququ məhkəmələrinə ümumi hüquqa deyil, birbaşa ticarət hüququ normalarına istinad etməyi təsbit etmişdir. Bu məhkəmələrdə ticarət hüququnun bir sıra **veksellərin köçürülməsi (qiymətli kağızlar), sığorta polisi, girovluqda olan yüklərin ssudası və s.** mühüm institutlar təşəkkül taparaq inkişafı etmişdir. 1471-ci ildə yarmarkalarla əlaqəsi olan şəxslərin, **“toza bulaşmış ayaq” hüququ** olması qaydasını müəyyən edən İngiltərə parlamenti, xüsusi qərar qəbul edərək onların ticarət məhkəmələrinə müraciət etmələrini sadəlləşdirməyə çalışmışdır. **Brakton “toza bulaşmış ayaq” (sanki, dəniz qabarması və çəkilməsi kimi) hüququnu** şərh edərək göstərirdi ki, bu institut, yarmarka məhkəmələrinin yurisdiksiyasına aid edilən işlərin sadələşdirilmiş məhkəmə posedurlarını və şikayətlərin qısa müddətdə təmin edilməsini nəzərdə tutan qaydaları təsbit etmişdir.

İngiltərədə orta əsrlərdə, dünyəvi və dini hakimiyyətlər öz yurisdiksiyalarını artırmaq uğrunda aramsız mübarizəsi nəticəsində, kilsə məhkəmələrinin fəaliyyəti və buna müvafiq olaraq kanon hüququ normalarının əhəmiyyəti bəzi hallarda artmış, bəzən isə, azalmışdır. **Kilsənin yurisdiksiyası, nəinki kilsə mülkiyyəti, ailə-nikah və vərəsəliklə bağlı məsələlər üzrə, o cümlədən bidətçilik, allahsızlıq və s. bu kimi cinayət hüququ sahəsi** üzrə hüquqi qüvvəyə malik olmuşdur. Dini-kilsə normaları, sırf dünyəvi hüququn səlahiyyətlərinə aid edilən mübahisələrə, xüsusilə də öhdəlik hüququnun tənzimləmə obyektinə daxil olan **“vədin (öhdəliyin) ye-**

rina yetirilməməsinə” aid iddialara müdaxilə etmişdir. XVI əsrdə, VIII Henrixin hakimiyyəti (1509-1547-ci illər) dövründə, anqlıkan kilsəsinin rəsmi təşəkkülündən sonra, kilsənin yuxarıda göstərilən məsələlər üzrə səlahiyyətləri tanınmışdır. Parlamentin, həmin əsrdə təsdiq etdiyi aktda, bir daha qeyd edilirdi ki, rəsmi olaraq *ləğv edilməmiş kanon normaları* bütün ölkədə hüququ qüvvəyə malikdirlər. Yalnız, **“Letters of business”** adlanan və VIII Henrix tərəfindən qüvvəyə mindirilmiş **Kenterber və York məclisinin** qərarlarında deyilirdi ki, kanon normaları kral qanunlarına və taxt-tacın səlahiyyətlərinə aid məsələlərə zidd olmadıqda və onu pozmadıqda səlahiyyətli dirlər. Bununla belə, qanun və vəsiyyəət üzrə vərəsəlik kilsə normalarının təfsir olunması hüququ, ümumi məhkəmələrin səlahiyyətinə verilmişdir.

Müasir hüquq sistemlərində formalaşan müxtəlif əmlak hüququ institutları sırasında, **“trust”** adlanan mülkiyyətin etbar edilməsi, “xalis” ingilis-sakson hüquq institutu kimi formalaşmışdır. Bu barədə fəxr edən **ingilis hüquqşünası F.Maytlend yazırdı ki, trast institutu ingislərin yurispurdensiya sahəsində müəyyən böyük və uğurlu naliyyətlərindən ən mühümüdür.** Bu institutun mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, trastı təsis edən mülkiyyətçi (settler of trust), etibar etdiyi digər şəxsə (trustee) öz əmlakının idarə olunmasını həvalə edir. Daşınmaz əmlaka sahibliyi müəyyən şərtlərlə öz üzərinə götürən şəxs (trustee), həmin mülkiyyətdən trast təsis edənin mənafeyinə uyğun və insaflla istifadə etməsinə təminat verirdi.

XII əsrin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə cinayət hüququnda, roma və kanon hüququnun təsiri altında təqsirin mövcud olması faktı (obyektiv məsuliyyət daşımada fərqli olaraq), məsuliyyətin müəyyən edilməsinin əsası kimi öz təsbitini tapmışdır. **Müqəddəs Avqustin təliminin** birinci prinsipində müəyyən edilmiş: “əmələ görə təqsir müəyyən edilmir, əgər iradə günahkar deyildirsə” tezi-si, 1118-ci ildə I Henrixin qanununda öz təsbitini tapmışdır. XIII

əsrdə təqsirin formaları barədə anlayışlara, ingilis hüquqşünaslarının doktrinaları böyük təsir etmişdir. Belə ki, **Brekton qəsdən və qəsdən olmayan** cinayətlərin anlayışlarını fərqləndirərək, öz traktatında göstərir ki, “qadağan edilmiş (dində haram) işlə məşğul olan şəxs (qatil), hətta onun təqsiri yoxdursa belə, qətl (son zərurət) törədirsə, o məsuliyyəti daşıyırdı”. Dini-mənəvi baxışlardan çıxış edən Brekton, məsuliyyət daşımını: “kim ki, qanunsuz işlə məşğul olursa, cinayət əməlindən törəyən bütün məsuliyyəti daşıyır” kimi qaydaları müəyyən etmişdir. XIII əsrdə, təsadüf nəticəsində digər şəxsi öldürən qatil, kralın mərhəməti qarşılıqında bağışlanmasına ümid edə bilərdi. Bütün hallarda qətlə istifadə edilən alət müsadirə edilirdi. Əfv edilmiş şəxs isə “günahların yuyulması üçün allaha dua etməklə qan ləkəsini üzərindən götürməli idi”. Erkən dövrlərdə mövcud olmuş qan intiqamı əvəzinə, qan ləkəsini pulla yumaq mümkün idi. Qan pulu isə, xeyriyyəçilik məqsədi ilə, “öldürülən şəxsin narahat ruhunun xilasına, rahatlığına xərçəlnirdi”.

İngiltərə hüquq elmində təsadüfi və qəsdən olmadan törədilən cinayətlərin fərqləndirilməsi barədə anlayışlara **“Kokun qeyri-adi doktirinası”** adlanan təlimində aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilmişdir. Konkret misallarla bu anlayışları izah etmək istəyən Kok göstərir ki, çöl quşlarını ovlamaq üçün atəş açan şəxs, müəyyən məsafədə ondan aralıda dayanmış adamı heç bir qərəzçilik olmadan, yalnız və yalnız təsadüf nəticəsində öldürərdisə, bu sadə təsadüfdür, çünki yalnız çöl quşunun vurulması qanunidir və məqsəd də, adamı vurmaq yox, ov etmək olmuşdur. Əgər şəxs, başqa adama məxsus ev quşunu bilərəkdən atəş açmaqla və ya əllə (ağac selbəsi atmaqla və s.) öldürmək istəyən zaman, ev quşunu deyil, adam öldürərdisə, onun hərəkəti ağır (murder) cinayət əməli kimi dəyərləndirilir, çünki onun bu hərəkəti əzəldən qanunsuzdur. Gecə oğrularını yerindəcə öldürməyə sanksiya verən hüquq, büdrəyib yer yığılan oğrunun öldürülməsini isə, qadağan edirdi.

Artıq, XIV əsrin əvvəllərində, İngiltərə **cinayət hüququ “ağıl-dankəm və ya tamam ağılsızların öz hərəkətlərinə cavabdeh-**

lik daşımamaları” prinsipindən çıxış edərək, onların törədikləri cinayətlərə görə, hər hansı bir məsuliyyət müəyyən etmədi. Həmçinin, **cinayət hadisəsi zamanı özünümüdafiə etmək məqsədilə qorunmağa çalışan şəxs, bu və ya digər fəsadlara səbəb olan müdafiə əməlinin nəticəsinə görə də, cavabdehlik müyyən edilməmişdir.** Məhkəmə praktikasında işlənilib hazırlanmış cinayətdə iştirakçılıq barədə presedentin müəyyən etdiyi, **“kim başqası vasitəsilə nəşə edirsə, deməli özü də cinayət edir”** prinsipi əsas götürülürdü. Cəzanın ağırlıq dərəcəsi isə, iştirakçının cinayətə əvvəlcədən və ya sonra qoşulmasından asılı olmuşdur. **Cinayət baş verənə qədər təhrikçilik formasında iştirakçılıq, “baş icraçının” məsuliyyətinə** ekvivalent hesab edilirdi. Cinayət hadisəsindən sonrakı iştirakçılıq isə, daha yüngül cəzanın verilməsini nəzərdə tuturdu. Cinayətdə iştirakçılıq anlayışı, öz növbəsində “cinayətlərin müxtəlif dərəcələri haqqında” təlimin yaranması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, bilavasitə cinayətdə iştirak edən şəxs “cinayətdə birinci dərəcəli iştirakçı”, cinayətdə bilavasitə iştirak etməyən, lakin hadisə yerində olan şəxs “cinayətdə ikinci dərəcəli iştirakçı”, cinayətdə bilavasitə iştirak etməyən, lakin cinayətin baş verənə qədər öz məsləhətləri ilə cinayətkara kömək edən və cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün heç bir konkret tədbir görməyən şəxs isə “cinayətdə əlavə iştirakçı” hesab edilirdi. Beləliklə, ən müxtəlif hüquqi konstruksiyalardan istifadə edən hüquqşünaslar, İngiltərə cinayət hüququnun əsas prinsiplərini formalaşdırmağa çalışırdılar.

Hüquqşünas **Brekton, cinayət hüququnda qaçırmanı (larceny) sadə** oğurluqdan fərqləndirərək, ona daha geniş anlayış vermişdir. Belə ki, larceny mülkiyyətçinin iradəsinin əksinə olaraq, özgə əşyasını qəsdən ələ keçirməklə, onu “öz sahibliyinə daxil etmək istəyini” ehtiva etmişdir. I Eduardın dövründə bütün oğurluqlar feloniya cinayətləri hesab edilərək ölümə məhkum etməklə cəzalandırılırdı. Lakin XIV əsrdə, III Eduardun hakimiyyəti dövründə xırda oğurluların feloniyaya aid edilməsi etirazlara səbəb

olmuş və 12 pens məbləğdən aşağı olan oğurluqlar feloniya deyil, misdiminor qrupuna daxil edilmişdir.

Ümumi hüquq məhkəmələrində **sübutları tərəflərin özləri** toplayırdılar. XV əsrdə ittiham materiallarının həqiqiliyini yoxlamaq üçün xüsusi ittihamedic andlılar institutu yaradılmışdır. Əgər bu institut ittiham sübutlarını kifayət hesab edərdisə, onda ittiham sənədləri tərtib olunur, iş “kiçik münşiflər” məhkəməsinə verilir və müdafiə tərəfinin dəlilləri eşidilmirdi. Ədalət məhkəmələri də belə qaydalardan istifadə edirdilər. Maraqlıdır ki, İngiltərə məhkəmələri **yalan ifadələrin** verilməsini, heç də bütün hallarda **cinayət hesab etmirdi**. Hətta kilsə məhkəmələrinin səlahiyyətlərinə aid edilən etibarın itirilməsi kimi çox mühüm məsələlər üzrə yalan şahidliyin edilməsi, sanki məhkəmənin “nəzər-nöqtəsindən yayınması” halı kimi məqbul hesab edilirdi. **Lakin, 1540-cı il qanunu şahidlərin pulla əl alınmasını və 1562-ci il qanunu isə, yalan şahidliyin mülki qaydada cərimə edilməsini rəsmiləşdirmişdir.** İngiltərə “Ulduzlar palatası” (“Gizli Şura”, “Ali komissiya” kimi konsitutusiyadan kənar məhkəmə orqanı) isə, yalan şahidliyi “məhkəmə prosesindəki yalan ifadə verilməsi” kimi qəbul olunması barədə qərar vermişdir. Tərəflər bütün sübutları təqdim etdikdən sonra, hakimlər mövcud vəziyyətə dair ümumiləşdirmə apararaq andlılara öz məsləhətlərini və işin hüququ məsələlərinə aid göstərişlərini verirdilər. Prosesin sonunda andlılar məhkəməsi təqsirləndirilən şəxsin günahkar olub-olmaması barədə verdikt çıxarırdılar. **“Ulduzlar Palatası”** xüsusi məhkəmə orqanından başqa, digər məhkəmələr açıq keçirilirdi.

İngiltərə məhkəmə prosesində **prokuror orqanları** nümayəndələri **iştirak etmirdilər**. Çünki, icraedic hakimiyət orqanı nümayəndəsinin, müstəqil və ləyaqətli məhkəmə hakimiyəti orqanında iştirakı, onun **nüfuzuna kölgə salmaq** kimi qəbul edilirdi. Digər tərəfdən mövcud ənənələrə görə, cinayət işlərində prokurorun statusu, **iddiaçının və təqsirləndirilən şəxsin bərabərlik hüququ-**

nu pozulması kimi tövsif olunurdu. Hətta ingilis ənənəsinə görə, məhkəmələrin muxtar (müstəqil) hakimiyyətini təmin etmək üçün, məhkəmə orqanlarında işləyəcək kadrların hazırlanması və seçilməsi universitetlər və ya hər hansı bir digər tədris müəssisələrinə deyil, **məhkəmə hakimiyyətinin nəzarəti altında olan orqanlara** etibar edilirdi.

İngiltərə inqilabından sonrada, ingilis-sakson hüququn özünə-məxsusluğu qalmaqda davam etmişdir. Bəlkə də, ingilis inqilabının xarakterindən irəli gələn bu cəhət, inqilabın “təkamül yolu ilə”, əsas siyasi qüvvələr olan zadəganlarla burjuaziya arasındakı kompromisin əldə edilməsi ilə bağlı olmuşdur. İncilabaqədərki və inqilabdan sonrakı hüququn varisliyi ingilis hüququnun səciyyəvi cəhəti idi. Digər tərəfdən, “özünü xilas” məqsədilə ümumi hüquq, ədalət hüququ və qismən də statut hüququ inkişaf etməkdə olan kapitalist münasibətlərinə uyğunlaşmağa çalışmışdılar. Kapitalist münasibətləri isə hüququn mahiyyətinə öz təsirini göstərə bilmiş və hüququn feodal mahiyyətini, burjua mahiyyəti əvəz etmişdir. Feodal hüququnun əvvəlki normaları, yeni formada öz təsdiqini tapmışdır. Beləliklə, inqilab dövründə orta əsrlərdən qalma ingilis hüququnda köklü yeniləşmə baş verməsə də, inqilabın yaratdığı yeni şərait və imkanlar, ənənəvi hüquq mənbələrinin təzələnməsi və inkişafı üçün geniş meydan yaratmışdır.

İngilis hüququnun yeniləşməsi və təkamülü, hüququn özündə olan ziddiyyətlərlə müşayiət olunurdu. Birinci ziddiyyət hüququn ayrı-ayrı qolları olan ümumi hüquqla ədalət hüququnun, ikincisi isə, presedent hüququnun özünün daxilində olan **stare decisis (əvvəlki qaydaya riayət et) və hakimlərin qanunyaradıcılığında (judge-made law)** mövcud ziddiyyətləri olmuşdur. Ümumi hüququn nüfuzunun artması, həm inqilabdan əvvəl, həm də sonra, bir-biri ilə rəqabət aparən hər iki kral məhkəmələri arasında qarşıdurmaya təkan verirdi. Digər maraq doğuran cəhət isə, ümumi hüququn kral məhkəmələri tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq,

XVII əsrdə ümumi hüququn təkmilləşdirərək tətbiq etdiyi *stare decisis* prinsipi, gözlənilmədən kral mütləqiyyətinin sonrakı möhkəmlənməsi yolunda əsas manelərdən birinə çevrilmişdir. İngiltərə krallarını, xüsusilə də, I Yakovü qıcıqlandıran əsas fakt isə bundan ibarət olmuşdur ki, ayrı-ayrı bu və digər mübahisələrə görə çıxarılan məhkəmə qərarları, yalnız və yalnız onun siyasətini təmin etməyə yönəlməli idi. Öz növbəsində isə, ümumi hüquq məhkəmə hakimləri artıq özlərini “kral qulluqçuları” deyil, “hüquq qulluqçuları” adlandırırdılar. İngiltərənin məşhur hüquqşünası **E. Kokun sözlərinə görə, hüquq “əmlərdən, ərizələrdən və presedentlərdən ibarət olduğu üçün, nə parlament, nə də, taxt-tac onu dəyişdirə bilməzdir”.**

XIX əsrin ikinci yarısında başlayaraq ölkədə parlament sisteminin qəti olaraq təsdiqini tapması ilə, artıq presedent hüquq sistemində sadələşdirmə və möhkəmləndirmə mühüm mərhələ olmuşdur. 1854-cü ildə ümumi hüquq proseduru üzrə **Akt qəbul edilmişdir.** Akta görə, kral məhkəmələrinin orta əsrlərdən istifadə etdiklər həddən artıq *kazuistik “əmlər” (writs) sistemi əvəzinə, vahid iddia sistemi* tətbiqi edilirdi. 1854-cü il Aktı, qanunvericilik qaydasında hər iki sistem üçün presedentlərin hüquqi qüvvəsin qarşılıqlı bağlılığı hüququnu tanıyırdı. 1858-ci il Aktı isə, ümumi hüquq məhkəmələrinə, ədalət məhkəmələri sistemində işlənilib hazırlanmış qaydalar əsasında məhkəmə prosesində tərəflərin müdafiəsini təmin etməyə, kansler məhkəməsi isə əksinə, əvvəllər yalnız ümumi hüquq məhkəmələrinin səlahiyyətlərinə aid edilən işlər üzrə məsələni araşdırmaq və mübahisəni həll etmək səlahiyyəti verirdi. **1873-1875-ci illər məhkəmə islahatı kral ümumi və lord-kansler məhkəmələr sistemini vahid Yüksək (Ali) məhkəmədə birləşdirərək,** həm ümumi hüquq normalarını, həm də ədalət hüquq normalarını bərabər tətbiq etmək imkanını müəyyən etmişdir. Beləliklə, İngiltərə hüquq tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən qərar verilmişdir və ölkə parlamentin qəbul etdiyi qanunla ümumi

hüququn və ədalət hüququnun vahid presedent (hakim) hüququnda birləşdirilməsi prosesi rəsmi olaraq başa çatdırılmışdır. Lakin praktikada hüquq normalarının klassik unifikasiyası baş vermədi və verə bilməzdi. Çünki, hər iki hüquq sistemi əldə etdikləri çox əsrlik təcrübələrini belə “asanlıqla” əldən vermələri az inandırıcı idi.

İngiltərədə 1873-1875-ci illər məhkəmə islahatından başlayaraq bu günə qədərki dövrdə, ümumi hüququ və ədalət hüququ vahid məhkəmə hakimlərinin presedent hüququ kimi mövcud olsa da, bu iki hüquq sisteminin tam birləşdirilməsi **baş verməmişdir**. Hər iki hüquq sisteminin birləşməsi daha çox özünü məhkəmə-təşkilatı və prosesual normaların tətbiqində göstərirdi. Maddi hüquq normalarına (mülkiyyətin etibar edilməsi və s.) gəldikdə isə, bu özünü daha qabarıq göstərmiş və hüquqsünaslar və hakimlərin özlərinin praktikasında müəyyən edilən normaların tətbiqinə üstünlük vermələri ilə səciyyəvi idi.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında ali məhkəmə orqanlarının formalaşması prosesi başa çatdı və İngiltərə hüquq sisteminin özünün əsas doktrinası: məhkəmə presedenti doktrinası və “hüququn üstünlüyü” doktrinası təşəkkül tapdı. Məhkəmə presedenti doktrinasına görə, lordlar palatası məhkəməsinin, apellyasiya məhkəməsinin və ali məhkəmənin presedentləri, həmin məhkəmələrin özləri və aşağı instansiya məhkəmələri üçün əməl etmələri məcburi qüvvəyə malik olan presedentlərdir. İngiltərə məhkəmə praktikasında belə bir qayda mövcud olmuşdur ki, stare decisis (presedentin məcburi tətbiqi) prinsipi tətbiq edilərkən presedentin məcburi qüvvəsi, yalnız iş üzrə qərarı bilavasitə əsaslandırılan (ratio decidendi) hakimin rəy hissəsinə şamil olunur. Digər məsələlər (obiter dicta) üzrə isə, presedentlərin məcburi qüvvəyəsi yoxdur və hakimlər müstəqil hüquqi düşüncəyə əsaslanma bilərdilər. Əgər presedent hüquq ilə, ədalət hüququ normaları arasında fikir ayrılığı yaranardisa, onda ədalət hüququna üstünlük verilirdi.

2. İngiltərə presedent hüququ elmi müasir dövrdə.

İngiltərə hüquqşünaslığında “hüququn üstünlüyü” doktrinası hələ, XVII əsrdə **E.Kok tərəfindən irəli sürülmüşdür**. Bu fikrə görə, istənilən qanunun özündən yuxarıda, ilk növbədə məhkəmə praktikasında “müəyyən edilən” (kəşf edilən, öyrənilən), “hüquq ideyası” dayanmalı idi. Hüququn “üstünlüyü” və ya “**hökmranlığı**” (**rule of law**) doktrinası, geniş mənada ingilis hüquqi dövlət konsepsiyasının ekvivalentinə çevrilmişdir. Avropa kontinent hüququ dövlətlərindən fərqli olaraq, ümumi hüquq sistemi dövlətlərində, o cümlədən İngiltərədə hakim-praktiklər tərəfindən yaradılan hüquq normalarına nisbətən, hüquq mənbəyi kimi **elmi doktrinalara** daha az əhəmiyyət verilmişdir. Lakin bu dəyərləndirmə *fatal xarakter daşmamışdır*. Belə ki, ingils-sakson hüququnun nə erkən dövrlərində, ələlxüsusda müasir dövrdə ən müxtəlif formalarda ifadə edilən hüquqi doktrinalar, o cümlədən hüquqşünas-alimlərin elmi əsərləri, hüquq mənbəyi kimi avtoritetini (nüfuzunu) qoruyub saxlamışdır. Orta əsrlər mərhələsində o dövrün **məşhur nəzəriyyəçiləri və praktikləri olan hüquqşünaslar – Kok, Brekton, Qlenvill** və başqalarının əsərləri geniş şöhrət qazanaraq nüfuzlu elmi doktrinal mənbələr kimi qəbul edilmişdilər. Görkəmli ingilis hüquqşünaslarının nüfuzlu **müəllif kitabları (books of Authority)** uzun əsrlər boyu məhkəmə praktikasında geniş istifadə edilmişdir. Hüquqşünas-alimlərin kitablarında irəli sürülən ideyalar, baxışlar, hüquqi konstruksiyaların nüfuzu, yalnız Fransada qanunların hansı nüfuzla malik olmaları ilə müqayisə oluna bilərdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə prosesi gedişində **hakimlərin söylədikləri fikirlər (obiter dictum) və ya hüquqi düşüncə**, ingilis-sakson sistemində hüquq mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, uzun əsrlərböyü hakim praktikasında (**deməli hüquqi düşüncədə**) formalaşan ümumi hüquq, çox haqlı olaraq “hüquqi ağıl” adlandırılırdı. Söhbət həm də, məhkəmə hakiminin öz istədiyi kimi qərar qəbul etməsindən deyil, **hüququn əsası-**

nı təşkil edəcək və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində hüquq prinsiplərini, hüquqi ənənələrini, ümumi və yerli hüquq adətlərini və cəmiyyətin maraqlarını təmin edəcək “düşünül-müş” (ədalətli hüquqi düşüncəyə əsaslanan) ədalətli məhkəmə qərarlarının verilməsindən gedir.

İngiltərədə **liberalizm doktrinası** baş verən burjua inqilabının kompromis nəticələrinə baxmayaraq kapitalizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Belə bir şəraitdə **İyeremiya Bentam** (1748-1832) tərəfindən İngiltərənin hüquq və dövlət konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Bentam hələ ilk əsərlərində təbii hüquq **nəzəriyyəsini rədd edir və göstərirdi ki, təbii hüququn məzmunu qeyri-müəyyəndir** və hamı tərəfindən müxtəlif cür şərh olunur. “İctimai müqavilə” anlayışı **mənasızdır** və onun həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. **Dövlət istər-istəməz zorakılıqla yaranmış və vərdişlər əsasında təşəkkül tapmışdır.** Bentam insan və vətəndaş hüquqlarına dair **1789-cu il** fransız bəyannaməsini **hərtərəfli tənqid edir** və qəti şəkildə bildirir ki, şəxsiyyətin hüququ ideyası anarxiyanın əsaslandırılmasına, dövlət hakimiyyətinə müqavimət göstərilməsinə gətirib çıxarır. *“Qanuna qarşı çevrilən “hüquq” zəkanın ən böyük düşmənidir, hökumətin dağılması üçün ən dəhşətli şeydir”.*

Beləliklə, Bentam dövlət tərəfindən yaradılan hüququ, real hüquq kimi qəbul edir. Bentam metodologiyasında göstərirdi ki, mövcud qanunlar köhnə və qeyri-mükəmməldirlər. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi **meyarına görə, qanunvericilik son nəticədə insan hissələrində və təcrübədə sarsılmaz əsas əldə** etməlidir. Bentam əsas (meyar) axtarışlarını **utilitarizm** nəzəriyyəsində işləyib başa çatdırmışdır. Bentam hüquq islahatı, onun sistemə salınması, bəzi feodal təsisatlarının ləğvi və cəza qaydalarının təkmilləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı, sübut etmək (məhkəmə sübutları) nəzəriyyəsinə, məhkəmə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, bu məsələlərə dair layihələri ilə İngiltərə, Rusiya, İspani-

ya, ABŞ və digər ölkələrin hökumətlərinə müraciət edirdi. Utilitarizm nəzəriyyəsi sonralar onun davamçısı **J. S. Mildem** tərəfindən inkişaf etdirildi.

İngilis alimi **Herbert Spenserin (1820-1903)** pozitiv fəlsəfəsinin əsas məqsədi **inamı və elmi bərabərlikdən** ibarət olmuşdur. Onun fikrincə, fəlsəfə bütöv, birləşmiş bilikdir, ali nəzəri sintezdir. Sosiologiyanın vəzifəsi isə strukturların (ailə, dövlət, iqtisadiyyat, təşkilatlar və s.) funksiyaları və məhsulları (texnika, dil, dinlər, biliklər) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini, onların bir tam halında götürülüb tədqiq edilməsidir.

İngiltərə hüquq tarixinin müasir mərhələsində aydın görünür ki, müasir qloballaşan dünyada, mahiyyət etibarını ilə qanunvericiliklə daha effektiv və dinamik tənzimlənən ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinin, yalnız presedentlərdən istifadə etməklə çevik və radikal inkişafını təmin etmək mümkünsüzdür. XX əsrin 60-cı illərində İngiltərə hüquq elminin inkişafında və milli hüquq sistemində presedent prinsiplərinin yeni zəiflədilməsi prosesi ilə müşayiət olmuşdur.

İngilis alimi D. Keysi (1883-1960) “ümumi rifah dövləti” nəzəriyyəsinə əsaslandırmağa çalışmışdır. Bu nəzəriyyənin davamçıları gösətərdilər ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra Qərb dövlətləri öz xarakterlərini dəyişib və kapitalizm bütövlükdə istehlak və rifah cəmiyyətinə çevrilib. Dövlət ona görə ümumi rifah dövləti adlanır ki, o öz vətəndaşlarının firavan yaşaması üçün səhiyyə, təhsil, sosial təminat sahəsində ciddi islahatlar həyata keçirir. Qərbi Avropa dövlətlərinin çoxunun konstitusiyalarında əmək, istirahət, sağlamlığın qorunması, sosial sığorta, təhsil və s. hüquqlara təminat verilir. Demokratik qüvvələrin təsiri altında 1948-ci ildə BMT-nin qəbul etdiyi İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsində insanların ictimai təminat, əmək və işsizlikdən müdafiə olunmaq, istirahət və məzuniyyət, təhsil, yüksək həyat səviyyəsinə malik olmaq, sağlamlığı qorumaq hüquqlarının olması göstərilir.

1972-ci ildən Avropa İttifaqının üzvü olan ingilis-sakson hüquq sistemli İngiltərə, eyni tipli iqtisadiyata, siyasi, ideloji və digər oxşar cəhətlərə malik roman-german hüquq sistemi ölkəri ilə sıx qarşılıqlı əlaqələri, onların hüquq sistemlərinin evolyusiyasını (təkamülünü) və həmçinin konvergensiyasını zəruri etmişdir. Avropanın iki böyük hüquq sisteminin konvergensiyası (yaxınlaşması, qarışması) prosesinə daha geniş imkanlar yaranmışdır. Artıq, Avropa İttifaqının üzvü olan Britaniya parlamentinin **1998-ci ildə qəbul etdiyi insan hüquqları haqqında qanun (British Human Rights Act)** və s. bu kimi aktlar milli hüquq sisteminin konvergensiyasını zəruri edirdi. Lakin, 2016-cı il 23 iyun tarixindən başlayan “Brexit” prosesi, 2020-ci 31 yanvarda İngiltərənin Avropa İttifaqını tərk etməsi ilə nəticələndi.

İngiltərə hüququnda **konstitusionalistika** sahəsində əhəmiyyətli dəyişiklik, 1998-ci ildə qəbul edilmiş **“parlamentin suveren” hüquqlarını məhdudlaşdıraraq**, məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətlərini **genişləndirən insan hüquqlarına dair Aktda təsbit** edilmişdir. Müasir dövrdə qloballaşma prosesi, daha dəqiq qlobal iqtisadiyyat, qlobal yenidən təşkil olunma, avropalaşma ingilis-sakson hüquq sisteminə malik ölkələrin və İngiltərə hüququnun, o cümlədən bütün Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin hüquq sistemlərinin unifikasiyasını, harmoniyalaşdırılması və inteqrasiyasını zərur etmişdir.

Tarixən ingilis-sakson hüquq elmi baxışlarında **qanunların qəti “vətəndaşlıq statusu” almamasının** mühüm səbəblərindən bir, bəlkə də ən mühümü, kifayət qədər yüksək səviyyədə işlənilib hazırlanmış məhkəmə hakimləri hüququ (presedentlər) olmuşdur. Bu cəhət, qanunların az əhəmiyyət kəsb etməsini “sanki təmin etmişdir”. İngiltərə **hüququnda hakimlərlə qanun arasında həmişə, yüksək məhkəmə instansiyası tərəfindən yaradılmış presedentlər səddi** dayanmışdır. Hələ, XVIII əsrdə mövqeylərini möhkəmləndirən parlament və orada üstünlük təşkil edən lendlordlar və maliyyə

aristokratiyası, qanunvericilik fəaliyyətinə az diqqət yetirirdilər. Parlamenti bu dövrdə, qanunvericilik sahəsində öz hüquqlarını re-alizə etməkdən çox, icraedici hakimiyyət üzərində nəzarəti təmin etmək maraqlandırırdı. Parlament daha çox **normativ** deyil, **bill adlanan yurisdiksiya xarakterli** (ayrı-ayrı lendlordların torpaq hüquqlarını təsdiq edən, icma torpaqlarının çəpərlənməsi ilə bağlı və s.) fərdi qərarları təsdiq etmişdir.

Müasir dövrdə dünyada iki böyük hüquq sistemi vardır. İki hüquq sistemi qarşısında dayanan **dilemma**, bu sistemlərin **divergensiyasını** (ayrı-ayrı mövcud olmalarını) deyil, daha **güclü (more powerful) konvegsiyasını** aktual etmişdir. Roman-german və ingilis-sakson hüquq sistemlərinin **konvergsiyası “təbii xarakter” (natural convergence)** daşıyır və bir sıra obyektiv proseslərlə şərtləşir. Belə ki, roman-german və ingilis-sakson hüquq sistemi ölkələrinin böyük əksəriyyəti: “qərb burjua demokratik” mənşəlidirlər; əhəmiyyətli dərəcədə onların ümumi və hüququ mədəniyyətləri eynidir; müasir dövrdə bu ölkələrin hüquq sistemlərinin inkişafına çoxsaylı qeyri-dövlət təşkilatları insitutlarının güclü təsiri mövcuddur və s. amillər bu prosesə təkan verir. Artıq, zaman keçdikcə həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan “ingilis hüququ tədricən, **daha az ingilis hüququ olur**”. Beləliklə, yazılı konstitusiyanın olmadığı İngiltərədə, ümumavropa hüquq prinsiplərinin təsiri altında xeyli dərəcədə dəyişikliyə məhkumdur.

XV Mövzu: Azərbaycanca hüquq elminin inkişaf tarixi.

1. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda hüquq elmi.

2. Yeni dövrdə Azərbaycanda hüquq elmi.

1. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda hüquq elmi.

Azərbaycanın qədim dövlətçilik və hüquq tarixi çox mərhələli inkişaf yolu keçmişdir. Məlumdur ki, hər bir xalqın dövlətçilik tarixi təkcə yazılı mənbələr əsasında öyrənilmir. Bu tarix, yazılı külliyyatlarla yanaşı dövlətçilik simvollarını ehtiva edən çoxsaylı abidələrdə, o cümlədən dövlət və ictimai binalarda, qalalarda, müdafiə istehkamlarında, epigrafiq lövhələrdə, numizmatik sikkələrdə və s. digər maddi-mədəniyyət komplekslərində öz izini qoruyub saxlayır. Məhz, tarixi abidələr üzərində həkk olunmuş təsvirlərdə dövlətçilik və hüquq haqqında bir sıra qiymətli məlumatlar əldə etmək mümkün olur. Hakimiyyət rəmzləri, dövlətin qüdrətini nümayiş etdirmək, ədalətli idrəçilik, hökmdarın və qanunların gücünü simvolizə edən realqatik təsvirlər və s. dövlət hakimiyyəti və hüququn öyrənilməsində unikal elmi mənbə rolunda çıxış edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir hüquqşünaslıqda ədalətli mühakimə simvolu olan “Femida” təsviri, antik dövrün hüquq quruluşu haqqında elmi biliklərin geniş təsəvvürünü canlandırır. Məhz, hər bir maddi-mədəni abidəsi, dövlət və onunla birlikdə mövcud olmağa “məhkum” olan hüquqa dair elmi biliklərin geniş mənbəyi qismində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də, hüquq elminin öyrənilməsində mənbə kimi təkcə yazılı sənədlər deyil, eyni zamanda hökmdar möhürləri, dövlət bayraqları, həmçinin ayrı-ayrı peşələrə aid maddi-mədəniyyət nümunələrində həkk edilmiş simvollarla mühüm yer tuturlar.

Cəmiyyətin ətraf aləm haqqında astral təsəvvürlərdən başlayan baxışları, maddi-mədəniyyət abidələri üzərində ayrı-ayrı nişanlar, işarələrlə simvolizə olunaraq özündə ilk elmi bilikləri ehtiva etmişdir. Qədim şərq və antik ölkələrdə ucaldılmış möhtəşəm abidə komplekslərində, o dövrə aid çox qiymətli məlumatlar verilmişdir.

Dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müdafiə istehkamu kimi qalalar mühüm rola malik olmuşdular. Digər tərəfdən xalqımız zəngin dilindən istifadə edərək “iz qalması” üçün ucaltdığı çoxsaylı müdafiə istehkamlarını “Qala” (tarix üçün qala, bizdən sonra “qala”) adlandırıb. Tarixi yaddaşın qorunmasında möhtəşəm qalaların rolu inkar edilməzdir. Məhz, dövlətçiliyin qorunmasında, dövlətlərin hüdudlarının və müdafiəsinin təşkilində qalalar müstəsina əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq mükəmməl idarəçilik, dövlətçilik mədəniyyətinə sahib olan və tarixdə 16 imperiya yaratmış soy-kökə məxsus olan qədim türk toplumları, dövlət idarəçiliyində əsasən hərbi-aristotik dövlət quruluşu (ümumi iş) formasına üstünlük vermişdilər. Bu dövlətlərdə ali hakimiyyətin əsasları tayfa-soyların ümumi qurultaylarında müəyyən edilmiş, ictimai münasibətlər isə mənəvi-əxlaqi dəyərlər və etnik adətlər əsasında tənzimlənmişdir. Məhz, maddi və yazılı mədəniyyət külliyatlarının öyrənilməsi, Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış dövlətlərdə ictimai qınağın, hüquqdan üstün olmasını xarakterizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Şərqi xalqlarının bir çoxunda, ictimai münasibətlər əsasən mənəvi-əxlaq normalara istinad etmişdirlər.

Təşəkkül tapdığı dövrlərdən başlayaraq digər xalqların hüquq sistemində olduğu kimi Azərbaycanda da, bizə məlum olan külliyatlarda hüququn sahələr üzrə konqlamerat formalaşması prosesi xarakteridir. Lakin buna baxmayaraq, bu abidələrdə hüquq elmi ictimai münasibətlərin bütün sistemini, o cümlədən dövlət idarəetməsi, dini təsisatlar, əmlak münasibətləri, mülkiyyət formaları, vergilər, mükəlləfiyyətlər, elm, təhsil, mədəniyyət, sosial və s. sahələri əhatə edərək, özündə olduqca qiymətli nəzəri-praktiki məlumatları toplamışdır. Məhz, qədim və orta əsrlərin ictimai-siyasi və sosial-hüquqi baxışlarında formalaşan ideoloji münasibətlər, bütövlükdə elmin inkişafının sonrakı istiqamətlərinə çox güclü təsir göstərmişdir. Xüsusilə də, cəmiyyətin quruluşu, xeyir-şəri ehtiva edən

təlimlər, dini-şəriət qaydaları və hakim sinfin ideologiyası hüquq elminin inkişafın əsas aspektlərini əhatə etmişdir. Göründüyü kimi, **hüququn elmi əsasları və inkişaf qanunauyğunluğu cəmiyyətin bütün problemlərində: dövlət idarəçiliyi, ictimai münasibətlər, ədalətli quruluş, əhalinin sosial-hüquqi vəziyyəti, məhkəmə praktikası, dini qaydalar və sahələrdə təzahür edərək elmi fikrin əsas formalaşma cəhətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.**

Yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində elmi biliyin formalaşması cəmiyyətin və dövlətin tarixi inkişaf mərhələləri ilə birlikdə və tədricən təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir. Tarixi abidələrdə maddiləşən ilkin elmi-hüquqi biliklər, sonrakı dövrlərdə mərhələli şəkildə qanun külliyyatlarında, məhkəmə praktikasında, doktrinal, dini və s. mənbələrdə yeni inkişafa daxil olmuşdur. Məhz, hüquqa dair tarixi biliklər qədim dövrlərdə formalamış və sonrakı mərhələlərdə təşəkkül tapmış müxtəlif dövlətlərin qanunvericilik sistemlərində istifadə olunaraq, hüquq elminin tarixi inkişafını əks etdirən müxtəlif siyasi-hüquqi nəzəriyyələrin, təlimlərin, doktrinaların, konsepsiyaların və ideologiyaların formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycanda fəlsəfi-siyasi, dini-astral və sosial-hüquqi biliklər, ən qədim dövrlərdən başlayaraq Şərqi ölkələrinin sivilizasiyası ilə əhatə olunmuş və onların təsirinə məruz qalmışdır. Məhz, Azərbaycan xalqının dünyagörüşü, ictimai-siyasi və hüquqi baxışları real həyat hadisələri, baş vermiş tarixi əhəmiyyətli təzahürlərin və proseslərin təsiri ilə formalaşmış, müxtəlif dini və sosial-hüquqi təlimlərdə və həmçinin görkəmli mütəfəkkirlərin, filosof nəsillərinin yaradıcılığında inkişaf etmişdir. Bu biliklər ən müxtəlif **miflər, əfsanələr, rəvayətlər və əsərtirlər əsasında xalqımızın əcdadları tərəfindən, onların sosial, mənəvi və hüquqi baxışlarında** təşəkkül taparaq, mövcud ictimai-siyasi və sosial-hüquqi reallıqlarla harmoniya təşkil etmişdir. Tarixin sonrakı mərhələlərində qanunvericilik külliyyatları, ali ha-

kimiyət orqanlarının hüquqi aktları, həmçinin görkəmli mütəfəkkirlərin cəmiyyət, dövlət və hüquq haqqında ideya və düşüncələri zəngin elmi-nəzəri mənbə kimi formalaşmış və ictimai-dövlət və sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafına xidmət etmişdir. Qanunvericilik aktlarının hüquqi təbiəti və mahiyyəti isə, hüquq elminin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində əvəzsiz yer tutmuşdur.

Azərbaycan ərazisində dövlətçilik və hüquq ənənələrinin yaranması e.ə. III minillikdən başlamışdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə dövlət təsisatları pillə-pillə formalaşmış, artıq hüquq haqqında biliklər dini görüşlərdən və adətlərdən kənara çıxaraq **ibtidai elmi bilik** xarakter almağa başlamışdır. Qədim dövrlərdən formalaşan hüquqi biliklərin sonrakı varisliyi təmin olunmaqla müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Bu istiqamətlər çərçivəsində dövlətin və cəmiyyətin problemlərini əhatə edən məsələlər, maddi-mədəni hüquq abidələrində, hökmdar aktlarında, həmçinin dövlət, hüquq, ədalət, qanun, qanunvericilik məsələrinə dair mütəfəkkirlərin baxışlarında və məhkəmə praktikasında təsbit olunmuşdur.

İctimai həyat hadisələrinin, dini-astral təsəvvürlərin, siyasi-hüquqi düşüncənin problemlərinə dair bir sıra məsələlərin işlənilib hazırlanmasına qədim və orta əsrlərin möhtəşəm abidəsi olan Avestada geniş yer verilmişdir. Bu abidədə qədim dövrün və erkən orta əsrlərin hüquqi fikri, o cümlədən mülki hüquq, müqavilə öhdəlikləri, ailə, əmək, sosial, əmlak hüququ məsələləri, həmçinin cinayət və cəza sistemi elementlərinin təşəkkülü və formalaşması qaydalarına dair baxışlar təsbit olunmuşdur. Avestada qədim dövrün sosial-hüquqi biliklərini özündə ehtiva edən maddi, mənəvi, dini və sosial dünyagörüşü məsələləri əhatə olunmuşdur. Məhz, Avesta qədim hüquqi düşüncə və siyasi fikir tarixinin özünəməxsus formasında xalq müdrikliliyini əks etdirmişdir. Avesta ümumilikdə həmrəylik, nikbinlik, demokratiklik və digər **müsbət sosial motivlər əsasında təqdim** olunmuşdur. Abidənin bəzi qatlarında beynəlxalq hüququn elementlərindən bəhs edilmiş, dövlətlərarası

müqavilələrin bağlanması və müqvilə öhdəliklərinə əməl edilməsi kimi məsələlər təsbit olunmuşdur.

Ədalətli **hüquqi düşüncənin ilkin formalarını** ifadə edən Avesta, qanunlar verilməsini və bu qanunların digərlərinə zərər vurmalarının qarşısının alınmasının olduqca zəruri olmasını əsaslandırmağa çalışmışdır. Ona görə də, Avesta insanları müdrükləyə çağıraraq pislilik etməmək, ağıl və xeyirxahlıq naminə ədalətli qanunlara riayət etməyi tələb edirdi. Hüquqi fikirlərin məzmununda prioritet məsələ kimi bütün insanları cəmiyyətin maraqları qarşılıqlığında, şəxsi mənafelelərdən imtina etmək, ümumi işlərin hər kəsin mənafeindən üstün olmasını qəbul etmək və əhalinin birgə yaşayış forması kimi cəmiyyətin ümumi müdafiəsini təmin etmək və beləliklə də **dövlət atributunu möhkəmləndirmək**, əsas tələb kimi müəyyən edilirdi.

Avestanın qeyd edilən göstərişləri **qanunçuluq və ədalət nisbətini etik normalarla sıx bağlı olmasını** müəyyən edərək, hakimiyyətin qanun normaları vasitəsi ilə, insanlar arasında şəxsi münasibətlərinin tənzimlənməsinin zəruriliyini əsaslandırmışdır. İnsanlar arasında **düzgün, ədalətli münasibətlər və davranışlar bir-birlərinə qarşı xeyirxahlıqla yanaşı, dövlət hakimiyyətinin də möhkəmləndirilməsinə xidmət** etməlidir. Cəmiyyət üzvlərinin bir-biri ilə ünsiyyətlərinin harmoniyası, eyni zamanda onların mənavi borcu kimi tərbiyəvi xarakterə malik olması fikri də, irəli sürülmüşdür.

Bu baxımdan, Avestada **cəmiyyət və dövlət anlayışları** identik olaraq, bir-birlərini tamamlayır. Cəmiyyətin əsas struktur elementlərinə ev, ailə, tayfa və tayfa tərəfindən yaradılan ittifaq (**bu ittifaq Dahya adlanır**) daxildir. Cəmiyyət üzvləri **3 qrupa bölünür**. Birinci qrupa tamhüquqlu oturaq maldar və əkinçilər, ikinci qrupa işə, köçəri əhali daxildir. Avesta köçəri əhalini soyğunçuluqda və dinc əhalinin mal-qarasının oğurlamaqda günahlandırır. Üçüncü qrupa özlərini nə birinci, nə də, ikinci qrupda müəyyən etməyənlər daxil edilmişdir.

Avesta cəmiyyətin ictimai quruluşu ilə yanaşı, Yer kürəsindəki bəşər varlığının inkişaf mərhələlərinin təkamülünü də, göstərmişdir. Avesta təliminin müəyyən etdiyi qaydalara görə, **insan cəmiyyəti 3 mərhələdən** keçir. **“Qızıl əsr”** adlanan **birinci mərhələ** keçmiş cəmiyyəti əhatə etmişdir. Bu cəmiyyətdə sərbəstlik, insan xoşbəxtliyi, ruh azadlığı mövcud olmuşdur. Bəşəriyyətin **ikinci mərhələsi** xeyir və şər arasında qızgın mübarizənin getdiyi dövrdür. Avestaya görə, bu mübarizə nəinki hal-hazırda yer üzündə, həmçinin səmada, kosmosda da, gedir. Bu mübarizə çətin və uzun çəkəcək, sonda xeyir qalib gələcəkdir. Bu qələbədən sonra üçüncü mərhələ üçün əlverişli şərait yaranacaq, cəmiyyət tərəqqi edəcək, dirçəliş baş verəcək, insanlar yenidən azadlıq və xoşbəxtlik əldə edəcəklər. Nəticədə, yeni daha işıqlı, parlaq **“Qızıl əsr”** yaranacaqdır. Avesta **insanlıq naminə pozitiv istiqamətdə çağırışlar** edərək, cəmiyyəti öz ailələrinin və icmalarının xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə səsləmişdir.

Sosial ədalət məsələlərinə geniş yer verən **Avesta, sosial ədaləti nəinki qanunçuluğun qorunması**, eyni zamanda bərabərlik, düzgünlük, azadlıq, vicdanlılıq, yalan danışmamaq kimi təbliğ edirdi. İctimai faydalı işlərlə məşğul olmaq, əkinçilik və maldarlığı inkişaf etdirmək insanlar qarşısında əsas tələblər kimi müəyyən edilirdi. Avestada **real həyat vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və həddsiz mifoloji təsəvvürlərdən uzaqlaşmaq və daha rasionel fikirlər irəli sürməklə**, insanın, yer üzünün əsrəfinin hansı yerə layiq olduğu göstərməyə çalışmışdır.

Avestanın qatları, Zərdüşt dininə etiqad göstərən azad əmək adamlarına bütün əmlak hüquqlarına təminat vermiş, onların azad fəaliyyətlərini və azad həyatlarını mühafizə etməyə çalışmışdır. Avestada ibtidai-icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçidi əhatə edən kifayət qədər hüquq normalarının olması, ilk növbədə Zərdüşt təlimini əhatə edən cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin hansı səviyyədə inkişaf etməsini müəyyən etmişdir. Belə ki, abidənin ay-

rı-ayrı qatlarında mənəbəini **adət hüquqlarından götürən normalarla yanaşı, mülki hüquq, əmək hüququ, müqavilə öhdəlikləri, ailə-nikah hüququ, cinayət və cəza sistemi və dini və sekulyar məhkəmə hüququ** məsələləri geniş əhatə olunmuşdur.

Məhz, bu normalar vasitəsi ilə əhalinin hüquq və vəzifələri reqlamentləşdirilmiş, cəmiyyət üzvləri və dövlət arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə dair öhdəliklər təsbit olunmuşdur. Təsbit olunmuş **hüquq normalarının tərkib elementləri mühüm sosial kateqoriya kimi, dövrün ictimai münasibətlərini pozitiv xarakterizə etməklə yanaşı, delikt hüquq pozuntularının səviyyəsini də** təyin etməyə imkan verir. Bəhs olunan dövrdə *mütəşəkkil hakimiyyətin olmamasına* baxmayaraq, dünyəvi və dini-kahin məhkəmələrinin funksiyaları vahid prinsipə əsaslanmışdır. Avestada göstəriləndiyi kimi kahinlər (maqlar) mülki və cinayət, həm də dini işləri araşdırmaq səlahiyyətlərinə malik olmuşdular.

Zərdüştlük ən qədim dinlərdən biri olmaqla, digər analoji dinlərlə müqayisədə bilavasitə və ya dolayı yollarla bəşəriyyət tarixinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu təlimin **azadlıq, sosial bərabərlik və ədalətli məhkəmə quruluşunu ehtiva edən ilk hüquqi ideyaları, antik yunan-roma sivilizasiyası** vasitəsi ilə digər Avropa xalqlarının siyasi-hüquqi baxışlarına da, təsir etmişdir. Məhz, Zərdüştlüyün təsiri ilə **müxtəlif etik, hüquqi, fəlsəfi, o cümlədən təbii hüquq cərəyanları formalaşaraq**, cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı davranışlarında həqiqi mənəvi idealın axtarışı yollarının inamla müəyyən olunmasına böyük təsir göstərmişdir.

Qədim Azərbaycan ərazisində ilk siyasi qurumlarda ictimai və sosial-hüquq münasibətləri haqqında bilgilər qəhrəmanlıq dastanlarında, müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə toplanmışdır. **Astiaq haqqında qədim əfsanədə** Midiya ərazisinin ictimai quruluşu, xalqın sosial vəziyyəti, əhalinin hüquqsuzluğu barədə məlumat verilmişdir. Əfsanədə işğalçı müharibələr, qanlı toqquşmalar, tayfalararası kəskin mübarizələr təsvir olunmuşdur.

Tomiris əfsanəsində Əhəməni şahı Kirin, massagetlərə qarşı müharibəsi və öz vətəni qorumaq üçün hökmdar Tomirisin mərdliklə vətəni müdafiə etməsi təsvir edilmişdir. **Tomirisin qadın olmasına baxmayaraq, qəhrəmancasına döyüşür, iradəsi və şücaəti ilə öz xalqını mübarizəyə** ruhlandırır. Tomiris əfsanəsi, o dövrün siyasi vəziyyəti, qonşu dövlətlər və hökmdarlar arasında mövcud əlaqələr, xalq kütlələrinin qəhrəmanlığı, həmçinin sosial ədalətsizliyə qarşı etirazlar əks olunmuşdur. **Xalqın müharibələrə və sülhə münasibəti, qonşu dövlətlərlə mübahisələrin** həll olunması qaydaları, əfsanənin əsas məzmunu təşkil etmişdir.

Azərbaycan ərazilərinin də daxil olduğu torpaqlarda baş verən ictimai-siyasi münasibətlər, mənəvi, əxlaqi, etik və adət hüququ davranış qaydaları **Kitabi Dədə Qorqud** eposunda geniş təsvir edilmişdir. **Kitabi Dədə Qorqud eposunu, oğuz türklərinin doktrinal Məcəlləsi** kimi qəbul etmək mümkündür. Çünki eposda təsvir edilən **davranış qaydaları və hüquq normaları, oğuzların həyat kredosunu əks etdirmişdir**. Abidənin ayrı-ayrı boylarında iç və dış oğuz türklərinin hərbi aristokratik quruluşuna əsaslanan inkişaf etmiş cəmiyyətlərinin formalaşmasından bəhs edilir. Hərbi **dövlət idarəçiliyi, inzabati-ərazi quruluşu, həmçinin adət hüququ münasibətlərinə dair siyasi-hüquqi baxışların bəhs olunduğu Kitabi Dədə Qorqud abidəsi**, məhz özündə xalq düşüncəsini ehtiva etmiş çox qiymətli türk-oğuz eposudur. Əsərdə təsvir olunmuş oğuzların ən mühüm keyfiyyəti-mərdlik və qəhrəmanlıq, tarixin sınaqlarından çıxaraq yoxlanılmış və ictimai həyat qanunlarına çevrililərək xalq müdrikliyini ifadə etmişdir.

Kitabi Dədə Qorqudda oğuzlar tərəfindən ciddi əməl olunan ümumməcburi norma və qaydalar haqqında qiymətli məlumatlar toplanmışdır. Oğuz hökmdarı tutulunu daşıyan **xan, ondan vassal asılılığında bəy titulu daşıyan hərbi aristokratiya** ilə əhatə olunmuşdur. Xan böyük nüfuza sahib olmaqla, hərbi idarəçiliklə yanaşı, ali məhkəmə instansiyası səlahiyyətinə malik olmuşdur. Hər bir

oğuz bəyi ciddi **tənzimlənən status əsasında xanın bütün mərasimlərində iştirak edir, hərbi yürüşə çıxır, xanın ov və digər qatıldığı tədbirlərdə iştirak edirdilər.**

Eposda təsbit olunmuş həm **iç oğuzların**, həm də **dış oğuzların** ən mühüm **keyfiyyəti qəhrəmanlıqdır.** Bu ən yüksək hörmətə layiq, qürur verən ali xüsusiyyətdir. Dədə Qorqud özü isə, tarixdə şəxsiyyət rolunun bariz nümunəsidir. Oğuzların **müdrilik simvolu Dədə Qorqud iti zəkası, ağılı və təmkinliyi ilə öz soyunu arxasınca aparmaq və gələcəyi görmək keyfiyyətinə** qadirdir. Dədə Qorqud hadisələri **təfsir etmək bacarığına malik olmaqla, şəraitə uyğun hərəkət edir, ozan sənəti vasitəsi ilə oğuz elinin adət-ənənələrini təbliğ edir, onlara insanlıq qanunlarını öyrədir, torpağı, yurdu, böyük vətəni sevməyi və qoruması əmanət** edir.

Eposda mülki və cinayət deliktlərinə görə əvəzin ödənilməsi və pul kompensasiyasını nəzərdə tutan sanksiya prinsipləri də müəyyən edilmişdir. Ən ağır cinayətlər, qan intiqamının alınması ilə nəticələnirdi. Əvəz ödəmək və peşman olmaq qorxusu, insan hissələrinə hakim kəsilmişdir. Qəsdən törədilən qətl, məhkəməsiz divan tutmaqla nəticələnmə bilirdi. Lakin oğuzlarda **qanunlardan** üstün tutulan **mənəvi-əxlaqi dəyərlər, həmişə insanlarda sakitlik və ümid** yardırı.

Oğuz türkləri xarici müdaxilələrdən müdafiə olunmaq üçün **daxili həyata, intizamı qormağa xüsusi diqqət verir, ictimai faydalı işlərlə məşğul olur, hərbi məşqlər edir, at sürmək, ov ovlamaq, silahla davranmaq vərdişlərini təkmilləşdirir, dövlətlərinin siyasi müstəqiliyini təmin etmək üçün qalalar tikir, şəhər divarlarını möhkəmləndirir, ön cərgələrdə müdafiə istehkamları qurur, təhlükə hiss etdikdə uca qalaların zirvəsində tonqallar yandıraraq, qəhrəman oğuz ellərini xəbərdar** edirdilər.

Kitabi Dədə Qorqud eposundakı **xalq yaradıcılığının tükənməz gücü** ilə, insan hissələrinin bütün **pozitiv cəhətlərini**, insan münə-

sibətlərində davranışların **mənəv-əxlaqi** tərəfləri əks olunmuşdur. **Kitabi Dədə Qorqud, oğuz soyuna “həyat hüququ”nu öyrətmək üçün yazılmış möhtəşəm abidədir.**

Kitabi Dədə Qorqud, Oğuz-Türk doktrinasıdır. “İnsanlığ hüququ”, “həyat hüququ” öyrənmək üçün uzaqlarda hansısa dəyərləri axtarmağa ehtiyac yoxdur. Bu dəyərlər o dövrdə olduğu kimi, indi də belədir və belə də, olmalıdır. Keçmiş öyrənib, öyrətmək və ondan istifadə etmək həmişə zəruri bir proses olmalıdır. Zaman keçəcək, təxminən 1500 il sonra Azərbaycan ərazilərində zorla qurulmuş idarəetmə obrazlarında, eposun idealına bənzər, ən yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik və bu dəyərləri yüksək tutan, vətən sevər qəhrəmanlar düzəltməyə çalışacaq, ətrafda baş verənlərin isə hər kəsə məlum olduğu bir şəriddə, bataqlıqdan çıxmaq kimi illüziya yaratmaqla ikrah doğuracaqdır.

Torpağın, vətənin müdafiəsi, xalqın namusu, milli adət-ənənələrə sədaqət oğuzlar üçün ən yüksək apologiyadır və bu etalon, yalnız oğuz türkünün canı və qanı bahası ilə ölçülür. Oğuz soyuna alternativ seçim yoxdur və bu genetik olaraq onun qan yaddaşına “Şərəf Məcəllə”si kimi daxil olduğu üçün, istisnadır. Oğuz türklərinin “**Şərəf Məcəllə**”sindən təqribən 500 il sonra, Yaponiyanın orta əsrlər samurayların “Şərəf Kodeks”ində də, analoji dəyərlərə rast gəlinir.

Oğuz türklərinin milli xarakterindən və adətlərindən irəli gələn ümumiictimai əhəmiyyətli ədalət anlayışından, xeyir və şər nisbətində geniş istifadə edilmişdir. Mənəvi, etik, əxlaqi, hüquqi cəhətləri də nəzərə almaqla əsrlər boyu formalaşmış ictimai-siyasi mühit şəraitində, inandırma və məcburetmə üsullarının təsir etmə gücündən məhkəmələr daim bəhrələnmişdilər.

Kitabi Dədə Qorqud eposunda **hadisələrin və proseslərin çox maraqlı fəlsəfi mahiyyətini** aşkar etmək mümkündür. Belə ki, bu və ya digər təzahürün təsvir olunmasında **həyat təcrübəsində görünməmiş məntiqi əsaslandırmanın “məxfiləşdirilərək” gizlə-**

dilməsi, məhz xalqın gözündə bu eposu insanlıq ünsiyyəti qaydalarının özünəməxsus **davranış kodeksi kimi müəyyən edir və onu xüsusi müqəddəslik şöhrəti səviyyəsinədək** qaldırır. Tayfa ənənələrində təşəkkül tapan, oğuz cəmiyyətində müəyyən edilmiş dəyərlər sistemi daim qorunur və müvafiq sanksiyalarla davranış normaları kimi tənzimlənir. Məhz, bu şərafət “Kodeks”inin mühüm vəzifəsi **oğuz türklərinin mənəvi hisslərini yüksəltmək, ona öz gücünə inamı bərpa etmək, öz hüququ, azadlığını təmin etmək və vətəni qəhrəmancasına sevmək hisslərini oyatmaqdan** ibarətdir.

Eposda insanlar arasında ünsiyyətin ən müxtəlif aspektləri, davranış formaları və növləri, həmçinin dünyəvi və dini xarakterli qanunlarda ifadə edilmişdir. Məhz, Kitabı Dədə Qorqud təbiət təzahürlərinin və cəmiyyətin zəruri tələbatlarının fəlsəfi dərk olunmasının ilk ideoloji sisteminin formalaşmasına təsir edən cəhətlərə malik olmuşdur.

Eposda qədim tarixin siyasi, sosial-hüquq münasibətlərinin öyrənilməsi üçün əxlaqi-hüquqi məzmunlu zəngin faktiki materiallar mövcuddur. Xüsusilə də, **sosial institutların statusunu müəyyən edən ailə, soy, tayfa, nikah münasibətləri və ədalət məsələləri** geniş əhatə olunmuşdur. Eposda müxtəlif vəziyyətlər dair siyasi konsepsiyalar təsvir edilmiş və onların tarixi proseslərdə yeri və təsir həddləri lakonik olaraq müəyyən edilərək, göstərilmişdir. Siyasi kodeks kimi eposda **xalq düşüncəsinə, həmçinin iqtisadi, sosial və geopolitik şəraitə xüsusi diqqət** verilməsi, real həyatı proseslərdən xəbər verirdi. Ümumiyyətlə, eposda **keçmiş dövrün hüquq münasibətləri, qanunçuluq problemləri, məhkəmə quruluşu** geniş təsvir edilmişdir. Lakin, bununla belə bir çox **hüquq konsepsiyalarının** həyata keçirilməsi reallaşmamış qalırdı.

Kollektiv məsuliyyətə əsaslanan tayfanın bir üzvünün təhqir edilməsi, bütün nəslin təhqiri olunması kimi dərk edilməsi prinsipi mövcud olmuşdur. Bütün tayfa üzvlərinə münasibətdə qan intiqamı qüvvədə saxlanılmışdır.

Kitabi Dədə Qorqud eposunda **sosial utopiya problemlərinə** əhəmiyyətli yer verilmişdir. İctimai-siyasi quruluşun ən müxtəlif formalarda təkmilləşdirilməsi, ədalət və xeyirxahlıq ideyalarının həyata keçirilməsi, mövcud sosial şəraitin yaxşılaşdırılması, mənəvi dəyərlərin qorunması, bütün bu proseslərə inam və ümid, oğuzlarda qandan gəlmə ideal, düşüncə kimi dərk olunurdu. **Keçmiş “Qızıl əsrin” ideallaşdırılması**, lakin gözəl gələcəyə də, inam mühitinin yaradılması, eposun əsas **ideya konsepsiyasını** təşkil etmişdir.

Kitabi Dədə Qorqud eposunda hərbi dövlətin möhkəmləndirilməsi daim diqqət mərkəzində olsada, əslində bu **mövqey yüksək döyüş-kən mənəvi ruhu saxlamaq üçün edilirdi**. Müharibələrin aparılması dövləti möhkəmləndirməklə yanaşı, əsir düşmüş oğuz bəhadrılarını, igidlərini düşməndən azad etmək məqsədi də, daşımışdır. Qələbə çalan oğuzlar, tutduqları ərəzilərdə qalmır, geriyyə öz torpaqlarına döndürüldülər. Əsir düşmüş **oğuz igidi isə, öz soy kökünə xəyanət etməyi belə düşünmür və qətlə yetirilməsini hər şeydən üstün** tuturdu.

İctimai quruluşun təhlili sübut edir ki, oğuzlarda qul və kənizlərə münasibətdə humanist, mərhəmətli mövqey olduqca möhkəmdir. Bayram və əlamətdat hadisələr zamanı, qul və kənizlər **bağışlanılaraq azad olunması** praktikasından geniş istifadə edilirdi. Oğuzlarda ata ailə başçısıdır. Ailə münasibətləri humanist xarakter daşıyır. **Ailədə ana müqəddəsdir. “Ana hüququ- Tanrının hüququdur”**. Eposda çoxarvadlılığa işarə belə, yoxdur. Əksinə, ailədə anaya xüsusi ehtiram edilir, bütün ailə üzvləri ananın xidmətində dayanır. Ailədə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə və intizama xüsusi diqqət verilir. Nikaha daxil olmaq istəyənlərin nişanlanması üçün xüsusi mərasimi keçirilir. **Oğuz türkləri heç vaxt yalan danışmırlar**. Doğru düzgün danışmaq, sədaqətli olmaq oğuzların həyat kredosu idi.

Oğuz tayfaları mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması, dövlət quruluşunun unifikasiya edilməsi, həmçinin düşməinə qarşı barışmaz mövqeydən çıxış edən, lakin müdirik, ədalətli, humanist **insanların irəli mövqeyə** çəkilməsini, həmişə üstün tutmuşdular.

Daxili və xarici siyasətdə sabitliyin təmin edilməsi, xalqın birliyi, ləyaqəti və şərəfinin qorunması daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanda XV əsr davam etmiş feodalizm quruluşu, **orta əsrlər elmi biliyinin əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən çox zəngin ictimai-siyasi proseslərlə** müşayiət olunmuşdur. Orta əsrlərin feodal münasibətlərində baş verən dini-siyasi, ictimai-iqtisadi və sosial-hüquqi təkamül, elmi fikrin əsas formalaşma xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, orta əsarlərdə Azərbaycan ərazilərində islam dinin yayılması və müsəlman hüququnun ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi rolunda çıxış etməsi, sosial-siyasi və hüquq sahələri üzrə əsas və həlledici rola malik olmuşdur. Artıq, siyasi-ictimai münasibətlərlə yanaşı, məişət-mənəvi həyat sahələri də, dini-əxlaq şəriət qaydalarına uyğun tənzimlənmişdir.

Erkən feodalizm dövründə Sasanilər imperiyasının tərkibində olan Azərbaycan ərazilərində siyasi-hüquq fikri tarixinin inkişafı, yeni feodal ictimai-iqtisadi münasibətlərin formalaşması ilə sıx bağlı olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə hüququn inkişaf səviyyəsi haqqında məlumatları Sasanilər qanunnamələri **“Min məhkəmə qərarları” (Matikan Hazar Dadistan), “Tənsar məktubları”, “Minoke xor” külliyyatlarında** almaq mümkündür. Bu mənbələrdə mülki hüquq, öhdəlik hüququ, ailə hüququ, nikah formaları, əmlak münasibətləri, həmçinin dövlət qulluğu sənədlərinin rəsmiləşdirilməsinə dair qaydalar təsbit edilmişdir. Hakim ideologiyanın mənafeələrini təmin edilməsində və ictimai-siyasi hüquqi fikrin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qanunnamələrdə sosial ədalət, sosial bərabərlik, ədalətli idarəetmə, cəzaların humanistləşdirilməsi və s. problemlərə xüsusi diqqət verilmişdir.

Sasanilər imperiyası ərazisində baş verən ədalətsizliklər, bəhs olunan dövrün bidətçilik cərəyanlarının, bir sıra hərəkətlərin və ideoloji təlimlərin hüquqi əsaslarını təşkil etmişdir. III əsrdə **Mani təlimi** geniş yayılmağa başlamışdır. Mani təlimi, zərdüştlükdən

əxz edilmiş xeyir və şərin əbədi mübarizəsini ehtiva etmişdir. Mani hərəkəti sosial ədalətsizlik əleyhinə çıxır, istismar, zorakılığa və özbaşnalığa qarşı səfərbərlik elan edirdi. Mani təliminin və digər sosial hərəkətlərin, o dövrün sosial-hüquqi ideologiyalarına təsirləri böyük olmuşdur.

VII əsrdə yaranan **islam dini**, dünya sivilizasiyasının və bu dini qəbul etmiş xalqların həyatlarında çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. İctimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi kimi şəriət qaydaları və müsəlman hüququ (fiqh) prinsipləri, mövcud siyasi və hüquqi təməllərə təsiri, həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məhz, islam dini və şəriətin sosial-siyasi sistemə, hakim sinfin ideologiyasına, fiqhin problemlərinə, dövlət idarəetməsinə, ictimai-iqtisadi və hüquq sisteminə təsiri mühüm yer tutmuşdur.

İslam dinin yaranmasından başlayaraq **müsəlman ideologiyası** siyasi-hüquqi fikrin formalaşmasına, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə, islamdan sonrakı **feodal dövlətlərində elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına** güclü təkan vermiş, ümumilikdə ayrı-ayrı elm sahələrinin yeni mərhələyə daxil olaraq təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Lakin, bəhs olunan dövrlərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-hüquq sahələri islam ehkamçılığının əsasında inkişaf etmişdir. İslam dini insanları irqinə və ya etnik mənsubiyyətinə görə fərqləndirməmiş, hər bir müsəlman şəriət ehkamına görə bərabər hüquqlara malik olmuşdur. Müsəlmanların müqəddəs kitabı Quran və onun göstərişləri ən müxtəlif zamanların dünya elm adamlarını, alimləri, mütəfəkkirləri, tədqiqatçıları özünə cəlb edərək saysız-hesabsız əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Bu mütəfəkkirlərin hər biri, islam və siyasətin çox sıx qarşılıqlı əlaqələrini anlamaq, izah etmək və qiymətləndirmək bacarığını ortaya çıxarmağa çalışmışdılar. Orta əsrlərin siyasi mühitində yaranan vakum, islam dinində təriqətlərin, qolların, cərəyanların inkişafını şərtləndirmişdir. Lakin, islam doktrinasının dövlət və hüquqa dair konsepsiyası, həmişə dinin birliyinin qorunması ideyasını müsəlmanların müqəddəs vəzifələri kimi müəyyən etmişdir.

(İslam ehkamlarına görə, insan ruhu üç əsas qüvvədən: ağıl, qəzəb və şəhvət qüvvələrindən ibarətdir. İnsanın bütün əməlləri bu qüvvələr vasitəsilə idarə edilir. Bu qüvvələrdən hansı biri üstünlük əldə edərsə, bütövlükdə insanın xarakterini, öz təsiri dairəsinə daxil edir. Quranda buyrulur ki, Allah insana öz ruhundan üfürüb. Yəni ruh həm də ilahi bir mahiyyətlidir: *“(Ya Peyğəmbər!) Xatırla ki, o zaman sənin Rəbbin mələklərə belə demişdi: “Mən palçıqdan bir insan (Adəmi) yaradacağam. Mən onu tamamlayıb (insan şəklinə salıb) Öz ruhumdan (Özümün yaratdığı ruhdan) üfürən (can verən) kimi ona (hörmət əlaməti olaraq) səcdə edin!”*. Quran ayəsindən də göründüyü kimi, ruhlar barədə təfsilatlı bilgiler yoxdur. Sadəcə ruhlar barədə yozumlar vardır).

Müsəlman hüququ (fiqh) şəriətin tərkib hissəsi, **islam mədəniyyətinin unikal abidəsi və qiymətli dəyəridir**. Müsəlman hüququ islamı qəbul etmiş xalqların nəinki hüquqi inkişaflarına, həmçinin onların iqtisadi, siyasi, elmi, sosial-mədəni sahələrdə universal siyasi-hüquq **Doktrinasına** çevirilmişdir. **Müsəlman hüququ** islamın bütün təzahürlərini öyrənərək, **hüquq cəhətdən tənzimləmə xüsusiyyətlərinə** malikdir. Müsəlman hüququ, islam cəmiyyətinin sosial fəlsəfi və mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlı olmuş, idarəçiliyin mənəvi, əxlaqi cəhətləri, sosial əhəmiyyətli nəzəri başlanğıcları rəhbər tutmuşdur. Müsəlman hüququ doktrinası **insan hüquqları problemlərinə, demokratik icma quruluşunun** təmin olunmasına da, xüsusi diqqət vermişdir. İslam ideologiyası birlik, ədalətli cəmiyyət quruculuğu uğrunda mübarizəni təbliğ etmişdir.

Orta əsrlərin teologiya elmlər, müctəhidlər (çalışmaq, səy göstərmək) və mükəllidlər (təqlid edənlərin) adlanan ülamələrin fəaliyyəti nəticəsində inkişaf etmişdir. IX-XII əsrlərdə **fəqihlərin** fəaliyyətinin nəticəsi, hədislərin toplanması və sistemləşdirilməsi “əshab ər-rəy”, yəni şəxsi mülahizələrə rasionallıq verilməsini ehtiva etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan hüquqşünas-fəqihləri Əbdülxəlil Təbrizli “Sirac əl-qulub” (“Qələblərin nuru”), Əbulfəz Zəncani

“Əl-Mütəmad” (“Müvəkkil”), Fəxrəddin Marağalı “Əl-Məhsul fi üsulil-fiqh” (“Müsəlman hüququnun əsasları”), Əbdüləziz Uşnuhi “Fil-fəraid” (“Dini borclar haqqında”), Məhəmməd ibn Abdulla Bərdəli “Müxalifətçilərə cavab”, “Müsəlman hüququnun əsaslarına dair məcəllə”, “İmamətə dair kitab” əsərlərini yazmışdılar. Bu əsərlərdə fiqhın nəzəri və təcrübi məsələləri, hüquq normalarının təfsiri, yeni ictimai münasibətlər şəraitində müsəlman hüququnun təbii və s. məsələlər tədqiq və təhlil edilmişdir.

Orta əsrlər feodalizminin intibahı dövründə ümumi elmi-mədəni səviyyənin yüksəlməsi, sosial-hüquqi biliklərin inkişafına da, öz təsirini göstərmişdir. XI əsrdə **Nizamülmülkün** dövlət işləri, ölkənin daxili və xarici siyasəti, divan və katiblik, dini-şəriət qaydaları, ədalətli məhkəmə fəaliyyəti, maliyyə hesablama qaydaları və vergi sistemi, həmçinin əxlaq, mənəviyyat, xeyirxahlıq və s. siyasi-ictimai və sosial-hüquqi problemləri əhatə edən **“Siyasətnamə” traktatı**, bir çox elmi ideyaların, o cümlədən hüquqi fikirlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Mükəmməl **analitik təhlil etmə qabiliyyətinə** malik olan mütəfəkkir, özünün **dövlət doktrinasında** dövlət və din siyasətinə, hüquq məsələlərinə dair mütərəqqi fikirləri, düşüncələri, ideyaları birləşdirən konsepsiya irəli sürmüşdür. Nizamiyyə adı ilə tanınan təhsil müəssisələrinin təşkil edilməsi də, Nizamülmülkün adı ilə bağlı olmuşdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın xaçpərəst alban əhalisi üçün Mixitar Qoşun 1184-cü ildə hazırladığı “Alban Qanunnaməsi”, dini-hüquqi məsələlərin, həmçinin mülki-ictimai işlərin tənzimlənməsində əsas hüquqi göstərişlər olmuşdur. Digər dini mənbələrdən kompilyasiya edilən qanunnamə, xristian kilsəsinin mövqeyini möhkəmlədir-məyə, din xadimlərinin səlahiyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə, kannon qanunlarının inkişafına kömək etmişdir.

Feodal münasibətlərinin inkişafı, müsəlman hüququnun möhkəmlənməsi və ictimai-siyasi proseslərin yeni mərhələyə daxil olması, orta əsrlərin görkəmli mütəfəkkirlərinin elmi yaradıcılığın-

da mütərəqqi istiqamətlərin formalaşması prosesində mühüm rola malik olmuşdur. Orta əsrlərin islam-müsəlman fəlsəfəsinə, təbiət elmlərinə, sosial-ictimai hərəkətlərə və sənətkar birliklərinin ideologiyalarına əsaslanan baxışlar, **siyasi və hüquq elminin əsaslarının** müəyyən olunmasında əsas yer tutmuşdur.

Mütəfəkkirlərin irəli sürdükləri ideyalar siyasi hakimiyyətə aid problemlərin, hüquq və ədalət mühakiməsi məsələlərinin həll edilməsinə və xalqın ümumilikdə sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına hesablanmışdır. Ə. Xəqaninin zülmədən azad humanist quruluşun yaradılması, N. Gəncəvinin sosial ədalət, bərabərlik, ədalətli hökmdar, sinifsiz cəmiyyət (utopik baxışlar) qurulması, S.Urmiyanın demokratik idrарəetmənin təşkil edilməsi, N. Tusinin dövlətin mənşəyi, mahiyyəti, növləri, ədalətli qanunlar formalaşdırılması ideyası, Ə. Marağalının cəmiyyətin yenidən qurulmasına dair təklifləri, Əssarın ədalətli və zülmədən azad cəmiyyət yaradılması, M. Füzulinin bilikli və müdrik hökmdar obrazı, məntiqli və məzmunlu qanunlar yaradılması, Nəsimi və hürufiliyin azadfikirlik və insan haqlarının müdafiəsi və s. ideyalar öz aktualıqları ilə seçilmişdir.

Elxanilər dövründə Çingiz xanın “Yasa”sı ilə yanaşı, “Qudatqubilik” adlanan kəlamlar toplusu, patriarxal hüquq mənbəyi kimi əhali və noyonlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, məhkəmə pre-sedentləri, təlimatlar, əmrlər və s. digər normativ xarakterli göstərişləri əhatə etmişdir. Hər iki qanun toplusuna dövlət hüququ və inzibati hüquq, ali hakimiyyət statusuna malik qurultayların qərarları, adət hüquqlarına əsaslanan normativ davranışlar, hərbi quruculuq, ordu-da intizam qaydaları, yarğu məhkəmlərinin fəaliyyəti və s. məsələlər daxil edilmişdir. Yarğu məhkəmlərinin tərkibinə böyük elxanla yanşı, yüksək çinli hərbiçilər, tümən başçıları, minbaşılar daxil idi. Monqol tayfalarının adətlərə görə, su müqəddəsdir və ona görə də, suya girmək və suda paltar yumaq tabu, qadğan olunmuşdur.

Orta əsrlərin ictimai-siyasi və sosial-hüquqi baxışların təkmilləşdirilməsi və sonrakı **inkişaf istiqamətlərinə dini-şəriət qayda-**

ları, müsəlman hüquqi və hakim feodal ideologiyasının təsiri çox güclü olmuşdur. Eyni zamanda, o dövrün qabaqcıl fikirli elm insanları, ictimai-dövlət xadimləri, alimlər, filosof-hüquqşünas mütəfəkkirlər dünya sivilizasiyanın böyük nailiyyətlərini, həm də baş verən real prosesləri məntiqi təhlil edərək, öz dövrünə görə çox mütərəqqi ideyalarla çıxış etmiş, mövcud problemlər və onlardan çıxış yollarını göstərməyə çalışmışdılar. XI-XII əsrlərin elmləri qədim şərq, yunan-roma fəlsəfəsi və hüququ, çin hüquqi təlimləri və hindus ideologiyası, ərəb elmi fəlsəfəsi ilə tanış idilər. Azərbaycan mütəfəkkirləri, elm xadimləri, ictimai-fəlsəfi fikir tarixi nümayəndələri mənimsədikləri biliklər sayəsində ədalət, azadlıq, bərabərlik, humanizm və s. ideyalarla çıxış edərək müxtəlif təşkilatların, hərəkatların, məktəblərin, dini-hüquqi və fəlsəfi cərəyanların yaranmasını şərtləndirmişdilər.

Bu ideyaların təsiri ilə orta əsrlərdə sənətkar peşələrinin mənafələrini müdafiə edən “Əxilər” (“Qardaşlar”) hərəkatı yaranmışdır. “Əxilər” fədakar və xeyirxah insanlardan ibarət olmaqla, siyasi-hüquqi fikrin inkişafına təsir edir, öz maliyyə vəsaitləri hesabına topladıqları ianələri xeyirxahlıq məqsədi ilə yoxsul təşkilat üzvlərinə sərf edirdilər. “Əxilər” təşkilatının fəaliyyəti, “İxvan əs-Səfa” (“Safliq qardaşları”) hərəkatının fəaliyyəti ilə identik idi. “Əxilər” öz məsləkdaşlarını ədalətsizliyə, hüquqsuzluqa qarşı itaətsizliyə çağırır, hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizəyə yönəldirdilər.

Orta əsrlərin görkəmli mütəfəkkiri S. Urmiyalı ilk dəfə qanun qarşısında bərabərlik ideyasını əsaslandıraraq, şəriət inhisarında olan məhkəmələri dövlət hakimiyyəti tərkibinə daxil edilməsini istəmişdir. Mütəfəkkir qanunları yüksək dəyərləndirmiş və onu ədalətli cəmiyyətin əsası hesab etmişdir. S.Urmiyalı hökmdarın fəaliyyətində dövlət idarəetməsi məsələlərindən bəhs edərək, qanunların dövlət başçısı tərəfindən düzgün tətbiq olunması tələb-fikrini irəli sürmüşdür.

Orta əsrlərin görkəmli Azərbaycan alimi N. Tusi məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə dövlət, idarəçilik, hüquq, fəlsəfə, teologiya, tə-

biət elmləri, məntiq, əxlaq haqqında ən qiymətli əsərlərin müəllifi olmuşdur. Onun aparıcı elm sahələri, təbiət elmləri, həmçinin digər ümumidövlət nəzəriyyəsi, mülki, inzibati, cinayət, maliyyə və s. hüquq sahələri üzrə elmi-tədqiqat fəaliyyəti nəinki ölkəsində, həmçinin ondan kənar da məşhur idi. Görkəmli nəzəriyyəçi, qanununun insan fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirən ilk Azərbaycan mütəfəkkirlərindən biri olmuşdur. N. Tusinin hüquqi görüşlərində qanunçuluq, ədalət mühakiməsi, prosessual hüquq və bir çox elmi əhəmiyyətli hüquqi problemlər əsas yer tutmuşdur. Böyük alim, dahi mütəfəkkir dövlətin inkişafına, siyasi-hüquqi praktikanın təkmilləşdirilməsinə dair mütərəqqi ideya və təkliflərlə çıxış etmişdir.

Orta əsrlərin görkəmli **mütəfəkkiri Ə. Marağalının** fikrincə, xalqın və dövlət başçısının söylərinin birləşməsi olduqca zəruridir. Mütəfəkkirin doktrinasına görə, ədalətli qanunları yalnız, müdirik hökmdar verə bilər. Məhz, ədalət və müdriklik ideyaları, orta əsrlər mütəfəkkirlərinin **maarifçilik baxışlarının** əsas mahiyyətini təşkil etmişdir.

Fəzlullah Rəşiddədin “Dəstur əl-məmləkət” kitabı XIII-XIV əsrlərdə ictimai-siyasi həyatın, **sosial-hüquqi praktikanın** bir çox sahələri üzrə qiymətli elmi-praktiki külliyyat hesab edilir. Mütəfəkkirin, “Dövlət təlimatı” xarakterli məsələləri əhatə edən “Dəstur əl-məmləkət” kitabı dövlət idarəçiliyi, vergilərin tənzimlənməsi, sosial münasibətlər və s. dövlət-hüquqi münasibətləri özündə ehtiva edən zəngin elmi-nəzəri mənbə kimi müəllifin ideya və düşüncələrini əhatə etmişdir. Dövlət və hüququn daim birlikdə, qarşılıqlı təsirdə, təmasda yaşamağa “məhkum” olması, mütəfəkkirin dövlətçilik və hüquq haqqında ideyalarının əsas mövzusu idi.

Məhəmməd ibn Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanlı XIII əsrdə dövlət katibi vəzifəsi ilə yanaşı, elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, dövlət quruculuğu, maliyyə-pul, vergi sistemi, məhkəmə icraatı məsələləri üzrə dəyərli tövsiyələri vermişdir. Baş qazi vəzifəsində çalışan M. Naxçıvanlı dövlət idarəçiliyi, təsərrüfat işləri, əhalinin rifahı,

sosial münasibətlər, həmçinin dövlət məmuru kimi ölkənin abadlaşdırılması və s. problemlər barədə geniş elmi-paraktiki təkliflər və mülahizələrlə çıxış etmişdir.

Orta əsrlər dövrünə aid **fərmanların** hüquqi təbiəti və normativ-hüquqi akt kimi mahiyyəti, **hüquq elminin nəzəri məsələlərinin** öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Yazılı mənbələrdə, Azərbaycan feodal dövlətlərinə aid fərmanların dörd növ üzrə: şah, xan, şeyxülislam və divan sədri (mərkəzi administrasiyanın başçısı) tərəfindən verilməsi qaydaları məlumdur. Normativ-hüquqi aktların xüsusi növü olan fərmanların şəcərə və pərvanə formaları olmuşdur. İmzalanmış şəcərə aktları şahın xəlifələrinin təyin edilməsinə, onların hüquq və vəzifələrinə dair təlimatları əhatə etmişdir. Fərmanların digər forması olan pərvanə adlanan aktlar isə, əsasən **maliyyə və büdcə məsələləri, pensiya, müavinət, dövlət aparatı işçilərinin məvacibləri, titulların verilməsi, məmurların rotasiyası (yerdəyişməsi) əmlak, soyurqal, tiyul, mükəlləfiyyətlərin müəyyən edilməsi, əhalinin köçürülməsi və s. bu kimi təlimat xarakterli** məsələləri əhatə etmişdir. Bütün fərmanlar müqəddəs kitabdan ayələr və müsəlman hüququnun tələblərinə uyğun tərtib edilir və müvafiq olaraq dairəvi möhürlə basılırdı. Fərmanların bir qisminədən ideoloji təsir vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Normativ aktların məzmununda inzibati hüquqpozmalar və cinayətlər, qəsdən adam öldürmə, insanların təqib edilməsi, qadına şər-böhtan atılması, spirtli içkilərin qəbul edilməsi, qumar oyunları, oğurluq, çəkiddə, ölçüdə, hesabda aldatma və s. xarakterli əməllər və onların qarşısının alınması təsbit olunmuşdur.

Bəhs olunan dövrlərdə xarici siyasət, vergi və mükəlləfiyyətlər, hərbi hazırlıq və hərbi mükəlləfiyyətlər, həmçinin elm, təhsil, mədəniyyət, sosial sahəni əhatə edən çox saylı fərmanlar mövcud olmuşdur. Normativ-hüquqi akt kimi fərmanlarının özünün məzmunu və hüquqi təbiəti, **bütün elmlərin öyrənilməsi və təbliğ edilməsini müəyyən edən cəhətlərə malik olmuşdur.** Orta əsrlərin feodal

dövlətlərində xiristian əhəlin hüquq və vəziflərinə, kilsə mükəlləfiyyətlərinə dair fərmanlarda məlum idi. Ümumilikdə, bu fərmanlarda dövlət idarəetməsi ilə yanaşı, dini hakimiyyətin mövqeylərini möhkəmləndirilməsi, xüsusilə də vəqf mülkiyyətinin hüquqi rejimi, onun həcmi, funksiyası və hüquqi istifadə mexanizmləri tənzimlənmişdir.

Orta əsrlərin **dualis xarakterə** malik **hürufilik cərəyanı**, həm ideoloji fikir cərəyanı kimi dini əhkamlara, asketizmə, fanatizmə qarşı yönəlmiş, həm də, feodal zülmünə və yad elli işğalçılar qarşı mübarizənin təşkil olunmasına istiqamətlənmişdir. İlahiyyət elmlərini hər tərəfli araşdıran hürufilik şəxsiyyət və insan haqqında problemlərin sosial və fəlsəfi əsaslarını müəyyən etməyə çalışmışdır. Hürufiliyin banisi Nəimi və onun ardıcılıarı, insanı dini sxolastikanın əksinə olaraq, yer üzünün ən qüdrətli varlığı hesab edirdilər.

Böyük mütəfəkkir **Nəsiminin** fəlsəfi, sosial baxışları Nəimi kimi **sufizm (təsəvvüfdə)** mövqeyində dayanırdı. Nəsiminin hürufiliyi və dini-fəlsəfi düşüncələri dövrün hakim prinsiplərindən fərqli olmuşdur. Sosial ədalət, bərabərlik, düşüncə azadlığı ideyalarını önə çəkən Nəsimi, insanın zahiri və batini keyfiyyətlərini, fiziki və metafiziki ölçü və koordinatlarını, psixo-emosional duyğu və hisslərini, əqli və idraki bilikləri təbliğ etmişdir.

Azərbaycan xalqının böyük şairi, dahi mütəfəkkir **M. Füzulinin** ictimai-siyasi və sosial-hüquqi baxışlarının zirvəsində azadfikirlilik, hər cür zülmə, haqsızlığa, zorakılığa və qanunsuzluğa qarşı etiraz mühüm yer tutmuşdur.

2. Yeni dövrdə Azərbaycanda hüquq elmi.

Yeni dövrdə kapitalist burjua cəmiyyətinin yaranması artıq, **elmsünaslıq sahələrində liberal baxışlara** əsaslanan hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətin qurulması, həmçinin hüquq və digər elmlərin tamamilə fəlsəfədən ayrılması prosesini və onların elm sahələr üzrə ixtiasalaşması mərhələsini sürətləndirmişdir. Son orta əsrlər mütəfəkkirləri humanist mövqeydən çıxış edərək, insan hüquqla-

rına hörmət ideyalarını təbliğ edir, qanunvericilik sisteminin qüsurları və nöqsanlarını kəskin tənqid edirdilər. Mütəfəkkirlər, ictimai-siyasi fikir tarixində qabaqcıl mütərəqqi ideyaların varisliyinin təmin edilməsi və yeni keyfiyyətli siyasi-hüquqi fikrin zənginləşməsi üçün əlverişli şəraitdən yararlanaraq, liberal demokratik ideyalarla çıxış etməyə başlamışdılar.

İlk növbədə elmi, maarifçilik, ictimai-siyasi, dövlət-hüquqi fəaliyyətləri ilə tanınmış Azərbaycan mütəfəkkirlərinin dövlətin funksiyaları, ideal dövlət formaları, cəmiyyətin strukturu, qanunçuluq, humanizm, sosial bərabərlik, azadlıq, ədalət mühakiməsi, cinayət və cəza haqqında mütərəqqi fikirləri və ideyaları, məhz yeni dövrün görkəmli mütəfəkkirləri A. A. Bakıxanov, M. F. Axundov, H. B. Zərdablı və digər elm insanları və ziyalıların yaradıcılığına təsir göstərmiş və analogi fikirlərinin formalaşmasına təkan vermişdir.

Müasir dövrün Azərbaycan **maarifçiliyi A. A. Bakıxanovdan başlamışdır**. İctimai-siyasi fikrin ən parlaq nümayəndəsi olan görkəmli mütəfəkkir A. A. Bakıxanov **milli elmin**, xüsusilədə **dövlətçilik tarixinin**, o cümlədən hüquq elminin problemlərinə həsr edilmiş dəyərli fikirlərin, düşüncələrin və ideyaların müəllifi olmuşdur. Mütəfəkkir siyasət, məntiq, astronomiya, dövlət, hüquq məsələlərindən bəhs edən “Gülüstani İrəm”, “Qanuni-Qüdsi”, “Çəkirlərin mahiyyəti” (məntiqə dair), “Əsrari-Mələkut” əsərləri siyasi-hüquqi ideyaların öyrənilməsinə üçün zəngin elmi mənbə hesab edilir. A. A. Bakıxanov insan, azadlıq, ədalət, cinayət, cəza problemləri, həmçinin cəmiyyətin sosial quruluşunda mövcud olan ziddiyyətləri, ədalət anlayışının dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqəsini, şəxsiyyət toxunulmamazlığını, humanizm prinsiplərini, xəşbəxtlik və ləyaqət kateqoriyalarını ən zəruri keyfiyyətlər kimi təhlil edərək öz ideyalarını əsaslandırılmışdır. Mütəfəkkir **cinayət və cəza problemlərini fəlsəfi, psixoloji, ləyaqət aspektlərindən araşdıraraq**, təqdim etmişdir. Ədalət mühakiməsinə münasibət bildirən müəllif, ədalətsizliyin və “qəddar” cəza hökmlərinin əleyhinə çıxmışdır.

Yeni dövrün görkəmli ziyalısı **M. Ş. Vazeh mövcud feodal-cəhalətində**, riyakarlığa, rəzilliyə, saxtakarlığa nifrət edərək, sosial haqsızlığın, bərabərsizliyin, ədalətsizliyin olmadığı cəmiyyətlər haqqında siyasi və sosial-ictimai baxışlarını bölüşmüşdür. M.Ş. Vazehin görüşləri sufilik və çarvaka hind fəlsəfi məktəbin materialist təlimlərini birləşdirən panteizm tərəfdarı olmuşdur. Mütəfəkkirin fəlsəfi-siyasi düşüncələrində insan azadlığı, sosial ədalət problemləri, mənəvi azadlıq, ləyaqət, zəkalı insanların idarə etdiyi cəmiyyəti təbliğ edilmişdir. Müəllifin fikrincə, müdriklər tərəfindən idarə edilən cəmiyyətdə, qanundan kənar hərəkətlər mümkünsüzdür.

Görkəmli azərbaycan mütəfəkkiri **M. Kazımbəyin** ictimai-siyasi, fəlsəfi, teoloji, tarixi və hüquqi problemlərin tədqiqinə həsr etdiyi “Müsəlman qanunşünaslıq kursu”, “Dərbəndnamə” və digər əsərlərində elmi bilik, maarifçilik ideyaları, ədalətli quruluş, alicənablıq, igidlik, qəhrəmanlıq ideyaları təbliğ olunmuşdur. Mütəfəkkirin sosial-siyasi fəlsəfəsi baxışlarında humnaizm, milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələrin qorunması və inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutur. **Rusiyada müsəlman hüququnun elmi cəhətdən öyrənilməsi**, M. Kazımbəydən başlamışdır. Mütəfəkkir göstərirdi ki, **tarix bir xalqın qüvvətinin tükəndiyi dövrdə, başqasını fəaliyyətə çağırır və beləliklə, zəiflik göstərdiyi üçün o xalq başqasına təslim olur.** M.Kazımbəyin əsərlərində milli-azadlıq hərəkətlərinə xüsusi yer verilmişdir.

Azərbaycanın **siyasi-hüquqi fikir tarixində M. F. Axundovun fəaliyyəti** xüsusi əhəmiyyət kəsb edən yer tutur. Məhz, **müasir müstəqilliyimizin yaranmasının siyasi-hüquqi və elmi ideoloji bazasının formalaşması prosesi A. A. Bakıxanovdan, M. F. Axundovdan, H. B. Zərdablıdan, Ə. B. Hüseynzadədən və digər vətənpərvər ziyalılardan, elm xadimlərindən, ədiblərdən, jurnalistlərdən** başlamışdır. M. F. Axundovun təbii-fəlsəfi, siyasi-hüquqi görüşlərinin formalaşmasına azərbaycan xalqının zəngin mütərəqqi elmi irsi, qədim mədəniyyəti böyük təsir göstərmişdir.

Xalqın düşdüyü çətin vəziyyət, hüquqsuzluq, ədalətsizlik, cəhalət, savadsızlıq və s. proseslər mütəfəkkirin siyasi-hüquqi düşüncələrinə hakim kəsilmişdir. Şəriət qaydalarının arxaik normaları, müsəlman din xadimlərinin imtiyazları, onların sosial-ailə, hüquq və digər elm sahələrinə nəzarəti və artıq yeni ictimai münasibətlərlə uzlaşmayan fəaliyyətləri, M. F. Axundovun elmi- fəlsəfi və hüquqi baxışlarına çox ciddi təsir göstərmişdir. Həmçinin, klassik şərq elmi mühiti, antik yunan-roma fəlsəfi və siyasi-hüquqi fikri, Avropanın intibah və sonrakı liberal, konstitusiyalı quruluş uğrunda mübarizə mərhələsi, mütərəqqi rus ictimai-siyasi düşüncəsi, Axundovun elmi və dövlət-hüquqi baxışlarının formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Mütəfəkkirin sosial-hüquqi görüşlərində xalqın problemləri, qadın azadlığı, sosial-məişət məsələləri, vətənpərvərlik, humanizm, ailə münasibətləri və s. problemlər yeni təhlil olunmuşdur. M. F. Axundov müsəlman hüququnda ailə-nikah münasibətləri, cinayət hüququ və s. məsələlər dövrün reallıqları əsasında və ictimai fikrə təsir edəcək həddə qədər inkişaf etmişdir.

Azərbaycan xalqının müstəqil dövlətinin formalaşmasının mühüm ideoloji təminatçılarından biri, **görməli maarifçi H. B. Zərdablı** olmuşdur. Mütəfəkkir tərəqqipərvər ziyalı kimi, cəmiyyətin maariflənməsinə, milli mədəniyyətin inkişaf etməsinə, xalqın xoşbəxtliyinə və gözəl gələcəyinə doğru fəal mübarizə apararaq, bütün ömrünü bu əqidəyə həsr etmişdir. H. B. Zərdablının hüquqi görüşləri ədalətli məhkəmə sistemi, qanun qarşısında bərabərlik, milli fərqlərin aradan qaldırılması və s. bu kimi problemləri əhatə etmişdir. Mütəfəkkir hüquqi görüşlərində cinayətkarlıq və cəza məsələləri və onu şərtləndirən səbəbləri müəyyən etməyə çalışmış, hakimiyyətin cinayətkarlığın qarşısını almağa maraqla göstərməməsi, məhkəmə sisteminin, ədalət mühakiməsinin olmamasına görə qanunsuzluq və özbaşınalığın hər yerdə hökm sürməsinə diqqət yönəltmişdir. Mütəfəkkirin ədalət məhkəməsi və qanunçuluq barədə fikirləri, nəinki H. B. Zərdablı, həmçinin bütün qabacıl ziyalıları narahat edən problemləri əhatə etmişdir.

Azərbaycanın müasir milli demokratik cəmiyyət quruculuğu uğrunda mübarizələrindən biri, görkəmli ictimai xadim, nəzəriyyəçi mütəfəkkir **Ə. Hüseynzadənin** mühüm rolu olmuşdur. Ə. Hüseynzadə təkcə azərbaycan xalqının deyil, bütün türk və islam dünyasının böyük mütəfəkkiri olmuşdur. Ə. Hüseynzadə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkatların meydana gəlməsində, milli kimlik süurunun oyanmasında, milli mənafehlərin təmin olunmasında, həmçinin xalqın təhsil, maarif, məktəb və mədəniyyət sahələrinin inkişaf etməsində, demokratik cəmiyyətin qurulmasında, hüquq və azadlıqların təmin olunmasında yaxından iştirak edən mütərəqqi fikirlər və ideyalar müəllifidir. Bəhs olunan dövrdə milli ideologiyanın tərtib edilməsi və işlənilməsi hazırlanmasında **Ə. Hüseynzadə ilə yanaşı, M. Ə. Rəsulzadə, Ə. M. Topçubaşov, Ə. Ağaoğlu** və digər mütərəqqi ziyalılar iştirak etmişdilər.

Görkəmli mütəfəkkiri və **ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadənin** siyasi-hüquqi görüşlərində, Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi, mill kimliyi, milli-mədəni tarixi, demokratik respublika quruculuğu və milli dövlətin yaradılması və möhkəmləndirilməsi problemləri əsas yer tutmuşdur. Mütəfəkkir tarixi şəraitin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək azadlıq mübarizəsini, milli özünü dərk etmə prosesini **ideoloji cəhətdən əsaslandıraraq, onun ideya-siyasi təbliğatının qurulması, azadlıq, hürriyyət, milli istiqlal** mübarizəsini, düzgün istiqamətləndirməyi bacarmışdır. Məhz, M. Ə. Rəsulzadə siyasi-hüquqi görüşlərində xalqın azadlıq, suverenlik, hürriyyət, bərabərlik ideyalarına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Mütəfəkkirin fikrincə, hürriyyətin mahiyyətində söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, mülkiyyət və şəxsiyyət azadlığı dayanır. Azərbaycanın keçmiş tarixi, fəlsəfi, ədəbiyyatı, müasir mətbuatı, mədəniyyəti mütəfəkkirin elmi-publistik əsərlərinin, elmi tədqiqatlarının və axtarışlarının mövzusu olmuşdur. M. Ə. Rəsulzadənin baxışlarında dövlət və

hüququn mahiyyəti, təyinatı və onun cəmiyyətdə roluna dair fikrləri, dünya sivilizasiyasından əxz edilmiş ən mütərəqqi cəhətləri əhatə etmişdir. Mütəfəkkirin siyasi-hüquqi baxışlarında irəli sürülən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, yeni qanunların hazırlanması, hüququn aliliyinin təsbit edilməsi, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi, çevik hüquqi mexanizmin qurulması, vətəndaşların hürriyət, azadlıq, mülkiyyət, əmlak, sosial təminatının qorunması, milli qüvvələrin daxil olduğu dövlət hakimiyyəti orqanlarının yaradılması, məhkəmə hakimiyyətinin yenidən təşkil edilməsi və möhkəmləndirilməsi və s. ideyalar yeni dövlət quruculuğu və milli hüquq sisteminin inkişafında mühüm yer tutmuşdur. Məhz, Azərbaycanın dövlət idarəçilik sisteminin demokratik əsaslarla qurulması və inkişaf etməsi, M. Ə. Rəsulzadənin siyasi-hüquqi ideyalarının tarixi-məntiqi aradıcılığını təşkil etmişdir.

Azərbaycan hüquq elminin ən yeni dövrdə başlıca istiqamətlərini, ilk növbədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, müstəqil dövlət kimi fəaliyyəti və onun vahid **hüquq sisteminin əsaslarını müəyyən edən prinsiplərin formalaşması** problemləri müəyyən etmişdir. AXC-nin **praktiki fəaliyyəti sübut edir ki, onun dövlətçilik və hüquq doktrinasının əsaslarını müstəqil, suveren, azad, demokratik və hüququn aliliyini təmin edən milli dövlət ideyasının qurulması** təşkil etmişdir. Məhz, Azərbaycan xalqının azadlıq məfkurəsinin milli ideyaya çevrilməsi, müstəqil dövlətin qurulması yolunda mühüm mərhələ olmuşdur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra, **rasional hüquq mənbələrinin inkişafı**, öz növbəsində pozitiv hüquququ, ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyici statusunu möhkəmləndirmişdir. Ümumazərbaycan hüququnun XX əsrin əvvəllərinə qədər konqlamerat mahiyyəti və məzmunu, digər ölkələrdə olduğu kimi tarixin obyektiv reallığı ilə xarakterizə olunmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycan ərəzsində əsrlərboyu cəmiyyətin istifadə edə biləcəyi və bir-biri ilə əlaqələndirilmiş ümumi hüquq sistemi

yaradılmamış, partikulyar hüquq, o cümlədən yerli adət hüquqları, müsəlman hüquq normaları, fiqhə dair təfsirlər, şəriət məhkəmələrinin yuridik fətvaları, görkəmli mütəfəkkirlərin doktrinal hüquqi baxışları, şəritə əsaslanan ticarət adətləri, sənətkar birliklərinin hüquqi rejim münasibətləri, əsnaf məhkəmələrinin prosessual quruluşu, dövlətin müəyyən etdiyi yerarxiya-silki münasibətləri tənzimləyən normalar, kənd-icma münasibətlərini tənzimləyən adətlər və mərasim ənənələri, **milli hüquq sahələri üzrə normalarının müəyyən edilməsində əsas rola** malik olmuşdur. Müasir dövrə qədər qüvvədə olan hüquq, müvafiq olaraq quldarlıq, feodalizm, burjua və sosializm quruluşunun xarakterik xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Uzun əsrlər Azərbaycan dövlətlərində hüquq münasibətləri funksiyasını öz üzərinə götürmüş müsəlman hüququ, dövlətin hüquqyaratma və hüquq tənzimləmə səlahiyyətlərini özünüküləşdirmiş və dövləti bu proseslərdən kənarlaşdırması, yeni hüquq münasibətlərinin formalaşmasına neqativ təsir etmişdir.

Müasir Azərbaycan hüquq sisteminin prinsipləri və ayrı-ayrı institutlarının yaramasında roman-german hüquq sistemində əsaslanan burjuaziya hüququ, müsəlman hüququ, doktrinal mənbələr və adət hüquq normaları iştirak etmişdir. Məhz, hüquq sisteminin əsas elementlərinə daxil olan qanunçuluq, hüquqyaratma, sosial-hüquqi praktika, ədalət mühakiməsi, hüquq münasibətlər və hüquqi tənzimləmənin bu proseslərdə yaxından iştirakı labüd idi. Hüquq elminin ümumi sistemində daxildir:

- **hüququn prinsipləri;**
- **qanunvericilik;**
- **hüquq normaları;**
- **hüquq mədəniyyəti;**
- **hüquqi texnikası;**
- **hüquq konstruksiyası;**
- **hüquq təsisatları;**
- **hüquqi qaydaları.**

Azərbaycan milli hüquq elminin prioritet istiqamətləri, hüquq elminin formalaşmasının spesifik xüsusiyyətlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarına uyğun olaraq inkişaf etmişdir. XX əsrdə dövlətin qanunyaradıcılıq imkanları (**legetim qanunverici hakimiyyət orqanlarının yaranması, delegiya hüququnun inkişafı, qanunvericilik təşəbbüsü dairəsinin genişləndirilməsi və s.**) mövqeynin hədsiz güclənməsi, əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq, doktrinal və digər səviyyəli hüquq mənbələrinin hüquq elminin inkişafına təsirini, məhz minimum dərəcəyə qədər azaltmışdır. Müasir dövrün alim-hüquqşünasları, əvvəlki dövrlərin mütəfəkkirlərindən fərqli olaraq, **yalnız hüquq ədəbiyyatlarında şərh olunan elmi fikirləri, düşüncələri vasitəsilə** hüquq elminin inkişaf istiqamətlərinə təsir edə bilirlər. Ona görə də, hal-hazırda **hüquqşünas-almilər, “kollektiv hüquqşünaslıq heyəti”** adlandırılan biləcəyimiz formada, hüquq elmi problemlərinin həllində iştirak edirlər.

Beləliklə, **milli hüququn elmi mənbələrinin nəzəri-hüquqi əsaslarının tarixi təhlili**, hüquq elmi sisteminin formalaşmasının spesifik xüsusiyyətlərinə dair aşağıdakı mülahizələri konstataasiya etməyə imkan verir:

- Azərbaycan hüququnun sistemi, hökumətin delegiya hüququ və parlamentin qanunvericilik fəaliyyəti prosesində formalaşmışdır;
- Azərbaycan hüququ, hüquqi təbiətinə görə parlament və delegiya hüququdur.

Müasir Azərbaycan milli hüququnu: **insan hüquqları, sosial hüquqlar, mədəni hüquqlar, vətəndaşlıq hüquqları və s. əsas konstitusion hüquq və prinsiplər və bəşəri dəyərlər kontekstində, ideoloji təsirlərdən azad pozitiv hüquq və təbii hüquq nəzəriyyəsi mövqeyindən konstataasiya** etmək mümkündür. Məhz, AXC dövründən təşəkkül tapan və delegiya və parlament hüququnda maddiləşən **müasir Azərbaycan milli hüquq elmi**, tarixən formalaşmış hüququn ümumi prinsipləri, doktrinaları və institutlarının köməyi ilə möhkəmlənərək, hüquq elmi sisteminin inkişafını və onun sonrakı hüquqi varisliyini təmin etmişdir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat siyahısı.

1. Керимов Д. А. Методология права. М. 2011.
2. История и методология юридической науки: Учебник / В. М. Сырых. - М.: Норма: НИЦ Инфра-М, 2014.
3. Яркова Е. Н. История и методология юридической науки: учебное пособие. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета. 2012.
4. Гаврилова Ю. А., Ростовщиков И. В., Тушканов И. В. История и методология юридической науки. Волгоград. Изд-во ВолГУ, 2012.
5. Современные методы исследования в правоведении. Саратов, 2007.
6. Богданова Н. А. Система науки конституционного права. М., 2001.
7. Чиркин В. Е. Основы конституционного права. М., 1996.
8. Лукич Р. Методология права. М., 1981.
9. Черданцев А. Ф. Теория государства и права. М. 2002.
10. Марченко М. Н. Теория государства и права. М. 1998
11. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. М. 2001
12. Новицкий И.Б. Римское право. М., 2015.
13. Сырых В. М. Теория государства и права. М. 2002.
14. Рзаев А. История политических и правовых учений в Азербайджане. Б., 2000.
15. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. М. 2002.
16. Məlikova M. F., Bayramov E. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. B., 1984
17. Məlikov M. F. Hüquq nəzəriyyəsi. B., 2019.
18. Məlikova M. F. Kitabı-Dədə Qorqudda ictimai-siyasi və hüquqi ideyalar. B., 2000.
19. Məlikova M. F., Nəbiyev E. Q., Müasir dövlət və hüquq tarixi. B., 2003.

20. Quliyev A. İ. XII-XVI əsrlərdə Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində dövləti idarəetməyə dair ideyalar. B., 2011.
21. Quliyev A. İ. Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində qanun və qanunçuluq problemləri. B., 2005.
22. Qədiməliyev A. R. Azərbaycan Respublikasında parlamentarizm ənənələri və müasirlik. B., 2013.
23. Nazim Cəfərli, Rəsul Rüstəmov. Müsəlman hüququnun əsasları (dərslük). B., 2011.
24. Nazim Cəfərli. Müqayisəli hüquqşünaslıq. B., 2018.
25. Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzillər). B., 1995.
26. Seyidov M. N. XV əsrdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. B., 2004.
27. Seyidov M. N. IX-XV əsrlərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyin inkişafı. B., 2013.
28. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2006.
29. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. B., 2011.
30. Nağıyev F. T. Konstitusiya hüququ. B, Qanun. 2014.
31. İsmayılov X. Azərbaycanın hüquq tarixi. B., 2015.
32. Əkbərov R. A. Müasir hüquq sistemləri. B., 2014.
33. Əkbərov R. A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və hüquq tarixi. B., 2018.
34. Əkbərov R. A. Azərbaycanın hüquq tarixi. B., 2021.
35. Yusifov R. İ. Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2007.

İzahlı terminlər.

- **apriori-** (təcrübəyə, fakta əsaslanma).
- **abstrakt-**(mücərrəd).
- **determinasiya-**(bütün hadisələrin qanununa uyğunluq və səbəbiyyət əlaqəsi).
  - **difensiya-**(dürüstləşdirmə).
  - **viktimologiya** (latın; viktima-qurban, cinayətkarın qurbanının davranışı).
  - **konstatasiya-**(ifadə etmək, təsdiq etmək).
  - **kvantifikasiya** -(miqdari təyinetmə).
  - **korrelyasiya sistemi** (müqayisə edilən anlayışların bir-birindən asılılığı).
  - **kontent-analiz** (kontent-analiz metodunun dairəsi ilə müəyyənləşdirilən)
    - **komparativistika** (müqayisəli hüquqşünaslıq).
    - **illüstrasiya** -(əyanilik, əyani göstərmək).
    - **integrativ** -(bütöv birləşmə).
    - **qnoseologiya** (idrak nəzəriyyəsi)
    - **idrak-qnoseoloji-**(təcrübi dərkətmə).
    - **immanent prinsipi-** (öz təbiətinə xas, daxili).
    - **ehkamçılıq** (doqmatik fikir).
    - **empirik** (təcrübi).
    - **hermenevatik** (hüququn ən incə məqamlarına qədər təfsir etmə, sanki “korroziyadan” təmizləmə kimi).
    - **fenomenoloji-**(obyektiv aləmin varlığını inkar və şüurun yeganə gerçəklik olduğunun iddia edilməsi).
      - **fenomen-** (fenomen, fəvqəladə müstəsnalıq)
      - **metanəzəri-**(nəzəriyyənin, nəzəriyyəsi)
      - **modal** -(mühakimənin doğruluğ dərəcəsini göstərən kateqoriya)
      - **tavtologiya-** (lüzumsuz təkrar).

- **teleoloji** (təbiətdə hər şeyin müəyyən *məqsədlə* yaranması haqqında idealist nəzəriyyə)
- **skeptik**- (hər şeyə şübhə ilə baxan fəlsəfi cərəyan)
- **statik** -(sükunət halı).
- **sinergetik** -(bir-biri ilə uyuşmayan, ziddiyyətli baxışların birləşdirilməsi).
- **sosiumum** (müəyyən norma və qaydalarla tənzimlənən, insanların qarşılıqlı münasibətlərinin məcmusu)
- **sxolastik** (real həyat ilə heç bir əlaqəsi olmayan, təcrübədə yoxlanılmayan, mücərrəd mühakimələrə əsaslanan)
- **retrospektiv tədqiqatlar** –(keçmişin öyrənilməsi)
- **relyativizm**-(bütün biliklər nisbi olduğuna görə, varlıq obyektiv dərk oluna bilməz)
- **volyuntaris** (hər şeyi insan iradəsinə tabe etmək)

Ölçü: 145x200 mm

Cild: yumşaq

Çapa imzalandı:

Mətn dizaynı: Aytac Abdul
Qapaq dizaynı: Rafael Qasım

Qanun nəşriyyatı
İstanbul Copyright Awards-ın qalibi
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212-42-37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az
www.fb.com/Qanunpublishing
www.instagram.com/Qanunpublishing

